Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза благодарение на любезното спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ НА КУЛТУРАТА

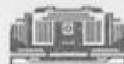

1000 екземпляра от всяко заглавие са предназначени за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ **МОН**

КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ

МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2003

На корицата: детайли от картини на Ярослав Вешин и Стефан Иванов

ISBN 954-739-414-2

I.

Изгряла й звезда морава,
морава, дори кървава,
гряла е три дни и нощи,
измори стадо гоено –
от триста три са остали.

НАР. ПЕСЕН

Димо Кралев отпусна поводите на конете, окачи ги на каруцата, наведе глава и се замисли. Жена му Велика, която не сваляше очи от широкия му гръб, помисли, че е задрямал, сложи ръка върху рамото му и леко го раздруса.

– Мъжо, стига си дрямал! Удари конете, че окъсняхме. Децата са сами вкъщи, ще направят някоя пакост.

Димо извика лениво на конете, но не взе поводите в ръцете си. Нещо смътно се мяркаше пред погледа му и той се мъчеше да го улови. За пръв път му се случваше да забрави всекидневните си грижи и да губи мислите си подир неясни сенки. Загледа се в краката на конете, поиска да отличи стъпките им, но погледът му се замрежи. Почувства тъпа болка в очите си и ги закри с ръка. По едно време помисли да слезе от каруцата и да тръгне по синора на пътя. Докато се накани да спре конете, увлече се подир собствената си сянка... Не върви из пътя, а направо през угари, трънаци и ракитак. И колкото по-нататък върви, толкова светът става по-неясен. Вместо бразди вижда ями, а вместониви – гъста, лепкава мъгла. Дига крак да стъпи на здрава земя и увисва над бездънен кладенец... Изтръпна от ненадеен страх, изправи глава, огледа пожънатите и отъпкани ниви и попита жена си:

– Ти ли ме блъсна? Щях да падна от каруцата.

– Така ти се е сторило. Разсъни ли се най-после? Човек да тръгне с тебе на път здрав, ще се разболее. Ами че продумай да ти чуя гласа! Хубаво да знаеш, друг път с тебе не тръгвам!

– А с кого ще тръгнеш?

– Все ще намеря с кого.

– Не ти ли минава през ума, че някой ден може да останеш сама – без мене?

Велика забави думите си, изправи се на колене в каруцата, сложи ръце върху раменете на мъжа си и се опита да го погледне в очите. Но Димо наклони глава и допря лице до страната ѝ. Тя не се отдръпна, почувства ласката на мъжа си като една детска милувка, улови едрите пръсти на дясната му ръка и съвсем тихо продума:

– Искаш ли да сложиш глава на скута ми?

Тя отново седна, опря гръб на сандъка и накара Дима да сложи глава на скута ѝ. Каруцата изкачи последния хълм и по равен път се насочи към селото. Велика не погледна нито към Сувидол, нито към стадата, пръснали се на паша из поляните. Нейните клепачи затрепкаха и събориха неканена сълза върху прошарените коси на Дима. Ръката ѝ неволно се докосна до челото му. Стори ѝ се, че той гори в треска, обезпокои се и неравният ѝ дъх опари устните му.

– Да не си болен? Днес през всичкото време бе гологлав – да не слънчаса?

Димо я погледна в овлажнелите очи, усмихна ѝ се и леко поклати глава.

– Не съм болен. Ей тъй, без да искам, се замислих за нещо.

– За какво си се замислил?

– И аз не зная. Напоследък това често ми се случва. Трябва да е от старост.

– Чакай де, къде си – още петдесет не си навършил!

– Ти не гледай годините, а грижите.

– Че кой човек няма грижи? Ние поне за хляб не се грижим – дал ни господ.

Димо бавно отмахна ръката ѝ от челото си, изправи се, взе поводите и подвикна на конете. Каруцата затраши из засъхналия път. От крайпътния храсталак изскочиха няколко агнета и изплашени замятаха дебелите си опашки на разни страни. Едро куче се насочи като стрела към каруцата, пресрещна конете и избухна в гневен лай. Конете изгрухтяха и едва не го стъпкаха. От тази случка Димо се развесели, дигна поглед и обгърна сувидолските ниви. Зад тясното и дълго пасбище се простираше тлъст чернозем, тук-таме вече разоран. Далечната стена на селската гора пресичаше големия хълм и отделяше небето от земята. Слънцето беше заседнало в бял облак на залез, та небето се губеше в чиста синина. Той се загледа в далечината, отпусна поводите и конете отново тръгнаха бавно.

– Велико, времето все на суша върви, скоро дъжд няма да имаме!

Димовица, щом чу гласа на мъжа си, трепна, изтръгна се от забърканите си мисли, загледа го уплашена в очите и попита:

– Мене ли питаш, Димо? Дъжд ли ще вали?

– Ти като че ли дремеше?

– Бях се замислила за децата.

– Какво има да мислиш за децата?

– Мислех за Кина. По Света Богородица навърши осемнадесет години. Утре-другиден може да я поискат, а пък нищо не сме ѝ приготвили.

– Нямаш друга работа, мислиш за далечни неща.

– Никак не са далечни...

Димо повече не искаше да слуша. Каруцата мина край овощната градина на Белчо Плявата. Забеляза Белча да куцука под клоните на породиста круша, спря

конете и нарочно, за да не слуша приказките на жена си, заговори с него:

– Белчо, тази ли круша спечели наградата на Пловдивското изложение?

– Не. От тази дадох присади на окръжния управител в Бургас. Много е доволен.

– А на мене ще дадеш ли?

Белчо приближи оградата и като забеляза Димовица, показа кривите си и жълти зъби.

– Ще дам, но на Велика. Ще дойда някой ден да ѝ присадя дивата крушка в градинката...

Велика не понесе усмивката му, взе поводите от ръцете на мъжа си и подкара бърже конете. Димо я хвана за китката и я погледна с кафявите си очи.

– Защо подкара конете? Имах нещо да кажа на Белча.

– Намерил си с кого да приказваш. Не го ли виждаш, върти очите си като лисица. Щял да дойде да ми присади дивата круша. Много ми е дотрябвал!

– В село от присаждане само Белчо разбира.

– Не му искам крушите. Да ги присажда на жена си!

Каруцата навлезе в селото. Димо нарочно препусна из улицата, за да го видят, че се връща с време от Търнево. На вратниците никой не се показа, дори и кучетата не пролаяха. На една пресечка жена изчака път на каруцата и без да ги погледне, скри се зад първия плет. Минаха покрай кръчмата, той хвърли око през отворената врата и остана учуден, че не вижда никого на пейките. Добитъкът се връщаше сам от паша, спираше пред затворените вратници и търпеливо чакаше да му отворят. Няколко деца подгониха ято патки, те се разкрякаха и се разпиляха на разни страни. Димо не изтърпя това небивало досега запустение в Сувидол и викна на децата:

– Брей, не гонете патките!

Гласът му се разнесе над плетищата и преди да стигне до дворищата, заглъхна във въздишките на есенната вечер. Каруцата загърмя по дървения мост над селския дол, подгони свиня с малки прасенца и спря пред вратника на Димовия двор. Кина, най-голямата му дъщеря, дотърча със запретнати ръкави, разтвори вратника, улови конете за поводите, поведе ги и ги спря пред къщната врата.

– Много рано се завърнахте! Какво прави леля? Добре ли е? Бинка готви ли се вече за сватба?

– Много здраве ти пращат всичките! – продума майка ѝ, като слизаше от каруцата.

– После ще се разправяте, а сега Кина да разпрегне конете и да ги върже на яслите! – забеляза Димо.

В това време излязоха на двора и другите две деца на Велика – десетгодишната Рунка и петгодишният Кирчо. Димо им подаде пълни дисаги с плодове. Те с мъка ги довлякоха до дървения праг на пруста, седнаха на него и заровиха ръце в едрите круши и сливи. Майката застана над главите им и дълго ги гледа усмихната. Русата косица на Кирча ѝ се стори като златна. Леко докосна длан до главата му и го погали.

– Кирчо, мамината, не ги яж с кокичките!

Кирчо обърна оцапаното си личице към нея и с пълна уста измляска:

– Мамо, кака Рунка избира все големите!

– Мамо, аз съм изяла само двечки, а той четири! – обади се синеоката Рунка.

Кина настани конете в обора, извади вода от кладенеца и поля на баща си да си измие ръцете. Димо откачи края на пояса си, забърса се и погледна към вратника. Зададе се общинският слуга Теню, отиде право при Дима и веднага го заговори:

– Сега ли се завърна от Търнево? Добре ли прекара там? Е, какви новини носиш?

Този път Димо посрещна слугата със свито сърце – изведнъж си помисли, че не иде за добро. Събра вежди, забучи пояса на лявата си кълка и без желание му отговори:

– Никакви новини. Тръневци са си все същите, по цели нощи киснат по кръчмите.

– Та нищо ли още не си чул?

– Какво да чуя?

– Какво ли? Викат ни в казармите. И тебе викат за утре. Затова дойдох да ти обадя, та с време да се приготвиш. За двадесет и четири часа трябва всички да сме в Бургас и в полка.

– Значи мобилизация.

– Ти го кажи мобилизация, аз пък – война. Светът се е разбъркал, искат и нас да разбъркат. Много прокопсахме от Балканската война, та сега още една! Каква е тя и каква ще стане, само бог знае!...

Димо плъзна поглед по чистия изметен двор, захапа устни, пристъпи с тежка крачка и седна върху гривната на кладенеца. Теню не отиде при Дима, повлече тоягата си, раздразни кучетата и преди да се отдалечи, прибави:

– Хем да не забравиш, утре рано тръгваме!...

Кучетата го изпратиха по дървения мост и се върнаха с наорлени гриви. Спряха на няколко крачки пред господаря си и го загледаха с бляскави очи. Димо им махна с ръка, прогони ги, после се облегна на гривната и се загледа в мрачното дъно на кладенеца. Навъсисе, сякаш бе затънал до шия в лепкава кал. Неволно разтърси плещи, но ги почувства като схванати. Цялата му снага като че ли не бе негова, така бърже забрави, че се е навел над широкото гърло на кладенеца. Мислите му също бяха сковани. Само очите му гледаха в един път. По тоя път сега се движеше слугата. Теню отиваше от врата на врата, дигаше хората от трапезата, усмихнат им шепнеше нещо и бърже-бърже ги оставяше. Те се връщаха на трапезата, но хлябът ставаше твърд и ги задавяше... Димо усети твърд залък на гърлото си, помъчи се да го погълне, задави се, отпусна ръка и се наклони към устата на кладенеца. Жена му, която излезе да го вика за вечеря, се хвърли върху него и здраво го хвана под мишницата.

– Димо, ще паднеш в кладенеца!

Изплашеният глас на Велика го опомни, дигна се от гривната и отиде та застана при ралата, подпрени до стената на плевника. Жена му отново дойде при него.

– Какво ги гледаш, нали завчера ги пристегна?

– Само дето си изгубих времето! – въздъхна Димо.

– Нещо ти тежи, защо не ми кажеш?

– И да ти кажа, и да не ти кажа, все е едно. Утре ще го научиш. Няма лъжа вече, всичко ще се разбърка.

– Какво има, какво е станало?

– Викат ни в полка. Ще има война!...

Краката на Велика се подкосиха, толкова се изплаши от думите на мъжа си. Хвана се за ралицата, сложена до стената, и така остана, докато се съвземе. Искаше ѝ се да пита, да разпитва, та дано тия думи излязат лъжа. Не можеше да се помири с мисълта, че Димо утре ще излезе от къщи за дълги, мъчителни и пълни с неизвестности дни. Къде ще отиде и по каква работа?... Отвори уста да извика с пълен глас, та всички на тоя свят да я чуят, но вместо вик дълбока въздишка я задави и тя изхълца от страдание. Като замаяна полетна към мъжа си и увисна на ръката му:

– Няма да те пусна! Не искам война, чу ли!

– Велико, ела на себе си!

– Димо, нали няма да ни оставиш сами? И аз ще дойда с тебе!...

– Не говори така, бъди храбра и не се плаши. Вой-

ната е като градоносен облак – може да ни удари, може и да ни отмине. В онази война се спасих, па може и през тази нищо да не ми се случи.

– Дано не ти се случи, Димо! Не бих могла да го понеса!... Ах, този проклет Таню!

– В какво е виновен човекът, та го кълнеш?

– Тогава защо ходи от вратник на вратник?

Димо тръгна към къщи. Велика избърса сълзите си, настигна го и съвсем примирена го попита:

– Утре ли ще тръгнеш?

– Трябва рано да тръгнем.

– Аз ще дойда с каруцата до града да те изпратя...

Влязоха вкъщи и седнаха на приготвената от Кина трапеза. Гозбата не им се услади – едва изядоха по резен хляб. След вечерята бащата и дъщерята напоиха добитъка и напълниха яслите със сено. Майката приспа Руна и Кирчо, после постла за спане в голямата стая и без да се съблече, отпусна се върху чергите. Унесе се в мисли и не усети кога Димо влезе в стаята, за да си легне. Той я побутна с крак и ѝ забеляза:

– Толкова не се отпущай! Много мислене не иска – то се знае: аз отивам, ти оставаш. Съблечи се и да си лягаме, че утре дълъг път ни чака!...

Димо въздъхна няколко пъти изтежко и все пак сънят победи лошите му мисли, приспа го. Велика се обръщаше ту на една, ту на друга страна, затваряше очи да заспи, но сърцето ѝ не се смири, прогони дрямката ѝ и до късна нощ я държа будна. Отначало тя поиска да премери силите си и да намери причина да не пусне мъжа си на война. Ще отиде в Бургас и ще каже, че мъжът ѝ е над шестдесет години и има черна рана под мишницата. Веднага разбра, че няма да ѝ повярват. Тя откри в тъмното широките му плещи, вслуша се в здравото му дишане и почувства нежност към заспалия. Протегна ръка, погали откритото му чело и мислите ѝ тръгнаха в друга посока. Като го изпраща, ще го помоли да остане в обоза – нека други да отидат в огъня. Ами ако офицерът не се съгласи? Тогава?... Ще се помоли на бога, той да има милост над тях... Прекръсти се в леглото и погледна през прозореца. Очите ѝ се избистриха, стори ѝ се, че вижда цялото небе... Звездите са като златни пчели в тъмнината. Прехвръкват от единия край на небето до другия, играят си като агънца в поляна. Иска да види дали месецът не мрее под някое облаче и изтръпва. Задава се едра, морава звезда, подгонва малките звездички и бележи след себе си кървав път... Велика разшири зеници да прогони видението и от страх извика на мъжа си:

– Димо, събуди се! Кървава звезда иде към нас. Не е за хубаво – ще има мор на земята!

Димо изсумтя насън, обърна се към нея и дълбоко въздъхна в лицето ѝ. Тя почувства топлия му дъх, затвори очи и се сгуши до гърдите му.

II.

Велика изпрати мъжа си до казармите в Бургас, прибра му селските дрехи и сама се върна в Сувидол. Когато каруцата влезе в двора, той ѝ се стори тъмен и неприветлив, а къщата малка и разкривена. Двете с Кина започнаха да разпрягат конете и без да си проговорят, се разплакаха. Откараха животните в обора и още непристъпили прага му, отпуснаха глас. Плачът им пропълзя като змия и през отворените врата плисна на двора. Кирчо ги чу и застана на прага.

– Мамо, защо плачете с кака?

И двете млъкнаха. Кина изхълца няколко пъти, поскара се на конете, че не гледат къде тъпчат, и попита майка си:

– Мамо, да донеса ли ечемик на конете?

– Донеси. Ще им туриш по три пълни шепи.

– Няма ли да им е малко? Тате им даваше по пет шепи.

– Трябва да пестим – баща ти го няма да оре и да сее!...

Десетина дни след заминаването на Дима Велика получи писмо от него. Той ѝ съобщаваше, че бил добре нареден – ротният бил блага душа, и че тя да не оставя полската работа назад. Бодрите и сърдечните думи на писмото прогониха лошото настроение от къщата и майка и дъщеря се запретнаха да работят и мъжката работа. Хвърлиха тора на оцедливата нива, приготвиха семе за сеитба и зачакаха дъжд.

Кина переше голямо пране, та тоя ден майка ѝ отиде от сладката чешма за вода. Завари пет-шест жени да стоят прави до пълните си менци и тихо да приказват. Поздрави ги, сложи медник под чучура и седна върху дългото дървено корито. Нагоди ухо да чуе какво си приказват жените и тутакси забрави да подслушва, замисли се за дребни, незначителни неща... Откакто е станала човек, помни струята на чешмата – все тъй си тече. Няма ли някой ден да престане? Ами ако настъпи суша и земята сама изпие всичката си вода, тогава с какво ще утоляват жаждата си? Ще пият вода от блатата. Нали слънцето първо блатата ще пресуши?... Медникът ѝ преливаше, та една от жените ѝ забеляза:

– Велико, подложи другия бакър, тоя вече прелива. Стига си мислила – от много мисъл човек се разболява!

Велика се усмихна, несъзнателно смени медника под чучура, наля си вода и се приготви да си върви.

– Чакай и мене! – обади се Ивана – Желязковица. – Имам работа, бързам!

– Ще раждаш ли, та бързаш толкова?

– Ивано, засрами се от думите си!

Велика нарами кобилицата и си тръгна. Ивана я настигна, изравни се с нея, плисна менците и престорено се засмя.

– Изглежда, че още ти е мъчно за Дима. Аз вече прежалих моя Желязко. Думам си: такава бълха куршум не я лови.

– Защо така приказваш за мъжа си?

– Ами какво да приказвам? Да седна жив да го оплаквам ли искаш? Не съм си намерила очите на пътя!

Димовица замълча, нарочно слезе да върви по пътеката из дола, за да се раздели от словоохотливата си съмахленка, но Ивана я последва и продължи да ѝ говори:

– Твоят Димо е друг човек. Желязко да имаше неговата снага, щях да го храня с мед и масло.

– Ивано, стига – не знаеш какво дрънкат!

– Много добре зная. А пък ти не се преструвай на светица!...

Велика забърза, поиска на всяка цена да избяга напред, но пак не ѝ се удаде. По пътеката я срещна Белчо Плявата и ѝ препречи пътя.

– Видях се с Дима. Полкът му заминава за сръбската граница. Поръча ми да ти донеса „много здраве“.

Ивана се засмя зад Велика и забеляза:

– Само сухо „много здраве“ ли ѝ праща?

Белчо показа кривите си зъби, насочи лъскавите си очи във Велика и отговори:

– По чужд човек повече нищо не се праща.

– Белчо, ти няма ли да отидеш на война? – попита го шеговито Ивана.

– Куци като мене не ги вземат, Ивано!...

– Де куц, де! Да грабна една вършина, само на Плява ще ми станеш!

– Какво лошо си видяла от мене? Довечера ще ти донеса сладки круши, та да ми се отсърдиш.

Димовица едва не го блъсна с менците в гърдите, така ненадейно и недоволна продължи пътя си. Укори се, че спря да слуша празните и лигави думи на Плявата. От яд несръчно премести кобилицата на другото рамо и плисна вода.

– Димовице, ще си намокриш полите, по-полека кърши снага! – подхвърли ѝ Белчо.

Ивана отново я настигна при дървеното мостче.

– Пусти Белчо, очите му играят като на лалугер.

Велика, която още от чешмата правеше усилия да се въздържа, най-после не изтрая, нападна Ивана:

– Какво си тръгнала след мене да ми въвираш в очите тоя куцак? Щом си хвърлила око на крушите му, покани го в къщата си и му ги изяж. От няколко дни пак си пощуряла за мъж!...

Ивана се изсмя с висок глас предизвикателно. Спря се сред пътя и нарочно се провикна:

– У-у... коя ми била светицата! Ха, ха, ха! Направете път, че бяла Велика минава!

Димовица наведе глава и отмина напред. На няколко пъти ѝ хрумна да се върне назад и да надума на Ивана каквото ѝ дойде на уста. Не го направи от гордост – не искаше да я чуят в селото, че се кара с пияната Ивана.

При все това нещо я задържа на вратника и тя с менци на рамо огледа улицата. Зададе се стара жена, тя я дочака и я заговори:

– Къде си била, бабо Стане? Какво прави внуката, бързате ли за Димитровден?

– Няма защо да бързаме, Велико, момъка го няма в село – вземаха го в ротата и досега не ни се е обадил. Ами вие, какво мислите за Кина? Ще стане ли нещо с Калин?

– С кой Калин?... Тя е малка още, пък и баща ѝ отиде войник. Не идат хубави дни за нас. Блазе на Ивана, за нея лош ден няма – яде и пие и хубостта си гледа!

– За пияната Ивана ли приказваш?

– Ами че коя си пише веждите с катран? Ей сега бях с нея, разчекна се да приказва с Белчо Плявата. Тая нощ той ще ѝ занесе сладки круши!...

Велика намери случай да се отплати за обидата, която Ивана ѝ нанесе, като се сравни с нея. След като се увери, че баба Стана разбра за коя Ивана става дума, сбогува се и влезе в двора.

Наля вода в стомните, нареди ги в стаята до вратата и се залови да запали огъня, за да приготви вечерята. Отиде в зимника да вземе огън от голямото огнище. Не завари дъщеря си на коритото. В зимника я нямаше, затова излезе да я търси зад къщата. Кина стоеше до плета и приказваше с Калин. Велика си помисли, че Ивана може да ги види отнякъде и се ядоса.

– Калине, нямаш ли работа у вас, та висиш по хорските плетища?

– За мене и това е работа! – побърза да отговори Калин и прибави: – Много не се карай на Кина, аз я извиках.

– Какъв си ѝ, та я викаш и не я оставяш да работи?

– Попитай я и тя ще ти каже!

След тия думи Калин се отдръпна от плета, засвири с уста и се отдалечи. Кина се смути, избяга в зимника, потопи ръце в коритото и чевръсто заплакна изпраните вече дрехи. Майка ѝ застана на прага и дълго я гледа, без да продума. Кина едва се сдържаше да не се засмее. Погледна майка си и цяла пламнала я попита:

– Мамо, защо ме гледаш тъй?

– А как искаш да те гледам?

– Както по-рано.

– Кой е този хубостник?

– Калин.

– С него повече няма да приказваш!

– Аз не приказвам, той ме спира.

– А ти защо се спираш?

Кина не отговори, разля водата от коритото и наля чиста. Майка ѝ взе прането и се запъти да го простира.

– Мамо, остави за утре, късно е вече. Дрехи на месечина не съхнат.

– Много знаеш, дъще! Калин ли те научи?

– Той не знае да пере, как ще ме научи?

– Мълкни, стига си ми отговаряла!...

Димовица хвърли мокрите дрехи върху стана, после седна до задното кросно и се замисли. За какво беше отишла в зимника? Да вземе огън. В гърдите ѝ тлееше едър въглен и бодеше с игли сърцето ѝ. Почувства се безпомощна. Ако беше тук Димо, щеше на неговия гръб да стоваря всичко и по-лесно щеше да ѝ мине мъката. А сега? Да вика ли, да плаче ли? Има ли кой да я чуе в това село? Още утре ще пише писмо на мъжа си да остави полка и да си дойде. Много ѝ е потрябвал полкът. Събрали хорските мъже и тръгнали! Нека тя да е мъж, че да я повикат в полка – ще има много да я чакат.

И още много неща си помисли Велика, но нищо не можа да я успокои... Тая вечер няма да се храни. И на Кина няма да даде да яде. Ако много вземе да приказва, ще я прати Калин да ѝ даде хляб. Тя няма да позволи на пияната Ивана да разправя из махалата за дъщеря ѝ лоши думи...

Руна и Кирчо се прибраха от улицата. Заобиколиха майка си и заискаха да вечерят. Тънките и ясни гласове прогониха мислите ѝ. Кирчо ѝ се видя сега съвсем друг. Колко много прилича на баща си! Дясната му вежда е малко повдигната, а пък ушите му – същински лозови листа.

– Кирчо, я си разтвори шепичката, мама да види нещо.

– Паричка ли ще ми дадеш?

– Няма да ти дам паричка!...

Рунка разтвори шепа и я показа на майка си.

– Мамо, ето, разтворих си шепата.

Велика разпери ръце, прегърна Рунка и Кирчо, притисна бузичките им до лицето си, въздъхна, после затвори очи и извика на голямата си дъщеря:

– Кино, не забравяй да нахраниш добитъка!

– Ще го нахраня, мамо!

Гласът на Кина изпълни зимника с радост.

III.

Войната започна. Войските се нахвърлиха върху сръбската граница и навлязоха в Моравско и Македония. От първия ден заваляха дъждове. Небето се затвори, превърна се на безкраен облак и слезе ниско над селските покриви. Пътищата се разкаляха, а земята набъбна като прокиснал хляб.

В Сувидол настанаха мрачни, настръхнали дни. Старците се събираха в кръчмата и без да пият сядаха по пейките, клатеха побелелите си глави и едни други се питаха за съдбата на полковете, в които бяха сувидолчани. Жените не ги сдържаше вкъщи, киснеха с часове на дъжда, прибягваха от плет до плет, от вратник до вратник, шушукаха си, доверяваха си предчувствията, разказваха сънища, но никоя не поглеждаше към общинското управление. Струваше им се, че от ниската усамотена сграда всеки миг могат да избухнат огнени езици, да опашат гърдите им и да запалят с нечувана сила къщите им.

Една сутрин Сувидол се събуди под дъждовна ро-

са. От небето не падаха капки – воден прах се носеше из въздуха и полепваше по дрехите. Няколко рала изляхоха на оран и веднага се върнаха – земята се мажеше от влага и натрупваше. По-късно от общината излезе кметът и спря сред хорището. От близките дворове го видяха и изтръпнаха – искрено пожелаха той да остане на мястото си като камък. Неговата загриженост не идеше от добри новини, затова когато пристъпи крачка-две, на всички сърцата се свиха от болка и неволно наведоха глави. Страхуваха се да не ги забележи и да тръгне към тях. Кметът направи малък кръг, мина покрай черквата, изтърси калта от ботушите си до училищната ограда и се насочи към дървения мост. Подмина първите вратници и до третия спря. Велика щом го забеляза, избяга вкъщи, падна върху дрешника, захапа възглавница, задуши се от мъка. Но той не влезе в двора, бърже-бърже подмина напред, сви надясно и без много да се двоуми, премина разградения двор на общинския слуга Теню и застана пред отворената врата.

– Тенювице, тука ли си? Я излез малко.

Три детски личица се показаха, познаха кмета и се развикаха:

– Мамо, чичо Марин те вика!

Тенювица дълго се бави и се яви замаяна и бледа. Потърси очите на кмета, но те гледаха в земята. Тя едва има дъх да попита:

– Да не се е случело нещо с Теня?

Марин се престори, че не е чул въпроса ѝ, огледа се наоколо, забеляза газен сандък, седна на него, извади кърпа от пояс, избърса челото си и дълго я задържа върху очите си. Тенювица разпери ръце, прибра децата си, притисна ги и изписка:

– Децата ми останаха сираци!

Кметът се залюля на сандъка и за да не падне, се изправи, пристъпи към двора. Нов писък прониза сърцето му, схвана краката му, накара го да продума с глух глас:

– Не плачи де, не е само до тебе!

Тенювица изблещи очи, дойде при него и го загледа като безумна.

– Кой друг е убит? Всички ли са избити?

– Убит е и на Дочка мъжът – Кръстю.

Очите на Тенювица се избистриха за миг и пак плувнаха в сълзи. Запъти се към дръвника и отпусна глас, заприпява се. Плачът ѝ се носеше на широки вълни, разбиваше се в мрачното небе и падаше из селските дворове на отровен прах.

Само след няколко минути Тенювият двор се изпълни с хора. Едни заобиколиха кмета, други – овдовялата жена. Намериха се стари жени, които веднага туриха на огъня пшеница и пратиха да кажат на свещеника да удари черковната камбана за смърт.

Марин кметът малко по малко претръпна. Поиска да се покаже твърд пред уплашените жени, та започна любимата си история:

– Та нали и мене щяха да пречукат през Балканската война? Малко ли лежах из болниците? Ей тука, над самото сърце ме прониза турският куршум!

– Прониза те, но си здрав и читав! – прекъсна го една от жените.

– Е, оцелях, но сега съм половин човек.

– Такива като тебе още много здрави ще изпратят на онзи свят!

– Сега пък за твоя угода няма да легна в гроба я!

Пристигна Велика и право при Тенювица отиде. Тя отдалече я посрещна с плач:

– Теню и Кръстю погинаха!

Отначало Велика не разбра, че Кръстю, мъжът на малката ѝ сестра Дочка, е убит. При нея дойдоха

няколко жени и я заразпитваха за Дочка, дали е научила вече. Изведнъж всичко ѝ стана ясно и бърже се запъти към сестра си. На вратника я срещна Белчо и я заговори:

– Горкият Кръстю, много рано падна. Дочка е млада, лесно ще го прежали. Добре че не я остави с дете на ръцете, по-трудно щеше да ѝ е.

Димовица от погнуса не го погледна, мина близо до него и го бутна върху трънената ограда. Белчо одраска ръцете си, но не се разсърди. Усмихна се, поклати глава и си помисли:

– Ето това се вика жена! Блазе на Дима!

Белчо Плявата отиде при кмета и веднага започна да разправя за боя, в който уж загинали двамата субидолчани.

– Нашите тръгнали прави срещу окопите на сърбите. Затракали картечниците, сърби и българи се хванали за гушите. Стъмнило се. Сърбите не издържали, ударили на бяг. Пръв наш Теню ги подгонил, а след него Кръстю, Дочкиният мъж. И двамата паднали като круши.

– Белчо, не е тъй работата! – прекъсна го кметът. – Аз нали получих телеграмата? Теню и Кръстю са загинали геройски. Това дето го разправяш, че паднали като круши, то си е твоя измислица. Как така хора герои ще паднат като круши? Да не мислиш, че там нашите войници са отишли на Пловдивското изложение, като круши от твойта градина?

– Марине, много си кривиш душата – нали и аз казах, че са загинали като славни герои?

– Не ни трябват герои, искаме си мъжете! Кмете, разбра ли сега? – обади се една суха, възчерничка жена.

– Този бил герой, онзи бил герой, а пък къщите им се зачерниха! – прибави друга жена.

– Нали сте жени, не знаете какво приказвате! – разсърди се кметът и си тръгна.

Сухата жена го изпрати с бързи, нервни закани:

– Не сме знаели какво приказваме – тъй било то! Взимат ни мъжете, а след това ни замазват очите с геройство. Геройство къща не върти, сираци не гледа. Да си го чукат на главите! Дано даде бог и на тяхната глава да се запали тоя огън, та тогава да ги питам!

– Ти поне не си изпратила мъж на война, защо се лютиш! – забеляза ѝ Белчо Плявата.

– Чий мъж остана в Одрин бре, куцак? На тебе ти е добре да се влечеш като настъпен червей, я питай мене как прекарвам дните си!

– Ами да беше повторила – аз ли те накарах да останеш вдовица?

Белчо не можа да довърши. Жените се нахвърлиха върху му и го изтласкаха към вратника. Той не намери за нужно да се разсърди, усмихна се и се пошегува:

– Стига сте ме блъскали, ще ми изкарате всичкото масло!

– Пфу! Не те е срам!...

Жените го прогониха и той си отиде. Те отново заобиколиха Тенювица и я загледаха в лицето. Тя премяташе глава от рамо на рамо, гласно въздишаше и навремени с писклив глас извикваше силно името на мъжа си. Съседки прибраха децата ѝ, за да не пищят около нея. Стара жена донесе черен чембер и я забули. За миг Тенювица престана да диша, така тежко забрадката притисна темето ѝ. Хванаха я под ръце и я поведоха към зейналата врата.

Разнесе се камбанен звън. Заби се в кишавия ден като остър нож, разтърси помраченото небе. Водният прах се състи, превърна се в изобилни сълзи.

IV.

Няколко дни след известието за смъртта на Теню и Кръстю кметът Марин съобщи за още един убит и за трима души ранени. Близките плакаха, скубаха си косите, надянаха черни чембери и се смириха. Селото престана да се вълнува – жените се изплашиха и зачакаха изтръпнали божиите дни.

Дъждът престана, огря есенното слънце. Старци, жени, момчета и момичета тръгнаха на оран. Влачеха се след плуга и ралото, затъваха в браздите, раздираха си краката в тръньките и къпините, но все пак почерниха земята. Угарите се ширнаха, опасаха баирите, удължиха лъките, дадоха лице на полето. Полската работа прогони тежките мисли на жените, върна ги към всекидневните им грижи и залисии.

Димовица прекара няколко нощи у сестра си Дочка. Правиха деветини, ходиха на гробищата и един ден двете заедно отидоха на нивата. Дочка дойде да помага на сестра си. Подкара ралото и го заби в едни храсти. Помъчи се да го извади и като не сполучи, разплака се. Велика остави крината със семето и я приближи.

– Дочке, стига си плакала! С плач няма да го върнеш!

– Ами като не съм кадърна едно рало да карам? – И Дочка още повече се нажали.

– И аз не съм орач, какъвто трябва, но времето дойде така. Ще се мъчим – друга леснина няма!

Велика измъкна ралото от храста, обърна воловете и подкара права, дълбока бразда. На нивата дойде и Кина, донесе обяд. Веднага я накараха да се учи да оре. Не можеше да държи ралицата добре, та майка ѝ се скара:

– Дръж право ралицата и не я клати насам-натам!

– Тя сама подскача и се клати! – възрази Кина.

– За оран не те бива, но да висиш по плетищата с оня непрокопсаник, виж, много те бива!

– Ти пък, мамо, не ми даваш от вратата навън да погледна.

Дочка беше престанала да плаче, даде ухо на разговора между майка и дъщеря. Върна се няколко години назад, спомни моминството си и въздъхна. Като да не е било, толкова дните са заличили стъпките на нейната младост. Погледна Кина в лицето, забеляза руменина по бузите ѝ, досети се за нещо и я попита:

– Кино, ами той иска ли те?

Тя погледна майка си и като се увери, че не я гледа, поклати глава. Дочка се обърна към сестра си:

– Како, момчето не е лошо. Мене ако питаш, аз го харесвам за Кина.

Велика я изгледа и с укор ѝ забеляза:

– Годините не са за женене. Утре ще го вземат войник и ще го пратят в огъня. Тоя огън първо тебе опари, забрави ли го вече?

Дочка повече не се опита да говори. Сестрините думи разчовъркаха пресната ѝ рана и тя наведе глава, зарони топли сълзи. Сега пък Кина дойде при нея и вместо да я утеши, заплака. Нейният плач бе целебен, облекчаваше мъката ѝ и избистряше черните ѝ очи. Тия очи се спряха на Дочкиното лице, излъчиха бързи, меки искрици и проникнаха до сърцето ѝ. Кина пое въздух, освободи гърдите си от мъката и се погали на Дочка.

– Лельо, кажи на мама да не ми се кара! Калин не е такъв, за какъвто мама го смята. Той никога не лъже. Досега нито един път не ме е излъгал.

Дочка се приготви да разпита Кина за Калина, но Велика дойде при тях и седнаха да обядват. Макар да беше уморена, Велика не яде сладко. Струваше ѝ се, че дъвче трева, а не хляб. Мисли, една от друга по-бър-

зи и ненадейни, я нападаха, гледаше изтръпнала пред себе си и не знаеше тя ли или някоя друга се храни. Дочка я попита нещо, но тя почти не я чу. Посегна към едно сухо клонче, взе го в ръцете си и в залисията си го захапа. Не почувства горчивината му, нито разбра, че дъвче трева. По едно време изгледа Кина продължително, посегна към гърдите ѝ, изчисти полепналата върху дрехите ѝ паяжина и най-после продума:

– И това ми било мома – още малко и буболечки ще тръгнат по очите ти.

– Влизах в хамбарите за семе – от там е паяжината – прибърза да обясни Кина.

– Преди да излезе човек от къщи, първо преглежда дрехите си. Моя дъщеря повлекана не искам!

– Како, снощи си спала накриво! – забеляза ѝ Дочка. – Кина не е повлекана. Ако искаш да знаеш, тя е вече стигнала мома. Кажи ми, коя е по-гиздава от нея?

Велика се прекръсти и отиде при ралото. Кина прибра хляба в торбата, нарами я и тръгна за село.

Зораха рано нивата и подкараха добитъка по селския път. Двете сестри вървяха една до друга и се губеха подир мислите си. На близкия кръстопът ги пресрещна Калин, качен на магаре. Първа го заговори Дочка:

– Калине, къде така с това магаре?

– Връщам се от овцете.

– А защо се връщаш?

– И аз си имам една сметка.

– Гледай да не я объркаш – сърдито пресрещна думите му Велика.

– Ако аз я объркам, ти пък ще я оправиш!

– С кобилицата по здравия ти гръб!

– Кой ще те пита тебе?

Калин смуши магарето и ги подмина. За да покаже, че не отдава никакво значение на Кинината майка, засвирка си. Велика кълцна ръка след него и го одума:

– Разтурено момче, нито от дума разбира, нито пък по-старите зачита.

– Како, промени се светът вече! Всеки ден хора гинат, къщи запустяват, а никой не иска да знае!

Велика забрави да отговори на сестра си. Главата ѝ натежа и тя за миг видя мъжа си Димо да оре в близката нива. Видението беше толкова силно, че тя попита сестра си:

– Кой е оня, който оре в насрещната нива?

– Не виждам наблизо никакъв орач.

Велика разтърка очи и веднага дойде на себе си.

– Стори ми се, че видях бате ти Дима.

– Като как го видя?

– Да оре насрещната нива.

– Како, на добро е – бате е жив и здрав и мисли за вкъщи!

Тия думи я поляха с хладка вода. По снагата ѝ мина успокоителна тръпка и тя вдигна вежди, нагласи устните си за усмивка. Но не се усмихна, загледа се в гърбовете на воловете и за пръв път ѝ стана ясно колко много труд Димо е положил за нея, за децата, за цялата къща. Ето, тя от десетина дни сама оре, върши неговата работа. Затъва в локвите, преплита крака в браздите, задъхва се при обръщане на плуга и вечерта се връща като пребита. От умора не ѝ се яде, дразни се от игрите на Рунка и Кирча и само се кара на Кина. И Димо е бил такъв, а пък тя всяка вечер му е чукала сол на главата. Ще закъснее в кръчмата и щом се върне, тя ще го хване за очите. От далечен път ще се завърне загрижен, тя ще му надума и било, и небило... Нека се върне здрав и читав, тогава тя знае. С него заедно ще ходи на нивата и няма да го оставя да се измаря. В празнични дни ще му дава да облича нови дрехи и ще го моли заедно да отиват на черква. Той ще застане срещу иконата на Исуса Христа, а тя ще направи девет поклона на Света Богородица...

Гърдите ѝ се подигнаха от милост към Дима и въздъхна:

– Веднъж тая война да се свърши и ще ми олекне.

Тия думи Велика каза повече на себе си, отколкото на Дочка. Приближи се до воловете, плесна ги по бутищата и галено им се скара:

– Вървите като костенурки! По-бързо, де!

Дочка погледна сестра си, досети се за мислите ѝ и без да иска ѝ завидя. Изведнъж селото изникна пред нея. Стори ѝ се, че комините бълват черен дим и че тоя дим на вълни притиска гърдите ѝ и я задушава. От мъка извърна лице към нивите, премрежи поглед в черната снага на полето, почувства слабост в краката си и остана назад.

V.

Месец пред Коледа в Субидол пристигна военна каруца. От нея слязоха офицер, чиновник и трима войници. Отидоха в общинското управление, забраха кмета и тръгнаха от къща на къща. Записваха годните коне, реквизираха ги за държавата.

Влязоха в Димовия двор. Посрещна ги Кина. Офицерът я изгледа продължително и ѝ се усмихна:

– Хубава моме, я кажи колко коня имате?

– Два.

Велика излезе на двора и се сопна на офицера:

– Не си давам конете! Не ви ли стига, че ми взехте мъжа?

Офицерът се запъти към обора, отвори вратата и заповяда на войниците да извадят конете. Велика се опита да им попречи, но един от войниците я блъсна с приклад в гърба. Другите двама изкараха конете. Офицерът намигна на кмета и каза:

– И двата ги реквизирам. Утре да ги изпратиш в Бургас.

– Оставете ми поне единия! – със сълзи се помоли Велика.

– Не може! Стигат ви воловете!

Кметът Марин дигна безпомощно рамене и отведе комисията в друга къща.

Цялото село се разшава, обезпокои се. Кучетата непрекъснато лаеха, а жените се събраха пред общинското управление и забръмчаха като разсърдени пчели. Появи се офицерът, заповяда на войниците да ги разгонят, а сам се запъти към селската кръчма. Жените разбраха безсилието си и сломени се прибраха по домовете си.

В кръчмата седеше Белчо Плявата и пиеше ракия. Още от вратата заговори на офицера:

– Добре дошъл, господин поручик! Какво, свършихте ли работата? Хубави коне има в нашето село. Реквизирахте ли конете на Димо Кралев? Велика е малко проклетичка, но иначе си я бива, доста е засукана! Ще останеш ли тая вечер в Субидол? Ако останеш, кажи да наредим нещо. Ей, Цвятко, кръчмарино, ела при мене. Дай на господин поручика една ракия и виж, нареди за довечера кое прасенце, кое кокошчица.

Поручикът седна на Белчовата маса. След малко дойдоха чиновникът и кметът, поръчаха голямо шише ракия и се запиха. Изпратиха Цвятка из селото да купи кокошки и да ги сготви. От няколко къщи го изгониха, под предлог че през коледни пости не се блажи. Върна се с празни ръце.

– Никой не продава. Жените са станали много проклети и не позволяват да се яде блажно срещу Коледа.

– Глупости! – избухна чиновникът. – Да не искат да ни уморят от глад? Господин поручик, разрешете

ми да взема войниците и да тръгна из селото – цяла торба кокошки ще ви донеса!

– Почакайте малко! – понадигна се от масата Белчо. – Аз ще я наредя, както зная. Не само кокошка, но и нещо друго ще намеря.

– Какво ще намериш? – полюбопитства да узнае офицерът.

– Ще потърся и яребици! – намигна Белчо.

– Гледай да бъдат по-крехки.

– Ще се старая, господин поручик!

Белчо Плявата се завъртя на здравия си крак, залитна и съвсем весел излезе от кръчмата. Застана сред хорището, накриви калпак над лявата си вежда, провикна се като чурулик и заподскача на един крак.

Щом се смрачи, Белчо отведе офицера и чиновника у Иванини. Влязоха през ниска врата, насядаха на възглавници, наредени до стената, и се загледаха в домакинята. Ивана, облечена в нова дреха, боса по терлици, се ръкува с тях, изсмя се, после се обърна към огнището и нарочно се наведе.

– Яденето е готово, да сложа ли трапезата?

– Ще има време и за ядене, Ивано! – усмихна се Белчо. – Но сами ли ще вечеряме? Нали щеше да извикаш и други. Поручикът много ще се разсърди.

– У, каква съм! Хи, хи, хи!... Залисах се в работа и забравих. Ей сега ще отида.

– Хубаво ще бъде да дойде Дочка, младата вдовица.

– Тя е горделива, няма да дойде.

– Излъжи я с нещо. Веднъж да прекрачи прага, след това ще се укроти. Такива като нея лесно омекват.

Ивана тръшна вратата след себе си и весела изтича до Дочкини. Дочка седеше до огнището и кърпеше стари дрехи. Изненада се, като позна гласа на Ивана. Открехна вратата и я попита:

– Какво има? Какво те носи по това време?

– Дойдох да те викам да дойдеш вкъщи. Хайде, облечи се по-свястно и ела с мене.

– Нощно време никъде не ми се ходи.

– У нас няма вампири, не бой се! Ще си поседим, ще си побъбриме, за да мине нощта по-леко. Обадих се и на кака ти Велика – обеща ми да дойде с Кина.

Иванината лъжа хвана място. Дочка се пристегна, взе вретеното да преде, заключи стаята си и без да се обади на свекърва си, отиде на гости. По пътя Ивана я хвана под мишница, леко я ощипа по ръката и прошепна:

– Ти си млада и зелена и не бива да си губиш младините по празни жалби. Мъже колкото искаш, хем по-богати и по-разбрани.

– Како Ивано, ние с Кръстю с обич се вземахме.

– Само дето си тровиш сърцето – умрял човек се не връща, ти гледай живите.

Дочка забеляза светлината в Иванината къща и трепна, сякаш се събуди от дълбок сън. При кого я водеха? Защо не си остана вкъщи? Ивана не я остави много да мисли, повлече я навред. Дочка не смееше да спре, но продума:

– Да бяхме минали покрай какини!

– Нали ти казах – Велика ще дойде подир малко с Кина!

– Ами ако ме лъжеш?

– Голяма работа – такава вдовица като тебе за пръв път срещам!

Дочка спря пред вратата, отказа да влезе.

– Слушам мъжки гласове.

– Не бой се, няма да те изядат. Това са мои роднини от Търнево.

– Не, няма да вляза. Остави ме да се върна вкъщи!

Сърцето ѝ се разлудува и за да не загуби сили, опря гръб на стената. Ивана използва минутната ѝ сла-

бост, отвори вратата и я бутна в стаята. В очите ѝ блесна лампата, тя премига и остана смутена до вратата. Белчо я посрещна:

– Дочке, ела да седнеш до поручика!

Тя дигна глава и едва сега разбра примката на Ивана. Първата ѝ мисъл бе да нададе вик за помощ, но щом забеляза, че Ивана залоства вратата, нахвърли се върху ѝ, отстрани я и поиска да избяга. В това време поручикът скочи от мястото си, застигна я на пруста и я хвана през кръста.

– Няма да те оставя да си отидеш!

Дочка впи нокти в китката му, освободи се и вместо да избяга на двора, блъсна се в стана и падна върху кросното. Тя отново почувства ръцете на офицера върху си. Дъхът му се разля в лицето ѝ и Дочка разбра, че той е пиян. Поиска да свие пестници, но ръцете ѝ толкова отслабнаха, че едва има сили да запази гърдите си. Отвори уста да извика, усети топла тръпка по снагата си и онемя. Смъкна се на земята зашеметена и изведнъж писък раздра гърдите ѝ и разтърси нощта. Изправи се и ужасена се впусна към вратника. Изписка още веднъж и падна в дола. Удари силно гърдите си в камък, но не почувства болки, само очите ѝ пронизаха мрака и тя разпозна наблизо къщата на сестра си. Като луда премина улицата, провря се през вратника, разлая кучетата и допря лице до прозореца:

– Како, отвори ми!

Велика беше още будна. Веднага разпозна гласа на сестра си и уплашена ѝ отвори. Не посмя да я попита защо е дошла по това късно време от страх да не чуе лошо известие за Дима. Въведе я вкъщи, настани я до огнището, седна до нея и я улови за ръцете.

– Дочке, измръзнала си!

Разрови жарта в огнището и дигна ръцете ѝ над въглените. Дочка ги отдръпна, хвана се за главата и тихо заплака.

– Сестро, стига, ще се разболееш! – опита се да я успокои Велика.

– Искам да умра. Не ми се живее вече!

– Лесно не се умира. Я си дай малко сърце!

Дочка удари силно главата си в стената, отвори широко очи и се загледа в жарта. Искаше ѝ се да почувства остра болка в очите си, та дано прогони мрачните си мисли. Сестра ѝ се изправи на колене до нея, сложи главата ѝ на гърдите си и се опита с милувки да я смири. Тая сестринска нежност даде път на мъката ѝ – силен плач разтърси гърдите ѝ, изобилни сълзи рукнаха от очите ѝ. По-късно изхълца няколко пъти, въздъхна дълбоко и се успокои. Велика тихичко я попита:

– От какво ти стана толкова мъчно? Да не те изпъди свекърва ти?

Дочка поклати отрицателно глава.

– За Кръстя ли се разжали? – пак попита Велика.

– Ох, боже, много искам да умра!

– Разправи ми като на по-голяма сестра, оплачи ми се, та дано ти олекне.

Дочка се приготви да разкаже какво ѝ се случи. Но тъкмо да заговори, пред очите ѝ се мярна снагата на поручика и веднага онемя. Защо я настигна и сграбчи през кръста? Отмести се от огнището, без да иска, за да избегне отново прегръдката на тоя пиян човек. За миг помисли сестра си за мъж и тутакси дойде на себе си. Гърдите ѝ се запалиха, стана ѝ горещо и разкопча дрехата си. С пръсти докосна тялото си и наведе глава – големи, черни кръгове се завъртяха около нея и пристегнаха гърдите ѝ. Спомни си за Кръстя и поиска да заплаче. Сълзите не бликнаха. Слаб облак падна върху ѝ и бърже се стопи от горещия ѝ дъх. Силни ръце я грабнаха и тя се изправи на крака. Много ѝ се искаше да излезе от къщи и да се изгуби в мрака.

– Како, ще си отида!

– Остани да спиш у нас, късно е вече.

– Искам да си отида!

Тръгна към вратата, отвори я, но не престъпи прага. Студената нощ се блъсна в гърдите ѝ и тихо, загадъчно заприказваха голите клони в градината. Тя ги чу, взе ги за пияни мъже, затвори вратата и се обърна към сестра си:

– Хора приказват на двора.

Велика залепи лице на прозореца.

– Нищо няма – така ти се е сторило.

– Како, ще остана при тебе, страх ме е!

– Нали ти казах – остани. От какво те е толкова страх?

– От Кръстя – той ме чака на двора!

– Сестро, ти бълнуваш!

– Като идех насам, настигна ме и ме прегърна през кръста. Аз се уплаших, паднах и се ударих в гърдите. Нà, виж!

Дочка се разгърди и показа мястото, където се бе ударила при падането си в дола.

– Много ме боли!

– Ще го наложа с гореща сол и ще ти мине.

– Няма да ми мине!

Велика се разшета да топли сол. Дочка седна върху постилките, почувства леки тръпки и сложи глава на възглавницата. Димовица свали тигана със солта от огъня, взе дебела черга и я хвърли върху сестра си.

– Ха така, поспи си и ще ти мине!...

Гостите на Ивана ядоха и пиха до късно. Смехът на Ивана на няколко пъти събуди кучетата в махалата. На ранина войниците минаха с каруцата, извикаха поручика и чиновника и всички потеглиха към Трънево.

Белчо Плявата остана сам на двора. Поиска да се върне при Ивана, но тя не му отвори. Изпсува я и се

заклати към улицата. Пресече дола, спря се до една круша и я ритна с крак.

– Яловица си ти! Да паднеш в моите ръце, ще има да ме помниш! Аз съм Белчо Плявата, добре го запомни, та после да не ти е мъчно!

Отдели се от крушата и се насочи към черковния двор. Застана под дъба, на който бе окачена камбаната, и се провикна с пиянски глас:

– Иху, ху, хуу!... Лик, лик, фиу!...

VI.

Димо получи отпуск и пристигна в село няколко дни преди Коледа. Велика не го очакваше и когато една студена сутрин той почука на прозорчето, за да му отворят, тя веднага го позна и от радост се уплаши. С разлюляни ръце и крака го посрещна, целуна му ръката и вместо да му заприказва, наведе се над дълбоко заспалите деца и ги събуди:

– Рунке, Кирчо, татко ви си дойде!

– Остави, не буди децата. Донеси ми дрехи да се преоблека.

Велика изтръпна от дрезгавия му глас. По-рано той не приказваше така. Или е простинал, или е пресипнал от умора. Кукна пред раклата и завади чиста риза, нов забун, бозави шаячни потури. Като изваждаше потурите, смътно долови, че Димо малко се е променил. Тя го очакваше да дойде при нея, да я хване за ръката и да я погледне в очите. А той остана прав сред стаята. Тя се залиса в мисли и се позабави. Неговият особен глас я опомни.

– Къде е сиренето?

– Защо ти е? – изправи се на крака Велика.

– Гладен съм като вълк.

– Ами сега са коледни пости, Димо!

– Постите са за бабите. Остави грехите и ми донеси да ям.

Тя веднага му донесе хляб и лук. Той взе лука и я замери с него.

– Яж го ти! Донеси ми сирене!

Погледът му бе строг, очите му – кървясали. Донесе му паница сирене, сложи я до огнището и се отдръпна до грешника. Той, без да я погледне, заповяда ѝ с пълни уста:

– Запали огъня, че ми е студено!

Като замаяна излезе на двора за дърва. Върна се с изстинали ръце и със сълзи в очите. Начупи сухи клечици, разрови пепелта, намери въгленче и се наведе да духа. Поиска да се изправи, но почувства тежката ръка на Дима върху шията си. Тя се опита да се освободи, но той я дръпна силно и я повали на гръб. Велика опря ръце на гърдите му.

– Димо, децата!... Остави ме да дигна хляба...

През деня Димо не излезе от кръчмата. Вечерта се прибра вкъщи весел. Събуди децата и ги накара да пеят. Велика му се скара, но той не ѝ обърна внимание, изтегна се на възглавниците и се усмихна на голямата си дъщеря:

– Кино, я попей на баща си!

– Татко, не ми се пее!

– А пък на мене ми се пее!... Слушай сега:

Как ще да минем, либе,
таз река Вардар, мътна и кървава...

– Хубаво си я минал ти – нарязал си се още първата вечер! – опита се да го жегне Велика.

– Жено, от огън се връщам!... Сега е военно време.

– Затова ли не приличаш на човек?

– А на какво да приличам? Да не ме смяташ за чучула? Кажи де!

– Какво да ти кажа? Защо не ме запиташ как съм прекарала без тебе? Вземаха ти конете, нивите ти останаха незасети, а ти не искаш и да знаеш – право в кръчмата!

– За конете зная, нали ми писа? И за нивите зная, че са изорани и засети.

– А питаш ли ме с какви мъки сме ги засели?

– Без мъка нищо не става, нали е тъй, Кирчо?

– Аз му приказвам човешки, а той не иска да ме знае!

Велика се намуси, отиде в другата стая и дълго плака. Как ѝ се искаше той да излезе на полето и да обиколи нивите. Умът му ще се избистри, очите му ще прогледнат и той ще разбере какви дни тя е прекарала без него.

Димо закла прасето. Тоя ден бе като истински празник за Велика. Старият домакин се бе събудил и разпореждаше из къщи. Тя се въртеше около него, помагаше му и непрекъснато му разправяше какво е извършила в негово отсъствие. Засяла е зимните посеви. Нивата с трите круши ще засее с царевица. Помни ли той преди две години колко много плод даде тази нива? Напрела е и изтъкала четиридесет лакти бозав шаяк за потури и за дълга зимна дреха. Тя много ще се зарадва, ако той си направи нова дреха, като тая на кмета Марин – отзад с колан, педя широк, и четири копчета. Скоро може да стане и дядо – Кина не е вече малка, стигнала мома е. Един ерген толкова е станал смешен, че тя не знае какво да прави. Нима той не се сеща за Калинча? Пусти му Калинчо, пъха си гагата там, дето не му е мястото...

Последния ден преди Коледа Димо взе от рибиците на прасето и тръгна към кръчмата. Велика го спря на пруста, грабна месото от ръцете му и избяга вкъщи. Той се разсърди и бърже отиде при нея.

– Дай месото!

– Димо, мъжо, моля ти се, поне последния ден дръж пост. Няма да умреш дтгладн. Утре е Коледа, искам всички вкъщи да сме радостни. Нали ще отидем на черква?

– На мене не ми трябва черква. Дай месото!

– Убий ме, но няма да го дам!

Гласът ѝ не издържа, затрепери и се изгуби в глухи хълцания. Месото падна от ръцете ѝ, но Димо не се наведе да го вземе, тури ръце в джобовете си и тръгна из двора. Отначало се ядоса на жена си, но малко по малко ядът му се стопи в силата на една ненадейна мисъл. Защо пък да не угоди на жена си? Та малко мъки ли е претеглила в негово отсъствие? Хубаво е да почака до утре. За да не отиде в кръчмата, ще излезе на полето да види и нивите.

– Велико, ще отида да видя нивата на бургаския път! – И тръгна с бавни крачки.

Велика се зарадва, усмихна се през сълзи, прибра месото и успокоена отиде да гледа къщната си работа...

На ранина камбаната ги събуди. Първа стана Велика. Събуди дъщеря си и двете се разшетаха – сложиха гозба на огъня, приготвиха се за черква. Димо се обърна лениво няколко пъти, изсумтя недоволен, но все пак стана. Дадоха му чиста риза и съвсем нови потури. Кина му държа да запаше дълъг и широк пояс. Дойде време да тръгнат за черква. Той застана на прага и забеляза на жена си, която вече се беше наканила да го последва:

– Право да ти кажа, никак не ми се отива в черква.

Велика хвана пръстите на десницата му и го затегли:

– Хайде, върви и не слушай дявола! Християнин си, не си циганин! Коледа е веднъж в годината!

Димо тръгна без всякакво желание. Мислите му не бяха много равни и спокойни. Все нещо го дразнеше и предизвикваше към опърничавост. Приготви се да ѝ се скара, и то за да има причина да се разсърди и да не отиде в черква, но тя го изпревари, заговори му:

– Димо, заваля сняг! За нивите ще бъде добре, ще се затоплят и ще се запазят от мразовете.

Той дигна глава да провери дали наистина вали сняг. Малки снежинки се залепиха по лицето му, ощипаха го и се стопиха. Тая неочаквана милувка събуди далечен спомен и Димо забрави да се сърди... Преди години, в мирно време, той тръгва на път. Излиза от селото и от блясък не може да вижда. Снегът е затрупал ниви и синори и боде очите му с бели иглички. Отбива се из угарите и затъва до колене. От радост се връща назад, взема ловджийската си пушка и отива на лов... Щом пушката се мярна пред очите му, и сърцето му се сви – войната тури край на мислите му.

...Полкът бавно се движи из Бабуна. От ридовете ѝ се спущат виелици, хващат се за косите, викат, пищят и хвърлят мразовити слюнки в лицето на войниците. Той върви и нищо не мисли, гладът лежи на стомаха му като змия и смуче силите му. Измаря се и сяда да почине. Над главата му застава ротният и му дума:

– Димо, не е време за почивка, ще заспиш и няма да се събудиш!...

Топлите думи на капитана го дигат и той отново тръгва срещу заледените слюнки на Бабуна...

Димо твърде остро почувства теглото на войника и изведнъж престана да се радва на снега. И вместо покрити ниви със сняг той видя замръзнали пръсти да стърчат през снега, цъклени очи да гледат небето до насита. Махна с ръка и се разсърди на целия свят. Почувства се като вълк, застанал на високо място, който всичко вижда с неспокойни очи и посреща

вятъра с отворени уста. Извърна глава и погледна жена си с враждебен поглед. Тя разбра, че той иска само да види дали върви след него, и му се усмихна. Той почувства усмивката на жена си като подигравка, намръщи се и вместо да влезе в черковния двор, запъти се към кръчмата.

– Димо, накъде тръгна? Не виждаш ли, че кръчмата е затворена?

– То не остава женска работа!

– Ела, запали една свещ и пак излез.

– Ти запали ако щеш и десет. Попски лъжи не ми се слушат!

– Навръх Коледа голям грях правиш, като говориш тъй!

– За мене всеки ден е Коледа.

– Димо, Христос веднъж се е родил!

– Ти беше там, когато се роди, нали?... Я стига си ме ядосвала с глупости!

Велика се прекръсти и с разбито сърце прекрачи прага на черквата.

Димо отиде до кръчмата и почука на прозореца. Никой не му отвори. Върна се назад, мина край общината, спря се до селския капан и облегна гръб на якия му плет. През всичкото време му бе криво за нещо. Улови един от коловете и се помъчи да го разклати. Защо им е капан? Какво ще затварят, когато най-хубавият добитък е взет от държавата? Спомни за конете си и кипна срещу кмета Марин. Поиска веднага да го срещне и да го пита с какво право той е реквизирал двата му коня. Насочи се към кметовата къща. Преди да премине селския дол, удари втората камбана.

Чистият звън се преплете с кротките снежинки и запя с укор в ушите на Дима. Не чу тежки думи, нито усети ръка върху рамото си, а пък спря и неволно се обърна към черквата. Железният кръст пръскаше невидима светлина и прогонваше тъмнината. Загледа се в него и преди да клепне, едри парцали сняг премрежиха погледа му. Кръстът се изгуби в лудата игра на снега и потъна в мъгла. В сърцето на Дима бавно се надигна студена вълна, разля се по снагата му и го хвърли в студени тръпки. Помисли, че се намира в снежните вълчи поляни на Бабуна, и поиска да се махне, да избяга. Бърже мина през хорището, влезе в черковния двор и сам не разбра как се намери пред отворената врата на черквата. Огледа се и като разбра, че никой не го дебне, пристъпи и застана пред първия свещник. Не се досети да купи свещ и да я запали. Стоеше като на тръне и слушаше евангелието. При него се приближи стара жена, подаде му свещ, той я взе, без да я погледне. Жена му го забеляза, пристъпи към царските двери, наведе глава под евангелието и се просълзи. След евангелието детски гласове придружиха на певеца. Димо си помисли: След няколко години и Кирчо тъй ще пее... Стори му се, че земята под него се повдига и той вижда надалеко и нашироко. В безкрайно снежно поле вижда детето си Кирчо. Крачката му затъват, а от устичката му се отделя пара. Още няколко крачки и ще падне в снега. Показва се вълк и насочва острите си зъби към детето... Димо се наклони напред да тръгне, политна и се опомни. Дигна натежалата си десница и се прекръсти. По-късно при него дойде жена му и го подкани:

– Иди си вземи нафора.

Димо се подвоуми, но все пак послуша жена си.

През деня наваля сняг и покри улиците, градините и двориштата. Младите не можаха да свият коледно хоро, но затова пък кръчмата бе пълна. Стари хора и отпускари непрекъснато пееха и шумяха. Димо не седеше на маса, а подпрян на поставката, държеше пълна чаша с вино и разправяше, без да се обижда, че по-голямата част от посетителите не го слушаха.

Белчо Плявата стана от масата, довлече се до Дима и го плесна по коляното:

– Да живее Димо, нашият герой!

Димо го хвана за шията и го разтърси:

– Като не знаеш да приказваш, мълчи! Не искам да ме наричаш герой, чу ли?

– Ти за мене си герой. Да живее нашият славен герой!

Димо изпи чашата и я хвърли върху Плявата.

– Защо ме удари? Щеше да ми пукнеш главата.

– Защото си ръжена плява.

Няколко души се засмяха и развеселиха цялата кръчма. Пратиха за гайда и поръчаха още вино. Цвятко закърши тънкия си кръст като жена, ухили се и зашари сръчно от поставката до масите. Един от отпускарите го хвана за пояса и го попита на шега:

– Цвятко, кажи защо не те взеха войник?

– Защото си върти кръста като госпожица – подхвърли Димо.

– Ей, госпожице, погледни и мене, де! – обади се млад отпускар.

Цвятко не се обиди, прибра празните вече шишета и отново ги напълни. Белчо се провикна, накара пиячите да го погледнат, намигна им и рече:

– Цвятко е изсипан, затова не го взеха войник.

– Плява, събирай си устата, за да не я събера! – обади се Цвятко от поставката.

– Цвятко, вярно ли е, че си изсипан? – попита с дигната вежда Димо.

Всички се шегуваха с кръчмаря. Накараха го да черпи, за да не го прегледа комисия. Пристигна старият Стоил с гайдата, засвири и ги смири. Престанаха закачките, лицата им застинаха в усмивка и дълго слушаха старите песни. Мирният живот мина пред очите на отпускарите като сянка на далечен облак и те

наведоха глави. Димо не издържа, удари масата, прекъсна свирнята и избухна:

– Да знаете – няма да се върна в полка!

– Аз пък ти казвам, че ще се върнеш! – възрази му черноок отпускар.

– Не, няма да се върна. И защо да се върна? Кой ме смята за човек там? По-хубаво е да си куче, отколкото човек. Докато съм жив, няма да забравя следното: Пръскаме се във верига над Скопие. Спираме сред едни магарешки тръне, високи два метра. Сърбите не ни виждат и ние ги бием във фланг. Дохожда заповед: – Назад. Измъкваме се от трънете, сърбите ни забелязват и ни метат като с метла. Не стига това, но щом се закриваме зад близкия хълм, пристига нова заповед: – Напред в магарешките тръне. Оставаме в трънете до вечерта. Късно през нощта атакуваме града и го превземаме... Ех, много хора загинаха!... През деня се отбивам в едно дюкянче да си купя нещо за ядене. Тъкмо сядам да си почина, и в дюкянчето влиза офицер. Нахвърля се върху ми, удря ме с бич в гърба и заповядва на патрула да ме арестува. Откарват ме в един обор и цял ден не ми дават да ям. На другата сутрин ме освобождават, но ротният и той ме наругава хубаво и веднага тръгваме на поход. Аз си зная как изтеглих това тегло. И защо?...

– Защото си се самоотлъчил! – забеляза младият отпускар.

Димо го изгледа с бялото на очите си и не му отговори. Останалите отпускари се насърчиха и също така разказаха мъките и теглилата си. Настроиха се срещу началниците си и за успокоение се напиха. Гайдата засвири на хоро, но хорото не стана. Няколко души се заклатиха, събориха чаши от масата и се развикаха на Цвятка, че не им дава вино. Кръчмарят се разтича, но някой му тури крак и той полетя с чашите

върху играчите. Падането му предизвика смях и тоя смях премахна всяка граница. Всеки започна сам да се весели. Едни заприпружаваха на гайдата, други прказваха с висок глас, крещяха до прегракване, трети едва гледаха с миши очи и слушаха Белчовите истории за шавливи жени, а имаше и такива, които се мръщеха, намираха, че виното е кисело, и заплашваха Цвятка с бой, с картечен огън.

Тая сувидолска веселба привлече около прозорците на кръчмата момите и момците, които намериха сухо място под навеса и направиха хоро. Пиячите, щом чуха момите да пеят, провикнаха се и излязоха на двора. Измъкнаха гайдата и свиха хоро. Димо ги поведе из снега разгърден. На това хоро се бяха заловили само отпускарите. Те се провикваха, ритаха снега, клякаха и заривaха колене. Пристигнаха жените им, нападнаха ги с тежки думи, но те не обърнаха внимание на женските виканици и продължиха да играят. Димо забеляза жена си да стои настрана в снега. Поведе към нея хорото, но тя не го дочака, отстрани се и се върна вкъщи. Ивана, която беше наблизо и със светнали очи изглеждаше пияните мъже, подхвърли нарочно на Дима:

– Велика е остаряла, не ѝ се играе вече!

– И ти не си много млада!

– От моѝто сърце по-младо няма.

Ивана се провикна със смях, изпъчи корем и тръгна да се хване на мъжкото хоро. Жените я настигнаха и не я оставиха да играе. Тя се скара с жената на черноокия Вълча.

– Ти си пияна!

– Мъжът ти е пиян!

– Пиян е, но му прилича. Ти по-хубаво дигни пола, та цялото село да те разбере!

– Мълчи мари, цървло!

Хорото се разтури. Мъжете се скараха на жените си, изпратиха ги да си вървят и пак се прибраха в кръчмата. Само Димо остана сред снега. Погледна за жена си и като не я забеляза, тръгна да си ходи. Вместо да мине през дървения мост, заслиза към дола, подхлъзна се и падна. Някой се изсмя зад него. Той се изправи и не се обърна да види кой му се присмива. Ивана го настигна в коритото на сухата река и му подхвърли:

– Димо, падаш като дядо, за нищо не те бива вече!

– А, Ивано, ти ли си?

– Аз съм, но защо съм!

– Какво ти е?

– Мъчно ми е за моя Желязко.

Димо започна да изкачва дола направо. За да не падне, зарови ръце в снега и продължи на четири. Ивана високо се изсмя и след това сниши глас:

– Димо, я ела вкъщи!

Той се изправи и строго я изгледа. Ивана се приближи до него, дяволито му намигна и с кръшен глас му подхвърли:

– Ти си знаял много добре да ходиш на четири. Ако ми дойдеш на гости, ще ме помниш докато си жив. И аз знам да ходя на четири.

Димо тръгна напред, Ивана – зад него, и така изкачиха дола. Насреща им се зададе Рунка и щом видя баща си, изтича при него.

– Татко, мама те вика!

Той тръгна подир детето си като слепец. Ивана му се изсмя, бърже го отмина, нарочно се спря до един плет, изчака го и още веднъж му намигна.

– Димо, ял ли си черна кокошка?

– Ние си имаме печено прасе вкъщи! – продума Рунка и попита баща си: – Тате, нашето прасе нали излезе сто кила?

Димо хвърли замъглен поглед към Ивана и я отмина. На вратника го посрещна Велика с наскърбени

очи, със засъхнали от мъка устни. Той се люшна към нея и виновно я попита:

– Сърдиш ли ми се?

– Защо да ти се сърдя? Ти не си малък да не знаеш какво вършиш.

– Не можеше да не си пийна – Коледа е днес.

Велика мина пред него и съвсем загрижена се прибра вкъщи. Отиде до огнището, разрови жарта и сложи скарата на огъня. Димо влезе при нея.

– Да ти опеча ли месо? – попита го Велика, без да го погледне.

Тя не дочака отговора му, отиде в зимника за месо, замисли се и забрави. Когато се върна в стаята, завари мъжа си заспал край огнището и огъня загаснал. Изпрати Рунка за дърва, загледа се в зачервеното лице на своя другар, нещо я задави, но този път Велика не заплака. Почувства гърдите си празни, ръцете студени като лед. Хвърли поглед през прозореца и нищо не видя, толкова мислите ѝ бяха черни и разбъркани. Рунка се върна, хвърли дървата в огъня и задуха на ръцете си. Велика изведнъж се стресна, прегърна дъщеря си, скри ръцете ѝ в пазвите си и тревожно я попита:

– Руненце, много ли ти е студено?

Рунка погледна майка си в лицето, измъкна ръце от пазвата ѝ, погали я по челото и се учуди:

– Мамо, ти имаш много бръчки!

VII.

Отпуската на Дима изтече и той замина с каруцата на кмета Марин до Карнобат. През целия път бе мрачен и мълчалив. Гледаше заснеженото поле, стъпките на животните върху снега, крайпътните помръзнали храсти и в сърцето му не трепна любов към земята. По едно време поиска да си представи всичките ниви избуяли, но в главата му се намести една въртележка и забръмча с глухо, далечно ехо. Тоя шум му бе познат – в боевете крещеше, заплашваше над главата му, а на почивка се превръщаше на тръпки, които свиваха на възли цялата му снага. Макар това загубено ехо да приличаше повече на шум от рудан, Димо го почувства като зловеща игра на картечница. Разтърси глава, за да се спаси от това внушение, но каруцата забърза и със своя шум още повече го засили. Марин му заговори, но той не го чу. Едновременно искаше да забрави лошите си мисли и да си спомни нещо друго. И когато конете тръгнаха бавно, той сложи ръка на Мариновото рамо и го попита:

– Знаеш ли как загина Теню?

– Отгде ще зная? Получих съобщение, че го убили в Македония, и още същия ден разплаках жената и децата му.

– Слушай да ти разкажа за смъртта му. Ти Теню го познаваше много добре – ходеше с торба през рамо из селото и на всички се усмихваше. И в ротата си остана същият. Минахме границата и веднага влязохме в бой. Теню дойде при мене бледен, със засъхнали устни, но нищо не ми каза, пък и аз лежах по корем и стисках зъби от мъка. Дигнаха ни напред, аз се промъкнах между едни камъни, а Теню удари направо като подплашен заек. Вечерта накладох огън да се подсуша. Теню пак ме намери, но този път измокрен и изплашен. Накарах го да си подсуши краката, а той се усмихна и ми рече: „Димо, мене ще ме убият!“ Дойде старшията и ме накара да изгася огъня. Вместо на мене, скара се на Теня и го удари с приклад в гърба. След два дни пак влязохме в бой. Теню тръгна до мене прегърбен нàдве. Зад нас се разнесе свирката на ротния. Той държеше пушка в ръка и ни насочваше към

близката височина. Теню какво бе разбрал – не можах да узная, но щом видя ротния, изправи се и тръгна напред. Сърбите го забелязаха и откриха огън по него. Той се обърка, остана за миг зад един камък, после се изправи, извика изплашено, залюля се и падна по очите си. Домъкнах се по корем до него, обърнах го на гръб и го загледах в лицето. Той отвори очи, позна ме, хвана ме за ръката и едва му стигна глас да ми каже: „Братко, убиха ме!" Тръгнах да диря санитари. Взводният ме срещна и без да ме попита, нахвърли се върху ми, нарече ме страхливец и ме блъсна в едни храсти. Малко остана да си изкарам очите. Върнах се при Теня. Той беше отворил уста и с изплашени очи гледаше небето. Побутнах го, но главата му се заклати насам-натам и аз разбрах, че е заминал за оня свят.

– Бог да го прости! Теню имаше блага душа! – продума с въздишка Марин.

– От този ден нещо се скъса в мене, не мога да понасям взводния, толкова го мразя!

– Не бива да го мразиш, той ти е началник.

– Бай Марине, ти нищо не знаеш – той не е човек!...

Замълчаха и до Карнобат не заговориха. Каруцата спря пред разхлопаните порти на един хан. Димо слезе и право в кръчмата отиде. Изкара от раницата си варена сланина и хляб, поръча си половин кило вино и седна да се храни. След малко при него дойде Марин и заедно се запиха. Димо се отпусна, заприказва за семейството си. Когато заговори за момченцето си Кирча, очите му се наляха със сълзи и той с мъка преглътна слюнката си.

– Застана ми залък на гърлото, щеше да ме задави!

– Пийни си малко винце и ще ти мине!

– Няма да ми мине, Марине!

Неволно взе пълната чаша и я изпи до дъно. Очите му се замъглиха и той не забеляза, че в кръчмата влезе офицер. Сепна се, когато чу кресливия глас на офицера. Отначало не разбра, че на него викат, и посегна към шишето да си напълни чашата. Близката маса изгърмя като пушка и се заклати от пестника на началството. Лицето на офицера стана червено, очите му изпъкнаха като на жаба:

– Застани мирно! Ти си пиян като свиня! Дай си билета! Ще ви науча аз вас, нехранимайковци такива! Къде ти е копчето на шинела? Ти не си войник, а просяк. Ей сега ще те арестувам!

– Господин капитан, той се връща от отпуска. Аз го докарах! – забеляза Марин.

– А ти защо не си във войнишко облекло?

– Аз съм кмет на Сувидол.

– Какво от това, че си кмет? Скоро да се явиш в частта си!

– Не ме искат – инвалид съм от Балканската война.

– Нали е селски кмет, и лъжата му е готова. Да знаеш, под съд ще те дам за тая лъжа. И двамата сте се събрали все многознайници – тежко и горко на България!

– Та ние да не сме разбойници? – повиши глас Марин.

– Нали си кмет, не си за вяра! – махна с ръка офицерът и излезе, защото сам разбра, че каза излишни приказки.

Марин сега избухна. Заудря масата и разправи от край до край страданията си през Балканската война. Нима той не си е изпълнил дълга? Кой гни в окопите около Одрин и кой увисна на телените мрежи? Като е селянин, та да не е циганин? Ей такива докараха България до това положение!

Димо прибра хляба в торбата си и махна с ръка.

– Запали я и я остави! Тъй както е тръгнала,

здраве му кажи. То се разбра, че ние не сме хора, а добитък за клане!...

Вечерта Димо замина с влака за македонския фронт. Настани се в един конски вагон, сложи раница под главата си и се помъчи да заспи. Силният шум на колелата не го смущаваше, нито трепваше от пискливия вик на локомотива, а пък не можеше да заспи. Тежък крак сякаш натискаше гърдите му, тъй напрегнато изглеждаше лицето му на светлината на лампите, когато влакът спираше по гарите. Колкото се отдалечаваше от селото си, толкова се чувстваше самотен и никому ненужна сламка. Забеляза да виси във вагона празна торба. Затвори очи и веднага се видя окачен на мястото на торбата. Невидима ръка го люшкаше, той искаше да се задържи с ръцете си, но пръстите му се свиваха като червеи и не успяваше. Една вълна го грабна, удари го силно в земята, зашемети го и той едва задържа дъх, унесе се в мъчителна дрямка. Отвори очи и огледа вагона. До краката му седеше войник, подпираше глава на притворената врата и тихо пееше. Неговата песен беше дълго, мъчително нареждане с неразбрани думи. Димо колкото я слушаше, толкова изгубваше представа за живота. Струваше му се, че е самичък на земята и че не вижда нито планини, нито ниви. Помъчи се да си представи земята без ниви и съвсем се разсъни. Сърцето му силно заби и за да не се пръсне, той се изправи. Мракът се запремята пред очите му, превърна се на стадо от мечки стръвници и се забори с влака. Войникът продължаваше да пее. Димо го хвана за рамото и приближи лице до неговото:

– Защо пееш?

Войникът го погледна, отмахна ръката му и не отговори, продължи да пее. Димо отново го запита:

– Какво толкова те е зарадвало, та непрекъснато пееш?

Войникът го погледна, пое въздух и позасили гласа си. Димо не му се разсърди, отново сложи глава върху раницата си и се загледа в покрива на вагона. Пред погледа му в тъмнината се открои снагата на селски път, раздели поникналите ниви и се насочи към широк, забравен двор. Къде е къщата, къде са хората? Минава през двора и различава стъпки – едните големи, другите малки, сякаш са на квачка с пиленца. Квачката е Велика, а пилците – децата му. Вместо пояс на кръста си почувства железен обръч. Тоя обръч го стегна тъй здраво, че той изпразни всичкия въздух от гърдите си. Поиска да извика, но гласът му се сля с гласа на песента и за негова голяма изненада чуждият глас заседна в гърдите му и забръмча като ручило на гайда. Едва сега разбра песента на непознатия си, но роден другар, сложи ръка на коляното му и докато не задряма, не я отпусна.

На третия ден влакът спря на малка гара по вардарската линия. Войниците отпускари наскачаха от конските вагони и се натрупаха около чешмата. Манерките дрънкаха под чучура, гърбовете, лактите се заблъскаха – всеки бързаше по-рано да си налее вода. Машината изсвири за маневра, всички се втурнаха към вагоните с викове и псувни. Железничарите с мъка ги убедиха, че влакът прави маневра. Отново се сблъскаха пред чешмата. Някой пусна шега и събуди духовитостта на войниците. Започнаха да се пръскат с вода като деца. Тая игра не се хареса на коменданта на гарата. Пристигна с волския си бич и се нахвърли върху войниците.

– Скоро по местата си! Оплескахте цялата гара. Говеда!... Свини!...

Димо, който стоеше настрана и държеше празната си манерка, не понесе обидите и възрази на офицера:

– Ний сме български войници, а не говеда и свини!

– Мълчи! Ей сега ще те арестувам!

Димо тръгна към чешмата да си налее вода. Едрата снага и големите му крачки още повече раздразниха сприхавия комендант. Офицерът го настигна и го удари с бича си.

– Марш на мястото си!

Димо го изгледа настръхнал и продума:

– Искам да си налея вода!

– Назад! Никаква вода!

Димо се върна назад и се заклати като разсърдена мечка. Един от войниците извика:

– Пие ни се вода!

– Пие ни се вода! – извикаха едногласно всички отпускари.

Комендантът погледна плахо към наежените войници, посочи им чешмата и с по-мек глас забеляза:

– Пазете ред пред чешмата!

Промяната в гласа на офицера не остана скрита за тях, насърчиха се и отново се втурнаха към чешмата. Димо остана до релсите и изпрати със зъл поглед отдалечаващия се комендант...

На позицията пристигна на ранина. Завари другарите си на предна линия и будни. Посрещнаха го със засъхнали, безкръвни усмивки и тихо го заразпитваха за живота назад. Димо не знаеше какво да им разправи, затова се задоволи да им каже:

– Не е добре. Ний сме говеда и свини!

Пропищя куршум и тури край на разговора. Войниците се свиха до влажната стена на окопа и зачакаха.

Първо се очерта настръхналият гръб на неприятелската позиция, а след това войниците видяха кървавата зора. Няколко сенки прибягнаха и паднаха с шум в окопите. Далечен гръм раздвижи въздуха и накъсаните стъбла на горичката от гранатите и куршумите се озъбиха. Димо запита другаря си:

– Страшен бой е имало!

– Избиха ни!

Димо отвори уста да каже още нещо, но онемя. Над главата му се запали шрапнел и поръси с олово окопа. Другарят му се наклони на една страна и заспа. Той видя раната на челото му, но не се докосна до увисналата му ръка. Притисна глава в земята, стисна зъби и потъна в мрак. От мъка захапа пръст и я сдъвчи. Не почувства тръпка от схрускването на песъчинките, толкова беше ужасен от невидимите стъпки на смъртта.

Втори шрапнел не последва. Настъпи гробна тишина пред изгрев слънце. Димо бавно обърна лице и хвърли плах поглед към другаря си. Убитият държеше в едната си ръка наяден царевичен кочан.

VIII.

Велика отиде при сестра си да я споходи. Дочка седеше под стряхата, печеше се на пролетното слънце и нищо определено не мислеше. Чемберът не беше толкова наклонен, а сукманът ѝ бе съвсем нов. Велика, без да поздрави, седна до нея, заразплита объркана прежда и я попита:

– Защо си облякла новия си сукман?

– Този ми е най-ветият.

– Ти си вдовица – не бива да носиш ново.

– Като съм вдовица, то не съм и циганка. Вместо да ги ядат молци в сандъка, по-добре е да изгният на снагата ми.

Велика погледна сестра си, забеляза поруменелите ѝ страни, проследи запалените ѝ от слънцето очи, поклати глава и занесена продума:

– Тъй си и мислех: всяко чудо за три дни, най-голямото за пет!

– Какво се е случило, како? – попита Дочка, без да отдава значение на сестрините си думи.

– Нищо, Дочке, дойдох да те видя и да те поканя за утре. Ще дойдеш ли да ми помогнеш да изкопаем царевицата?

– Тая седмица няма да мога да ти помогна – имам ткаило.

– Какво тъчеш?

– Платно за ризи.

– Ти си имаш ризи.

– Та това ризи ли са? – протегна ръка Дочка и издърпа ръкава на ризата си. – Омръзна ми да нося тия парцали! Човек да го е срам да тръгне по ръкави.

– Вдовица по ръкави не ходи.

– Вдовица, вдовица – зная, че съм вдовица! – натърти Дочка.

Велика въздъхна, стана да си върви. Погледна над покривите, но не видя синия въздух, който допираше чисти поли до селските комини. Една черна точка се отдели от очите ѝ, завъртя се бавно в кръг, отдалечи се и толкова се уголеми, че ѝ се зави свят. За да не падне, задържа се на стената и затвори очи да прогони черния кръг. След това хвърли уморен поглед върху Дочка и пристъпи като замаяна.

– Како, отиваш ли си? – плахо попита Дочка и се изправи.

Велика чу думите на сестра си, но не ги разбра. Наведе глава, скръсти ръце под гърдите си и се насочи към вратника. Дочка се обезпокои, помисли, че сестра ѝ се сърди, и я настигна. Изпрати я до улицата без да ѝ продума – не знаеше за какво да я запита. Ненадейно Велика се сепна, спря се, погледна я с нажалени очи и ѝ заговори:

– Ела с мене. Има месец, откакто не сме ходили на гробищата. Ще минем покрай кръчмата, ще вземем шишенце вино, за да ги прелеем.

– Аз вчера ходих на гробищата.

– Вчера нали пра и меси хляб?

Дочка разбра, че днес не ще може да излъже сестра си, и за да не я наскърби, тръгна с нея. Минаха покрай кръчмата и поискаха вино от Цвятко. Той разкърши снага, раздрънка разни шишета и подаде виното на Дочка. Велика го пресрещна, взе шишето от ръката му, изгледа го със студен поглед и му рече:

– На връщане ще ти платя.

– За „бог да прости" вино не се плаща! – И той пак се усмихна на Дочка.

Щом подминаха кръчмата, Дочка забеляза:

– Пусти Цвятко, разчекна си устата да се хили.

– Хили се за дърво. За него и за Плявата война няма.

– Белчо е куц, но на Цвятко какво му е? Верно ли е, че бил изсипан?

– Нямаш ли други грижи, та си се заловила за Цвятко да ме разпитваш?

Излязоха накрай село. Вратникът на последната къща беше широко разтворен и дворът изглеждаше на изоставен. От оборската врата излезе стопанинът на къщата дядо Петко, наведе се да вземе тоягата си от земята, но кръстът му се пречупи и той падна по очите си. Направи опит да се изправи, но не сполучи, отново зарови чело в земята. Велика и Дочка избързаха, хванаха го за раменете и го изправиха. Дядо Петко сви гребните си очи, поиска да им се усмихне и изкриви устни:

– Лошо паднах, сякаш някой ме бутна в гърба.

– Да не си болен, дядо Петко? – попита Велика.

– Не, не съм. Къде е дъщеря ми Куна?... Идете при нея, мене ме оставете!

Двете сестри влязоха в къщата обезпокоени – помислиха, че нещо лошо се е случило с годеницата Куна. Завариха я да седи до угасналото огнище и да гледа пепелта. Куна ги погледна, побледня и улови челото си с ръка.

– Како Дочке, и аз останах като тебе без другар – Георги е убит. На ранина го сънувах, дойде при мене с кървава рана в сърцето.

– Куне, не вярвай на сънищата – годеникът ти е жив и здрав! – опита се Дочка да я утеши.

– Аз зная, че е убит – моите сънища не лъжат. Почакайте малко и ще се уверите – кметът Марин ей сега ще дойде!

Куна се наведе ниско, захлупи лицето си с шепи, но не издаде никакъв глас. Настъпи пълна тишина в къщата. Слънцето се опита да погледне през прозорчето, раздвижи прашинките и едва достигна до постланата рогозка. Дочка забеляза слънчевата тояга, загледа се в прозорчето и почувства задух в гърдите си. Искаше ѝ се да излезе на двора, да поеме въздух и да прогони мъката си. Изтръпна при мисълта, че сълзите ѝ могат всеки миг да бликнат. Накани се да заговори с Куна, но думите ѝ се превърнаха в сухи залъци и заседнаха на гърлото ѝ. Улови ръката на сестра си и здраво я стисна. Чести тръпки минаха по снагата ѝ и за да не избухне в плач, заследи играта на прашинките. Те се преплитаха, докосваха се до рогозката, достигаха до стъклото и се губеха в ярката светлина на двора. Стори ѝ се, че някой я хваща за ръката, изправя я до прозорчето и ѝ сочи отворения вратник. Защо не избяга през тая широка врата?... Дочка застана над главата на годеницата и сложи ръка на рамото ѝ:

– Куне, не сме само ние. Твойта е по-лесна, ти си само годеница.

Куна потърси ръката на Велика, сложи я на страната си и въздъхна:

– Како Велико, искам да видя Георги!

– Как ще го видиш, Куне, когато го няма тука?

– Искам да видя моя Георги!...

В гласа на годеницата имаше суха мъка. Велика я погледна в очите и се изплаши. Мина ѝ през ума, че Куна може да полудее от скръб. Прегърна я, сложи главата ѝ на гърдите си и я помилва по страните.

– Куне, да излезем на двора. Сънувала си лош сън и ако не го забравиш, ще се разболееш.

Двете с Дочка я подигнаха и изведоха на двора. Очите на Куна не се свиха от светлината, гледаха обезцветени към улицата. Дядо Петко пристъпи към градинската ограда, удари леко плета с тояжката си и каза на дъщеря си:

– Куне, пчелите много бръмчат днес – да не би да се роят?

Годеницата се освободи от ръцете на двете сестри и отиде до плета на градинката. Загледа се в пчелните кошери и заговори:

– Няма да се роят. Отиват на работа, хвърчат като човешки душици. След смъртта душата става на пчела.

– Пчелата е мушица, дъще!

– Всички млади хора, които без време погиват, се връщат при нас като пчели.

Дядо Петко разбра от думите на дъщеря си, че тя не е добре. Така можеше да приказва човек, на когото мисълта се върти като вретено с прешлен. Той на всяка цена трябваше да пречупи погледа ѝ, да отклони мислите ѝ. Приближи се до Велика и Дочка и с висок глас ги заговори:

– Кунето от малка си е такава. Щом заспи и сънува. Понякога се занася и когато е будна, и когато е на работа. Миналата година, преди да се отвори войната, по това време беше, отидохме с нея на нивата

да копаем царевицата. Седнахме на обед да си похапнем и да си почунем... Куне, нали тъй беше?... Аз надвенатри се нахраних и сложих глава върху една буца пръст. Тя отчупи залък, но не го тури в устата си, загледа се в браздите и така остана. Започна да трепери. Помислих, че треска я тресе, и ѝ казах да стане и да се прибере в село... Куне, помниш ли?... Не ме послуша. Станах и се залових на работа. Тя дойде при мене без копачка и ми разправи, че видяла много хора, събрани на едно място... Куне, я разправи какво видя тогава!... Там бил Теню и годеникът ѝ Георги.

– Бачо ти Димо беше ли с тия хора? – попита Велика годеницата Куна.

– Не беше. Бачо Димо ще се върне жив и здрав от войната! – отговори занесена Куна и продължа: – Нà, слушай пчелите и от тях всичко ще разбереш. Тия дни в нашето село ще има голяма сватба.

– Кой ще се жени? – попита учудена Дочка.

– Друга сватба ще има, не такава.

Куна се отдели от плета, отвори градинската вратичка и отиде при пчелите. Баща ѝ извика да не приближава кошерите, за да не я нападнат пчелите. Тя не го послуша, седна между два кошера и загледа земята. Велика и Дочка се спогледаха, разбраха се, вземаха си сбогом с дядо Петка и си тръгнаха. В дълбочината на улицата забелязаха кмета Марин, изчакаха го и Велика го попита:

– За Георги ли ще им кажеш?

– Имам съобщение.

– Не ходи. Куна знае вече.

– Кой ѝ съобщи!

– Сам Георги ѝ се явил насън. Върни се назад!

Марин дигна рамене от учудване, поколеба се и все пак повярва Великините думи – не влезе в дядо-Петковия двор.

Двете сестри забързаха, прекосиха през близката нива и отидоха на гробищата. Спряха се пред гробовете на роднините си, преляха ги с вино и кукнаха до дървените кръстове. Дочка почувства изгнилия кръст до ръката си и изтръпна. Помъчи се да заплаче, но щом поиска да си представи мъжа си, пое дълбоко въздух, дигна глава, погълна с очи зелените ниви и избяга от гробищата. Навлезе в изкласила нива, откъсна клас и го докосна до лицето си. Силен мирис изпълни гърдите ѝ и тя затвори очи, пронизана от слънчевите лъчи.

Велика не забеляза сестра си, сложи ръка върху гроба, разрови засъхналата пръст и скри глава в престилката си. Почувства се като майка на Георги, потъна в дълбок, тъмен кладенец, избухна в плач и се заприпява.

Чучулигите се изплашиха и отлетяха в далечните ниви.

IX.

Жените се надяваха, че войната скоро ще се свърши и мъжете им ще се завърнат за жътва. Но нивите узряха и в Сувидол дойдоха само няколко души отпускари. Вместо житата да се развеселят, развесели се кръчмата. Цвятко ставаше рано, измиташе под сеника, напликваше с вода и поставяше виното и ракията в студена вода. Мъжете въпреки молбите на жените си останаха в село, не си направиха труда да отидат на нивата. Те знаеха, че и без тях жътвата ще бъде прибрана, затова продължиха и в отпуска да живеят като войници. От сутринта се събираха наедно, готвеха си в кръчмата и там прекарваха до късна нощ.

Започна жътвата на зимницата. Ветрецът избяга в горите, слънцето разтопи небето и то запада

върху полето на големи жълти черги. Жените се заловиха да събират тия черги. Жегата заливаше с пот снагите им, а тежките класове измаряха ръцете им. Отначало не се сърдеха на отпускарите, но колкото храните прегоряваха, толкова се надигаха срещу тях. Одумваха ги, наричаха ги мързеливци, пияници, готовановци, заканваха им се, че ще ги изгонят от селото, но от работата не се оплакваха.

Една вечер няколко жени на връщане от нивите минаха покрай кръчмата. Отпускарите бяха запретнали ръкави и разгърдени пиеха вино под сенника. Между жените беше и Велика. Тя не се стърпя, нападна ги:

– Ако и бойната ви е като жътвата ви – огън да ви изгори!

– Да не мислиш, че на нас ни е лесно?

– То се знае, че е по-лесно.

– Я ела на бойната линия, че ще те питам. Още при първата граната и ще се подмокриш!

Отпускарите се разсмяха, захили се и Цвятко от вратата. Велика се ядоса, отиде при тях, взема им виното и го разля.

– Поплювковци сте вие! Нито там вършите работа, нито тук. Оставили сте жени и деца, напуснали сте си работата и сте тръгнали вятъра да гоните! Готовановци, кой ще ви гледа децата? Кой ще ви храни? Кажете де, кой ще ви върти къщата? Ето вече цяла година, откакто ви ядат въшките. Защо стоите там?

– И ти да си, и ти ще стоиш!

– Няма да стоя. Нямам работа там! Моята работа е вкъщи и на нивата. Разбрахте ли сега, безделници?

– Ами твоят Димо защо не си дойде?

– И той е като вас. Хайде, приберете се вкъщи и пригответе вечеря за жените си!

Мъжете избухнаха в смях, поръчаха още вино и засукаха мустаци. Райко напълни чаша и я поднесе на Велика. Тя взима чашата, плисна виното в лицето му и я захвърли. Изгледа го със строг поглед, отдалечи се и извика високо да я чуят:

– Пиянчовци!... Готовановци!

Райко не ѝ се разсърди, отиде при масата и навири килото. Цвятко сложи на масата варени яйца и печено месо. Ноздрите им се разшириха и веднага разграбиха закуската. Райко обърса висналите си мустаци, преметна ръка върху рамото на другаря си и затананика:

Как ще да минем, либе,
таз река Вардар – мътна и кървава...

Цвятко се опита да му пригружи, но веднага го изпратиха да им донесе още закуска. Той отпусна глас от радост, заглуши Райка и изтича в кръчмата.

– Лик, лик, лик, чурулик, лиик! – обади се Белчо Плявата от дола и се довлече с куция си крак.

Развика се, като да не беше ги видял от години, ръкува се с всички и се нареди до Райка.

– Как си, Райко, хвана ли си яребичина кълка?

Райко му наля вино в шията и зафефелка:

– Тоя път и тебе ще вземем на фронта, стига си се ширил из женското царство.

– Добре ми е на мене тука. Ей, Цвятко, дай и от мене едно кило!...

Стъмни се. Над трънените огради погледнаха няколко звезди, примигаха и се отдалечиха в тъмните висини. Въздухът се поразхлади и разнесе из селото високия смях на Ивана. Тя мина покрай чешмата, изкачи малкия дол и преди да свие към кръчмата, отново закъса смях. Престори се, че не вижда отпускарите, спря пред вратата и весело продума:

– Цвятко, дай ми две-три клечки кибрит, че няма с какво да си запаля кандила.

Белчо се изкашля и ѝ се обади:

– Ивано, на тъмно е по-хубаво!

– Ти, Белчо, си същински котарак! Хи, хи, хи!...

Райко се облегна на Белчовото рамо:

– Ивано, смееш се като младо момиче!

– Ами че млада съм, Райко! Хи, хи, хи!...

– Няма ли да пиеш с нас едно вино?

– Защо да не пия? Не съм нито заречена, нито наречена.

Ивана седна между Белча и Райка и нарочно се изсмя високо, за да я чуят жените от махалата. След това се наведе към Райка и му пошепна нещо. Той протегна ръка и я сложи върху бедрото ѝ. Тя взе игла от пазвата си и го бодна. Райко извика като ужилен, дигна чашата, изпи я до дъно и разкъса ризата на гърдите си.

– Белчо, много ми е горещо, ще се пръсна!

– Хи, хи! – изсмя се Ивана и продума: – Ела да ти напръскам челото на чешмата със студена вода.

Иванините думи се превърнаха на горещи талази и притиснаха гърдите на мъжете. Настъпи мълчание. Земята искаше да поеме въздух, да изпъшка, но тъй се вслушваше в топлия дъх на Ивана, че замря от вълнение. Райко се опита да се отмести към стената и да опре гръб на нея, но тъмнината го люшна към Ивана и той сложи ръка на плещите ѝ. Тя не шавна, но тъй се изкиска, че Белчо се стресна и отдръпна ръката си от лакътя ѝ. Най-младият отпускар, младоженецът Колю, се дигна от масата и без сбогом изчезна в тъмнината.

– Колю отиде при булката си! Хи, хи, хи!

– Ивано, стига си се кикотила, че съвсем ми притъмня пред очите.

– Цвятко, донеси лампата, та Белчо да не ме лапне в тъмнината!

Райко заби пръсти в Иванините дрехи и я дръпна към себе си.

– Ох! Много ми е горещо!

– Нали ти казах, ела да те напръскам на чешмата!

Ивана сложи ръка на коляното му, изправи се, бавно се отдалечи, спря се до близкия плет и с променен глас попита:

– Ще дойдеш ли?

Двамата от отпускарите се уплашиха, изпрезняха и избягаха към къщите си. Третият улови здраво Белча за рамото, дръпна го силно и го събори на земята.

– Белчо, тая жена е разпасана кучка!

– Такава е Ивана – къща разваля!

Райко тръгна на друга посока, върна се, спря пред вратата, извика на кръчмаря и пак се залюшка из тъмнината. Дишаше с къси, задържани въздишки. Страните му горяха и от тоя огън пукаха вратните му жили. Кракът му попадна във волска стъпка, политна и за да не падне, зашепи трънения плет. Тъпа болка го опомни и той разшири очи. Ивана стоеше на няколко крачки от него и го чакаше. Остра мисъл се промъкна през винените пари и го чукна по челото. Стори му се, че друг някой го дебне в тъмнината, обърна се да види и в тоя миг усети забитите на дълбоко в ръката си тръни. Ивана бавно се отдалечи. Той направи няколко крачки след нея, блъсна се в дънера на стара изоставена круша и падна на земята. Почувства се добре и не стана. Дълго клептя срещу небето, но не сполучи да види нито звездите, нито тънкия златен сърп на месечината.

X.

Велика пристигна на нивата с децата си преди да изгрее слънцето. Застана на синора, погледна узрялата зимница и се замисли. Кина отнесе дрехите и хляба под близката круша, скара се на Руна и Кирчо да не се гонят из нивата, завърза на ръката си паламарка и приближи майка си.

– Мамо, от кой край да почна?

Велика я изгледа, свали сърпа от рамото си и без да ѝ продума, прекръсти се и зажъна. Кина тръгна след нея. След първите десетина снопи майката се изправи и погледна небето. То беше чисто и синината му вече избеляваше от слънцето. Загледа се в натежалите класове, въздъхна и бърже зажъна. Събра голяма ръкойка, сложи я на въжето и уплашена от мислите си, развика се на децата си:

– Рунке, Кирчо, елате да помагате, че слънцето ще събори всички класове!

Руна без желание пристигна и забучи глава в класовете. Кирчо се спъна в една къпина, падна и се разплака. Кина отиде да го вдигне. Майка ѝ веднага забеляза:

– Не се размайвай – нивата нас чака. Остави го сам да стане, нали е мъж?

– Ами като плаче?

– Нека плаче. Днес цял свят плаче!

Кина се върна на пъстата. Кирчо разбра, че няма да го дигнат, престана да хленчи, изправи се и отиде при майка си. Тя му се скара:

– Мъж като тебе без работа не стои. Наведи се и събирай останалите класове. Или и ти като баща си искаш да се излежаваш на сянка?

– Тате не лежи на сянка, той е на война! – възрази ѝ Кирчо.

– Много ми трябва неговата война. Отиват хора, връщат се магарета!

– Тате и той ли е магаре?

– Я събирай класове, парле такова!

Велика разшири пъстата, навлезе навътре в нивата и дълго не се изправи, не погледна ни децата си, ни снопите, що се редяха след нея. Излезе накрая и веднага се върна, подкара нова пъста. Кина се протегна, изви кръст и забеляза:

– Мамо, много бързаш. Мене ме заболя кръстът.

– А когато висиш край плетищата, тогава ни кръст, ни крак те заболява!

– Ти пък, мамо, все ми се караш!

– Да не искаш да ти пея? Ако искаш песни, иди при Ивана, нека тя ти стане майка. Аз зная едно – човек се е родил дом да събира и от сутрин до вечер да работи. Баща ти го няма при нас, за да ни храни. А със скръстени ръце хляб не се печели. Има време и за почивка!

Руна се обади след нея:

– Мамо, аз не съм уморена, ще жъна заедно с тебе!

Кина още веднъж се протегна, бавно наведе снагата и зажъна.

Слънцето висна над главите им. Изкараха пъстата и отидоха на сянка под крушата да обядват. Рунка и Кирчо се скараха за крайшника. Велика плесна Рунка по ръката и даде крайшника на Кирча. Рунка се намуси и продума:

– Аз цял ден съм работила!

– Мравка такава! И тя се има за работна! – забеляза Кина.

– Да кажа ли на мама за снощи?

– Рунке, не отвръщай на кака си!...

Велика хапна няколко залъка и се почувства нахранена. Посегна да вземе грудка сирене от заструзите, но десницата ѝ затрепери и вместо сирене взе трохичка хляб.

– Мамо, защо ти трепери ръката? – попита Рунка.

– От много хубаво, дъще!

Кина не харесваше загриженото лице на майка си и се помъчи да я разсмее. Разправа ѝ за дружките си, за везмата им и коя какви дарове е приготвила. Майка ѝ зададе няколко случайни въпроса, после се почувства уморена, сложи глава върху дрехите и задряма.

Съседната нива беше на дядо Петка. Той пристигна с дъщеря си Куна, когато Велика се готвеше да стане и да залови нова поста. Спря магарето си на няколко крачки от крушата, поздрави, започна да го разтоваря и заговори:

– Димовице, как върви жътвата? Ще смогнеш ли да я прибереш? Ние с Куна малко ще се поизпотиме. Не можем да насмогнем на слънцето, пък и няма кой да ни помогне. Димо няма ли да си дойде в отпуска, та да ти помогне? Царят трябваше всичките да разпусне да приберат храната и след това пак да ги събере. Но нали не е орал и жънал, не се сеща, пък и не знае.

– Цар може ли да не знае? – попита го Кина.

– Ако знаеше, щеше да ги пусне за жътва. Едно време дядо господ слязъл на земята и право на нивата отишъл, хванал ралото и подкарал дълбока, права като свещ бразда.

– Това е било едно време! – въздъхна Велика. – Сега ако слезе, и него ще изпратят на война.

– Обърка се светът, Велико! С турчина се бихме, нищо не излезе. Сега пък сме се объркали в една каша, бог да ни пази. Ще избият хубавите хора! Наша Куна завчера е сънувала сън и тоя сън никак не ми харесва. Голям мор ще има по земята.

– Пò е хубаво всички ни да измори, та да се отървеме от грижи и мъки.

– Няма да се отървем, Велико, няма! Нека Куна да ти каже какво ни чака.

Куна нареди дрехите под същата круша, завърза магарето за една трънка, взе сърпа си и забеляза на баща си:

– Тате, приказките са сладки, но времето минава.

– Толкова не бързай. Аз като бързах цял живот, та какво спечелих? Брат ти загина при Люле-Бургас, майка ти отиде след него, а къде е годеникът ти?

– Те са на хубаво място, но ние за никъде не сме! – въздъхна Куна.

Куна пристъпи към нивата и вместо да се залови да жъне, седна на синора, откъсна клас и го загледа със сините си очи. Велика дойде при нея, застана над главата ѝ и я попита:

– Защо така гледаш тоя клас?

Куна не ѝ отговори, отрони пшенично зърно, сложи го на шепата си и внимателно го загледа.

– Куне, кажи какво гледаш?

– Наведи се да видиш Исус Христос.

Велика веднага седна и долепи глава до рамото ѝ.

– Нищо не виждам, Куне!

– Погледни зрънцето. Ей на този край е изписан образът на Христа.

Димовица взема зърното и дълго го гледа, без да може да различи в малкия белег образа на Христа.

– Много е дребно личицето, та не мога да го различа.

– Аз пък го виждам ясно. Разбра ли сега защо не бива хлябът да се тъпче?

Куна сложи класа на полата си и се загледа над нивата в далечния бряг на земята. Забрави, че е дошла да жъне, унесе се в мисли и видения. Дядо Петко дойде при Велика и тихо ѝ рече:

– Сега тя не е на себе си. Напоследък много често ѝ се случва. Много ѝ е мъчно, откакто погина Георги.

Велика също забрави да жъне, загледа се в унесе-

ното лице на Куна и зачака. По едно време снагата на Куна затрепера, ръцете ѝ се свиха, изтръпнаха, а погледът ѝ направи широк кръг и пак замръзна в една точка. Димовица се уплаши.

– Дядо Петко, Куна е болна.

Куна бавно извърна глава, погледна я, усмихна се и с променен глас продума:

– Не съм болна, здрава съм. Ходих при бате Димо, праща ти много здраве. Жив и здрав е и нищо няма да му се случи. Както си го изпратила, така и ще го посрещнеш.

– Скоро ли ще върне? – неволно попита Димовица.

– Няма да е наскоро. Много майки и жени още ще се разплачат. Сега огънят е малък, догодина ще стане по-голям. Вместо облаци по небето ще тръгнат пламъци и всичко ще изгорят. Най-много ще горят камъните и хората. По на другата година ще протече голяма, мътна река и ще залее целия свят!

Куна стана, взе сърпа си и без да погледне Велика, се залови да жъне. Дядо Петко поклати глава и въздъхна:

– Тъй както казва наша Куна, тъй ще стане!...

Велика се отдалечи, заобиколи нивата и дойде при дъщерите си, които вече жънеха. Накани се да ги заговори, но пред очите ѝ няколко класове се оплетоха и тя забрави думите си. Погледна нивата да види дали не е духнал ветрец и видя класовете клюмнали в дълбока дрямка. Наведе се да види да не би костенурка или птиче да са поклатили тия няколко стръка. Нищо не се движеше наоколо. Помисли си, че така ѝ се е сторило, и се залови на работа. След няколко ръкойки тя пак се изправи. Представи си тръпката на класовете и разбра, че не е било измама. Тогава чия ръка преплита пръсти из пшеницата? Ще попита Куна, тя всичко знае и ще ѝ каже.

– Куне, няма ветрец, а пък няколко класове изтръпнаха, допряха си главичките една до друга.

– Трябва бате Димо да се е скрил между тях, за да те гледа как жънеш! – обади се отдалече Куна.

Тия думи заседнаха здраво в сърцето ѝ. Наистина повярва, че Димо е скрит из нивата, за да следи жътвата ѝ. Почувства сила в ръцете си, бодрост в снагата си. Разшири крачка, размаха сърп и запрегръща тежките класове. Осилите се докосваха до страните ѝ, милваха я, тя леко притваряше очи и си мислеше, че върви след Дима. Припомни си забравена случка, поиска да му я разкаже, но веднага се опомни. Изправи се, сложи ръкойка на въжето и се загледа в жълтия гръб на нивата. Протегна ръка, докосна близките класове и за първи път усети мириса на узрялата нива. Жадно пое въздух, затвори очи и се заслуша. Ударите на сърцето ѝ се превърнаха в далечни стъпки... Много хора идат към нивата. Води ги Димо. Вместо пушки носят сърпове. Отбиват се по друг път. Ако не свият по широкия път, Димо няма да я види. Той да не си мисли, че тя седи вкъщи и не се грижи за жътвата...

Наведе се, размаха сърп, събра голяма ръкойка и извика на дъщеря си:

– Кино, ти песни не знаеш ли?

Велика се уплаши от думите си, хвърли ръкойката върху невързания сноп, заби глава в пòстата и до вечерта жъна без почивка.

XI.

Кметът Марин докара в Сувидол вършачка. Домъкнаха я с четири чифта биволи, спряха я накрай село, до къщата на дядо Петка, и на другия ден започна вършитбата. Първите дни нямаше много желаещи да

вършеят снопите си с вършачка, но след като кметът и неговите роднини само за няколко дни прибраха зърното си в хамбарите, повече от двадесет къщи поискаха ред. Съседите и роднините се натрупаха около вършачката, за да си помагат при вършитбата.

Дойде ред на Великините снопи. Като помагачи се явиха сестра ѝ Дочка, Куна и Тенювица. В разгара на работата между многото неканени помагачи дойдоха Белчо, Ивана и Калин. Едни хвърляха снопи в устата на вършачката, други пълнеха торбите, а трети прибираха с големи гребла плявата. Шумът, воят на гладната вършачка прогониха всички мисли и всеки се залиса в работата. По-младите се надпреварваха с пламнали лица, а по-възрастните работеха с увлечение. Велика и Дочка мъкнеха торбите и ги товареха на колата. При качването на добре напълнена торба Дочкините ръце отслабнаха, торбата се наклони и започна да се разлива. Наблизо бе машинистът на вършачката Нейко, притече се на помощ на двете жени, грабна торбата, качи я на колата и забеляза на Дочка:

– Събери зърната, щом като не можеш здраво да държиш!

Дочка хвърли любопитен поглед към Нейка и веднага се наведе да събира зърната. Гледаше земята, заграбваше с две шепи житото и все ѝ се струваше, че очите на Нейка лазят по гърба ѝ. Изправи се, погледна сестра си, почувства кръв да нахлува в лицето ѝ и пак се наведе. Тоя път вместо зърна започна да събира пръст.

– Дочке, стига си събирала пръст! – опомни я Велика.

Тя се изправи, подреди престилката си, изтърси полите си и се извърна да погледне машиниста. Нейко беше се върнал при машината и обикаляше около нея с масленица.

Дочка прати Кина да помага на майка си, а тя се качи да развързва снопите. Искаше ѝ се да стои на високо и да гледа накъдето си иска. Развърза няколко снопа, подаде ги на гладната вършачка и продума на Куна, която също развързваше снопи:

– Тука е било по-мъчно!

– Все по-лесно е от войната.

– Ти пък, Куне, все за войната приказваш.

– Ако не беше войната, ти нямаше днес да си млада вдовица!

Забравиха развързването на снопите и вършачката нададе гладен вой. Нейко им се развика:

– Стига сте зяпали! По-скоро хвърляйте снопи! Ако се кача горе, и двете ви ще хвърля в кошера!

Ивана, която обикаляше около вършачката без да върши каквато и да е работа, побърза да се намеси:

– Ще ги хвърлиш, но от вдовици зърно не става!

– Ти си по-черна и от къклицата! – ядоса се Дочка.

– Сега защо се обаждаш като кукувица? Не виждаш ли, че приказвам с Нейка? Мъчно ли ти е? Ако ти е мъчно, ощипи се за кълките!

Дочка се обиди, поиска да слезе от вършачката и да хване Ивана за косите, но Куна не я остави.

– Не се закачай с Ивана, тя не знае ни срам, ни чест. Тя е в ръцете на черния бяс.

Големият ремък на вършачката ненадейно се скъса. Работата спря. Помагачите се събраха около Нейка и го загледаха в ръцете. Дочка застана зад сестра си, наведе чембер и загледа машиниста в лицето. Ръцете на Нейка работеха бърже, едра пот течеше по челото му и щипеше очите му. Обърса се с ръка и изцапа лицето си с черно. Ивана му подхвърли:

– Нейко, черен си като арапин!

Той я изгледа, поиска да ѝ отговори, но почувства топлия поглед на Дочка и махна с ръка:

– Махнете се от главата ми! От вас човек работата си не може да гледа както трябва.

– Кой ти е крив, когато каишът не ти е здрав? – поиска да го ядоса Ивана.

Дочка подаде глава между раменете на Велика и Куна и забеляза на Ивана:

– Защо не се махнеш от главата на момчето? Не виждаш ли, че има работа?

– Ти пък да не искаш да му помогнеш? – подхвърли ѝ Ивана.

– Стига да ми иде отръки – ще му помогна!

– И да не знаеш, той ще те научи!

Нейко размаха ръце, отвори широк кръг около себе си, събра двата края на каиша и подири шилото. То бе паднало настрана, Дочка го забеляза, взе го и му го подаде. Той я изгледа, усмихна ѝ се и пак се наведе да работи. Тя хвърли бърз поглед върху широките му и яки плещи и доволна се отдалечи. В нея се събуди силно желание за работа, взе гребло, извика на Кина и двете се заловиха да събират плявата. При тях дойде Калин, нареди греблото си до Дочкиното и се засили.

– Калине, много бързаш! На чужда работа не се бърза! – подхвърли му Дочка.

– За мене Кинината работа не е чужда.

– Кино, какво ще кажеш на това?

И трите изтичаха, забиха греблата в голямата копа, с мъка подхвърлиха плявата и весели се върнаха назад. Калин се наведе напред, ритна с крак купчина плява и забеляза:

– Кина днес не знае да приказва.

– Ти нали знаеш, за мене не се грижи!

– Кино, аз съм ти леля, послушай ме – с ерген така не се приказва.

Отново наредиха греблата си, заделиха голям бряг плява и я затикаха. Кина гледаше крадешком греблото на Калина и без да иска даваше друга посока на плявата. Дочка ѝ се скара:

– Право тикай. Къде ти е умът? Не виждаш ли, че Калин е от другата ми страна?

– Лельо, само мама да те чуе и ще видиш!

– Няма да ме уплашиш. Калине, защо си дошъл да помагаш? Нямаш ли друга работа?

– Кина ме извика.

– С бъклица съм те канила!

– Кино, аз съм ти леля, от мене няма да криеш, кажи, обичаш ли Калина?

Ръцете на Кина омаляха, нейното гребло остана назад. Калин избърза, заби със сила греблото в копата и счупи дръжката му. Дочка погледна и двамата и се засмя. Нейният смях достигна до Нейка, който вече беше закърпил каиша и се мъчеше да го окачи на колелото на вършачката. Ръцете му неочаквано добиха сръчност, намести каиша и тутакси ножовете заръмжаха. Дочка изпрати Кина на вършачката, а Калин – да ѝ подава снопи. Куна застана при торбите, гледаше колелата на машината и цяла чувстваше усилията на Велика да свърши работата, както би я свършил мъжът ѝ Димо.

– Много работиш, како Велико!

– Какво да правя, Куне, работа е, трябва да се работи!

– Исках да кажа, че се трудиш като мъж.

– Къде е мъжката работа, къде е моята! Димо да беше тука, самичък щеше да си прибере хармана и нямаше толкова жито да отиде на вятъра.

– Не само житото отива на вятъра, но и хората отиват за бяла бога! – занесено продума Куна.

Велика обезпокоена я загледа в очите, като искаше да разбере от замъглелия ѝ поглед онова, което се криеше там далече, в македонските планини. В глава-

та ѝ зашумяха бързи, неканени мисли. Събудиха се всички заспали грижи и тревоги. Светът ѝ се стори толкова малък, че тя почувства белия облак над главата си като тежък камък. Няколко черни нишки се проточиха от очите ѝ, преплетоха се и вместо въздух започна да вижда неравни пътища, черни води, зъбати височини. Шумът на вършачката превърна тия височини на огромни триони и острите им зъби се насочиха към гърдите на Дима. Повече не издържа, политна, хвана Куна за ръката и тревожно я попита:

– Ти знаеш, кажи, жив ли е?

Куна се усмихна, погали ръката ѝ, после отиде при напълнената торба и продума:

– Ела да я отместим.

Велика тъй беше изтръпнала, че бе забравила, че нейните снопи вършеят. В гласа на Куна долови скрита надежда и за да се докосне до тая надежда, тя се приближи до торбата. Двете с Куна отмъкнаха пълната торба до колата, подпряха я до колелото и я оставиха. Устните на Димовица затрепераха.

– Куне, все лошото мисля!

– И аз лоши сънища сънувам. Видях запалени кошери с пчели. Пчелите се въртяха из пламъците и падаха на въгленчета на земята. Огънят избухна изведнъж и опаса кошерите като вихрушка.

– Сънят ти не е хубав. Горките ни мъже!

– Аз не съм виновна. Никак не ми се спеше. Насила ми се затвориха очите и тогава видях всичко.

– Какво видя, Куне?

– Нали ти казах – още много хора ще изгинат!

Куна хвана отново ръката на Велика, преброи петте ѝ пръста и я загледа с овлажнелите си очи. Димовица с мъка удържа сълзите си, изви глава настрана и за пръв път си спомни за невръстните си деца. Рунка и Кирчо си играеха на плявата, но тя не ги забеляза. Обезпокоена, хвърли се към вършачката и се развика:

– Рунке!... Кирчо!... Кирчо!...

Кина слезе от вършачката, изтича, настигна я и я спря.

– Мамо, децата си играят в плявата.

Рунка и Кирчо я пресрещнаха и увиснаха по полите ѝ. Тя сякаш не ги видя, отстрани ги, приближи се до решетката на вършачката, заграби шепа плява, разрови я, намери няколко съсухрени зърна и се развика:

– По-полека карайте, че всичкото зърно отива в плявата!

Никой не я чу. Ножовете затракаха, заръмжаха и се задавиха с ръженица.

Надвечер работата около вършачката намаля. Нейко спря машината и се залови да я почисти. Жените прибраха чистото зърно, сметоха пръснатото зърно и се събраха на хоратà до невършаните снопи. Дочка нарочно приказваше на високо, за да я чуе Нейко. Тя разправи как намерила преди години на Карнобатския панаир сребърна гривна, след това запретна ръкав до лакът, уви няколко овесени класове около китката си като гривна и се засмя. Белчо, който през целия ден се въртеше край Ивана и само се размайваше около машината, се приближи до жените и се изсмя като жена. Тенювица, вдовицата на общинския слуга, която държеше най-малкото от децата си в прегръдките си, го изгледа с остър поглед и го нападна:

– Нямаш работа при жените! Върви си гледай червивите ябълки и круши.

– Ти отгде знаеш, че крушите ми са червиви, когато не си ги опитала?

– Умряла съм за твоите круши!

– Дочке, кажи на Тенювица, че по-сладки круши от моите няма!

Дочка се обърна настрана и не му отговори. Ивана безгрижно се засмя, високо въздъхна и подхвърли:

– Наша Дочка се държи на голямо. Много скоро забрави, че е вдовица.

Тенювица се изпречи срещу Ивана.

– Ти какво си задрънкала и защо не се махнеш? Нà, и Белчо е без работа като тебе, забери и него и идете да ядете сладки круши.

– А, Тенювице, не приемам подигравки! – обади се Белчо. – Ивана няма зъби като за моите круши!

Ивана го анатемоса с ръка, засмя се, закърши снага и отиде при Нейка. Той я погледна с крайчеца на очите си, обърса с ръженица ръцете си и отиде при Велика.

– Како Велико, аз огладнях, няма ли нещо за вечеря?

Велика се извърна към жените и извика на дъщеря си:

– Кино, иди в село и донеси хляб на Нейко да вечеря!

Вместо Кина от хоратàта се отдели Дочка и дойде при сестра си.

– Како, аз ще отида за хляб! Кина нека остане да ти помогне да приберете едно-друго.

Дочка взе торбата, тури я под мишница, мина край Нейка и му се обади:

– Отивам да ти донеса хляб.

– Забъркай ми няколко яйца със сирене.

– Баница не искаш ли? – подхвърли му шеговито Ивана.

Дочка се изгуби из селските улици. Нейко заклати снага, отиде при жените, облегна гръб на снопите и се заслуша. Две жени говореха за мъжете си, които бяха на война. Безпокояха се за тях и се притеснявиха, че още не са овършали. Техният разговор не се хареса на Кина и Калин, затова двамата намериха за добре да се скрият зад снопите. Велика ги забеляза, скара се на дъщеря си, накара я да изтърси чергата, постлана под улея, и да я сдипли. Калин се отдалечи, насочи се към полето, сви из пътя и от яд засвири с уста. Ивана се развика след него:

– Драгинко Калине, почакай малко, имам нещо да ти кажа.

Калин се спря сред пътя и я дочака. Кина набърже изтърси чергата, хвърли я върху пълните торби и като не знаеше как да потуши гнева си към Ивана, нахвърли се върху кучетата и ги подгони към селото.

Велика и Куна отидоха на хоратàта. След малко при тях дойде и дядо Петко. Той си имаше едни мисли, с които никога не се разделяше, и щом погледна запалените облаци на залез, продума унесено:

– Нататък пак се е запалило!

Всички трепнаха и се обърнаха към залеза. Велика видя последните лъчи като жълти змии да лазят по земята и изтръпна. Тенювица прибра децата си около себе си и въздъхна:

– Дядо Петко, ти все огньове виждаш!

Той се усмихна, сложи ръце върху тоягата си и премрежи очи.

– А тоя, дето тебе първа изгори?

– Тате, ако все тъй приказваш, ще ти се разсърдя! – забеляза му кротко Куна.

– Добре, няма да приказвам вече. Велико, имаш ли писмо от Дима?... Какво ти пише?... Оная нощ го сънувах – горкият, беше затънал в едно блато, само главата му стърчеше. Дано не е на лошо!

Велика се отпусна, седна на земята и скри ръце в пазвите си.

Всички се смълчаха. Въздишката на дядо Петка мина над главите им като птица и се изгуби, отиде да посрещне първите вълни на нощта. Нейко се отдели от снопите, протегна се и се отдалечи с бавни, уморе-

ни крачки. Жените погледнаха след него, негласно се попитаха защо и той не е на война и му завидяха. Куна разбра мислите на всички, застана сред тях и кротко им заговори:

– Утре трябва да направим молитва за българските войници. До обед няма да работим, защото утре друга работа ще почнат нашите войници.

– Пак ли бой ще има? – попита Теньовица.

– Ще започне най-страшен бой. Погледнете небето – облаците и те се прибират, отиват нататък. Нищо ли не виждате?

– Куне, стига ни плаши! Ние и без това сме като безумни! – обади се една жена.

– Аз не ви плаша, а само искам да ви подготвя за страшното... Ето, от много далече се вдига цяло ято врани – те идат към нашето село.

Всички вдигнаха очи към небето. Неговата синева бе опръскана с кървава роса и то уморено слизаше над селските покриви. Не видяха никакво ято от врани, но затова пък почувстваха земята да изстива под тях. Велика се изправи, обърна се към селската черква и се прекръсти.

– Утре всички да дойдете на черква. Аз още тая нощ ще кажа на поп Никола да знае.

Куна забрави, че около нея има хора. Втренчи очи в една посока, разтресе рамене и захълца.

– Защо плачеш, Куне? – попита я загрижен баща ѝ.

Очите на Куна се разшириха, чертите на лицето ѝ се изопнаха, сви ръце и заби пръсти в страните си.

– Ще си издереш лицето, Куне!

Дядо Петко я хвана за ръцете и с мъка ги отмахна от страните ѝ. Жените уплашени се отдалечиха с по няколко крачки. Само Велика се приближи до нея и този път тя хвана ръцете ѝ. Кунето силно изхълца, уплашено се загледа в редкия мрак и прошепна:

– Како Велико, започна се!... Бате Димо върви напред.

– Така ти се струва, Куне! Ти си болна от мъка за Георги! – забеляза ѝ една от жените.

На всички им стана страшно, оставиха Куна сама и тръгнаха към селото. Велика бърже впрегна воловете в колата, остави Кина да ги води, а тя хвана Кирча за ръката и го помъкна из кривите селски улици. На хорището срещна сестра си, но не я позна, пък и Дочка не намери за нужно да ѝ се обади.

Дочка излезе на харманите и като видя, че около вършачката няма хора, забави вървежа си, огледа се и отиде при Нейка.

– Донесох ти да вечеряш.

– Опържи ли ми яйца?

– Много ли си гладен?

– Гладен съм като вълк! – рече Нейко и пристъпи към нея.

Дочка не го дочака, отстъпи назад, блъсна се в захвърлен кошер и едва не падна. Нейко се засмя, посегна и я хвана за ръката. Тя се сви и седна на земята.

– Остави ме. Няма да стана!...

– Дочке, ти ли си седнала до кошера?

Кунето я попита и подмина. Дядо Петко заприказва на висок глас с машиниста Нейко. Дочка се подпря на ръцете си, със замряло сърце се изправи и без да дигне лице от земята, силно затича.

Завърна се вкъщи откъм горния край на селото.

XII.

Старият свещеник на Сувидол всяка сутрин ходеше на черква да се моли на бога да запази двамата му синове, отишли като всички здрави българи на вой-

на. Тая сутрин в черквата влязоха няколко жени, прекръстиха се и без да запалят свещи, застанаха зад поп Никола, който усърдно четеше молитви пред иконата на Богородица. Велика – Димовица, протегна ръка и докосна дрехата му.

– Дядо попе, искаме да ударим камбаната!

Свещеникът направи дълбок кръст, изрече с въздишка последните слова на молитвата и бавно обърна глава към жените:

– Кой е свършил дните си?

– Никой. Искаме да се помолим за нашите мъже.

– Почакайте малко, аз сам ще ударя камбаната.

Поп Никола излезе от черквата, застана под дъба, на който бе окачена камбаната, и дръпна въжето ѝ. Над селото се понесе ясен звън и го събуди. За кратко време в черквата пристигнаха почти всички стари хора. От младите жени дойдоха по-малко. На свещниците се запалиха десетки свещи. Стара жена запали кандилата пред иконите на Исуса Христа и Богородица. Тихо, почти плахо се обадиха звънчетата на кадилницата. Свещеникът, облечен в одежди, минаваше край дошлите богомолци с мълчание, като раздрънкваше сребърната кадилница. Жените непрестанно се кръстеха и вдишваха дълбоко тамянения дим.

Друг път жените приказваха в черква за разни дреболии, но сега всички бяха загрижени, стояха неподвижни и смирени гледаха в иконите. При започването на молебена като по даден знак те се струпаха около свещеника и всички поискаха да запалят свещите си от неговата свещ, сякаш беше Великден.

– Жени, ще ме запалите!

– Няма, няма, дядо попе! – обадиха се едновременно няколко жени.

Загледаха се в пламъчетата на свещите си и заслушаха смирено възгласите. Свещеникът отначало прочете няколко молитви за убитите сувидолчани и след това започна молебена за живите. Велика бе до Куна, а двете заедно от лявата страна на свещеника. Димовица отначало с голямо внимание слушаше всички песни и молитви, но щом се зачете евангелието, очите ѝ се напълниха със сълзи, наведе глава и мисълта ѝ тръгна след големите крачки на Дима. За миг ѝ се стори, че той стои до нея, обърна се да го види и пропадна в черна пропаст. Вместо да види мъжа си, от очите ѝ се отдели угаснал въглен, удари се в стените на черквата, разсипа се на хиляди прашинки, запуши като сляпа нощ. Първата ѝ мисъл бе: Какво стана с Дима? Преди малко го видя жив и здрав до себе си. Защо така бърже се изгуби от очите ѝ?

Без да иска, хвана ръката на Куна и силно я стисна.

– Защо ми стискаш пръстите, како Велико? – тихо попита Куна.

– Куне, ще полудея!

– Слушай молитвите и ще се утешиш.

До ушите ѝ достигна леко бръмчене, тя разшири очи и загледа с упоритост лицето на свещеника. Увисналото му лице, бялата брада, отпадналият му глас я опомниха и тя отключи сърцето си за всички думи. Тя видя как Куна се понадигна на пръсти, прошепна нещо на ухото на свещеника и му даде написани листове. Откъде взе това писмо Куна? От пазвата ли си го извади, или го държеше в ръката си? Какво е това писмо? Ами ако то е изпратено от Дима за нея? Какво ли ѝ пише Димо?... Велика едва изтърпя на изкушението да грабне писмото от ръцете на свещеника и да забие глава в чудните му редове. Пръстите ѝ затреперваха, неволно се свиха за кръст, но тя забрави да се прекръсти. Затвори очи и вместо молитви слушаше писмо, изпратено до нея... „Мила Велико, прибра ли храните? Ти остави другата работа и гледай с време да скъташ

зърното в хамбарите, та като си дойда, да има с какво да засея нивите... Кирчо порасна ли? Пази го добре, че на старини той ще ни гледа. Какво прави Рунка, нашето мило Рунче, помага ли ти вече в къщната работа, носи ли ти вода от чешмата? Ами Кина защо не ми пише, или и тя е забравила баща си? Мила Велико, аз скоро ще си дойда, повече не ми се стои тука – мъж без работа е като болен. Тука всички сме болни. Днес-утре тръгваме на път..." Димовица много ясно чу последните думи. Наведе се към Куна да я попита дали добре е чула и тя писмото. Куна не я забеляза, сви колене и заедно със свещеника коленичи. След тях всички богомолци паднаха на колене и наведоха глави. Велика се видя права, огледа черквата, долови въпросителните погледи на светците от иконостаса и смутена, с плахо сърце, падна на колене до Куна.

– Како Велике, слушай сега! – прошепна унесено Куна.

– Какво да слушам?

– Молитвата.

Димовица едва сега чу ясно гласа на свещеника, който редеше имената на всички войници.

„Да се помолим за нашите братя Пеню, Къню, Колю, Димо..."

Велика щом чу името на мъжа си, наведе още по-ниско глава и изхълца. В черквата всичко утихна, млъкна и свещеникът. Богомолците почувстваха, че покривът се снишава, притиска се до главите им и тежи. От страх притаиха дъх и още по-ниско наведоха глави. Кандилото пред голямата икона на Исуса изпращя силно и угасна. Ръката на стария свещеник затрепера, а гласът му отново се разнесе: „Там на бойното поле са българските войници, господи, на колене те молим, запази ги!" При тези думи Куна се прекръсти още веднъж и въздъхна. Велика отново изхълца. Думите на свещеника прозвучаха по-твърдо: „Дай сили на нашите скъпи и незабравими войници, на нашите бащи, братя и синове да преминат през огъня на дявола и живи и здрави, за слава на твоето име да се завърнат по домовете си."

Велика веднага си помисли, че войниците вече са тръгнали на път, връщат се назад към селата. Стори ѝ се, че някой радостно извика, дигна глава към иконостаса, забеляза загрижения поглед на божията майка и тутакси устните ѝ затрепераха, изкривиха се за плач. Идеше ѝ да удари челото в пода на черквата и с глас да викне, та и глухите да я чуят. Мъката я задави и тя сложи глава на Куниното рамо.

– Како Велико, не плачи, а слушай! – опита се да я смири Куна.

Свещеникът продължи да чете молитвата на колене:

– Господи, дяволът заплашва с нов огън човеците. Ще пламне въздухът, реките ще заврат, камъните ще полетят като грабливи птици, а земята, разкъсана от желязо и сатанински бяс, ще се напие с невинна кръв. Господи, ти, който всичко можеш, протегни десницата си над нашите братя и ги запази...

Велика не изслуша молитвата, изгуби слух. Летящ камък я блъсна в главата и тя се отпусна в мъката си, зарони сълзи. До нея заплакаха и други жени. Гласът на свещеника отслабна съвсем и се изтъни в безпомощно, удавено в сълзи „амин". Куна помогна на свещеника да се изправи, а самата тя беше побеляла като платно. Поп Никола с несигурни крачки прескочи царските двери, скри се в олтара, спусна завесата и повече не се показа. Жените се разшаваха, натрупаха се пред иконостаса и после по една, по две заизлизаха от черква.

Последни излязоха от черквата Велика и Куна. Минаха през двора и тръгнаха през хорището. От кръч-

мата на Цвятко излезе кметът Марин и усмихнат се приближи към двете жени. Заговори им, като ги облъхна с дъх на ракия:

– Е, как излезе молитвата? Бре че дълга молитва. Докато свърши, изпихме едно кило ракия с Белчо Плявата и машиниста Нейко. Пусти Нейко, лока я като водица – изпечен мъжага, уплаши ми окото!

Куна обърна глава встрани и задърпа Велика да продължат пътя си. Марин бръкна в пояса си и извади пощенска картичка.

– Велико, нà, имаш писмо от Дима.

Димовица грабна писмото от ръцете му и втренчи зачервените си от плач очи в зацапаните редове. Куна ѝ помогна и двете прочетоха следното писмо: „Велико, пиша ти от позицията. Ти месиш ли още сладък хляб? Да сме наблизо, ще се отбия да си напълня раницата. Ротният е много добър, но какво да прави човекът, и за него няма. Всяка нощ ни разкарват, изглаждняваме здравата. Артелчикът все ходи за дажбата и все празен се връща. Ако ми се мерне отнякъде, само на артелчик ще ми стане. Като получиш писмото ми, направи качамак, та Рунка и Кирчо да се нахранят за мое здраве. Забъркай каша и на свинете. То се е видяло, че ние тук тъй ще я караме. Прати ми един голям хляб и малко брашно за качамак."

Велика на няколко пъти обръща картичката в ръцете си, но нищо друго не намери да прочете. Димо не ѝ пише ни думица за нивите, за добитъка, за децата. Нима вече е забравил, че има жена, която от сутрин до вечер работи къщната и полска работа?... Но защо той ѝ пише да направи качамак на Руна и Кирча?...

– Е, как е Димо, жив и здрав ли е? – попита Марин.

– Жив и здрав бил. Ротният му бил много добър.

Димовица искаше да каже нещо и за артелчика, но при нея дойдоха няколко жени и я зализаха с въпроси:

– Димо пише ли ти нещо за нашия човек?

– Кога мислят да си дойдат?

– Всички наши живи и здрави ли са?

Вместо Велика на жените отговори Куна:

– Всички са живи и здрави засега, пращат „много здраве".

Гласовете на жените станаха по-ясни и по-радостни. Щом мъжете им са живи и здрави, те могат да си поприказват и за друго. Спомниха къщните си залисии, наговориха се веднага да отидат на вършачката, дори намериха повод да кажат весели закачки за разпасаната Ивана. От кръчмата ги забелязаха Белчо и Нейко и двамата тръгнаха към тях с накривени и смачкани сламени шапки. Белчо Плявата още отдалеч се провикна:

– Хе, хе, хе! Има ли и на мене много здраве?

– Ами и на тебе – по коте ряпа! – изсмя се една от жените.

– Хайде, отивам да пусна вършачката! – закла̀ти се машинистът Нейко.

– Тебе хубаво те е пуснал кръчмаринът Цвятко! – подхвърли му същата жена.

Куна изгледа строго жените и пияните мъже, наведе глава и тръгна да си ходи. Велика се уплаши да остане сама, стисна писмото в шепата си и с бързи крачки я настигна.

Двете жени слязоха в дола и се изгубиха между високите плетища на селото.

XIII.

Ротата, в която служеше Димо, отново тръгна на път. Войниците се наредиха един след друг по тясната и стръмна планинска пътека. Към обед спряха

зад гърба на плещест баир. Там завариха и други войскови части. Войниците не се движеха из поляната, а задянати с раници, лежаха и чакаха. По-късно пристигна още войска, разпръсна се по взводове из гората. Офицерите се събраха, отдалечиха се и дълго си приказваха. Не позволиха на ротните кухни да запалят огън. Привечер заповядаха да се даде на войниците суха храна за два дни. Подофицерите разковаха сандъци с патрони. Челата на всички се набръчкаха, устните засъхнаха и разговорите изчезнаха изведнъж като по даден знак.

Вечерното августовско небе заспуща черни нишки над планината. Няколко звезди, едри колкото царевични зърна, погледнаха в синкавото желязо на пушките и уплашени отхвръкнаха назад, премрежиха очи от страх. Гората тежко въздъхна, обезпокоена раздвижи листата си и до полунощ не стихна. Войниците се дигнаха и като подгонени сенки се пръснаха в разни посоки. Сухите клонки запращяха под краката им. Почувстваха се като заплашени зверове, стиснаха здраво пушките и настръхнаха.

Димо с други двама от взвода вървеше напред, гледаше набития гръб на ротния и с половин дъх следеше мрачните си мисли. Накъде отиваха? Защо ги мъчат из тия камънаци и пропасти?... Ротният спря да почине. Димо седна до краката му и изви рамене да свали раницата си.

– Димо, не сваляй раницата!

В тоя глас на ротния Димо улови да трепти братско чувство, насърчи се, извърна глава и попита:

– Господин капитан, къде отиваме?

– Да изгоним противника.

– Докъде ще го гоним?

– Чак до Солун.

– И след това ще се свърши ли войната?

Ротният ненадейно се обърна на друга страна, загледа се в тъмнината и не чу въпроса. Димо се облегна на раницата си, погледна небето и сам си отговори:

– Май че няма да свърши.

– Ако войната не свърши, то ние ще свършим! – обади се войникът, който почиваше зад гърба на Дима.

– Стани!... Ходом марш! – изсъска предпазливо старшията.

Ротата се събра в подножието на горист връх, после се пръсна във верига и залази нагоре. Нощта бе без месец, но на войниците тя се струваше ясна като ден. Прибягваха и се криеха, за да не ги забележи противникът. Димо заговори на другаря си:

– Много рано атакуваме, нощта още не е паднала както трябва. Нашият ротен все си побързва, като да ни води на сватба.

– Така ти се струва – нощта отдавна е прехвърлила...

Димовият другар не довърши. Гръмна пушка и в миг планината завря – затракаха картечници, пушки, изсвири с гняв граната и се заби зад войниците.

– Усетиха ни! – рече Димо и прибягна до един камък.

Настъпи кратко затишие. Димо се огледа, видя налягалите войници и се опита да провери мислите си. Очите му се спряха върху раницата на близък другар, който бе заврял глава в един храст. Без да иска и той сви шия, сгуши глава в шинела си и замига като обезпокоено пиле. При камъка той се почувства съвсем отпаднал. Ако го оставят, цял живот ще прекара тъй. Ще облегне рамо и ще затвори очи да си почине... Другарите му се дигнаха и бърже минаха напред. Той се втурна след тях и ги догони. Страхотен гръм запали въздуха над главата му. Стрелбата се поднови с нова сила. Хвърлиха се бомби. Земята се затресе и не спря. Писъците на снарядите, клокоченето на картечниците, свистенето на

куршумите размътиха мрака и той падна и върху планината, и върху душите на хората. Някой извика „ура" – гласът му мина като плач и повлече цялата рота. Пушките и картечниците се уплашиха от тоя зловещ вик. Димо отвори уста и nagy гърди. Сам не можа да познае гласа си. Викаше, а пък гласът не беше негов, излизате от устата му като далечен вик за помощ. Като подплашени овце десетина души се струпаха зад малка скала. Ротният и той беше при тях.

– Имате ли бомби?

Няколко души замахнаха в тъмнината. Скалата се разтърси и облъхна с нажежен дъх лицата им. Само след миг над тях полетяха малки и големи късове от скалата. Избягаха от скривалището и се промъкнаха напред. Една картечница се обади и тутакси млъкна. Разнесе се ново „ура", но тоя път гласовете проечаха твърдо, заканително. От тоя вик се събуди зората, отвори очи и посребри въздуха. Войниците се нахвърлиха в окопите на неприятеля и затаршуваха раниците на убитите. Ротният се развика:

– Напред!... Противникът всеки миг може да се върне!

Никой не го чу. Опита се да свирне със свирката, но въздухът не му достигна. Забеляза Дима, извика го и сложи ръка на рамото му:

– Димо, ти си разбран войник, иди и кажи на онези там да минат напред.

– Господин капитан, намериха хляб в окопите. И аз взех, нà, отчупи си и ти.

Ротният погледна хляба и обърна лице.

– Не ми се яде. Я иди и им кажи да не правят глупости, развиделява се вече!

Димо отиде при войниците и мляскайки с уста, започна да ги упреква:

– Защо не слушате ротния? Докога ще сте като замаяни? Не виждате ли, че противникът пак се връща назад?

Войниците тръгнаха без желание напред. Не се пръснаха във верига, вървяха на групички и негодуваха:

– Искат от нас да се бием, а хляб не ни дават. Нали има за господата, ние и пръст можем да ядем.

– Нà, нямам и цървули на краката си!

– На оня свят и без цървули се ходи!

Над главите им се пукна шрапнел, разпръснаха се и с напрегнати лица отново настъпиха срещу противника.

Неприятелят отстъпи и втория връх. През деня Димовата рота благополучно се промъкна и спря в подножието на Каймак-Чалан.

На другата сутрин ротата пак се пръсна за бой. Димо едва се мъкнеше по неравния гръб на височината. Един заблуден куршум се заби в краката му. Няколко камъчета го удариха по ръката, спря до един камък и погледна пръстите си. Те бяха груби и почернели от кал. Мина му през ума неприятна мисъл. Ако куршумът го беше ударил в китката? Изтръпна, почувства тъпа болка в китките на ръцете си. Идеше му да запрати пушката и да си вземе очите из тия пущинаци. Но вместо да хвърли оръжието си, той здраво го стисна и наведен, с бързи крачки настигна другарите си.

– Малко остана да ме убият!

Наоколо всички го чуха, но никой не заговори с него. Хвърлиха му се в очи напрегнатите лица на войниците и без да иска, наведе и той снага като тях. Редките пушечни гърмежи кръстосваха с отровни жила въздуха и придаваха на далечните камъни чудновати, страховити форми. Димо виждаше между тях цеви на картечници и планински оръдия. Другарят му отрони камък с крака си, той се отдръпна настрана и зачака.

– Димо, какво си се замислил? – попита го ротният.

– Нищо, господин капитан!

– Досега вървим добре.

– Наблизо са.

– Днес и оттука ще ги изтикаме.

– Трябва да са много.

– Шепа страхливци.

Димо не повярва на думите на капитана. Много ясно разбра лъжата, почувства я като лепкава кал върху лицето си. Залъгват ги и ги водят на вълка в устата. Някой захапа с огромни клещи гърдите му и той видя небето като нечист парцал, а земята като шепа тор. В тоя миг ротният приличаше на незначителна, гребна шишарка. Всеки може да я стъпчи с краката си. Не изпита никаква милост към него, загледа го със свити замъглени очи.

– Димо, хем добре да се пазиш, имаш деца! – продума със заглъхнал глас ротният.

Погледът на Дима се пречупи и се закова в едно хилаво посърнало дръвче. Потъмнелите засгурени листа му се сториха като приказливи устица. Всичко наоколо заговори, зашепна му странни думи. Гърдите му се изпълниха с милост, пое въздух, избърса загорялото си лице с длан и махна с ръка.

– Господин капитан, да става каквото ще! Сега все ми е едно. За нищо няма да ми е мъчно. Да вървим, та по-скоро да се свърши!

Ротният дигна ръка, изсъска силно, погледна револвера си и със смела крачка повлече войниците напред. На един дъх изкачиха върха и залегнаха пред честия огън на неприятеля. Димо се почувства като затворен в клетка. Няколко пъти се опита да покаже глава, но картечен наниз припяваше ниско над него и той блъскаше неспокойния си поглед в мъха на спасителния камък.

Помъчи се да си припомни нещо от своето минало. Едно раздрънкано колело се завъртя пред очите му и тъкмо да види децата си, силна искра го заслепи и той удари глава в земята. Първо погледна пръстите си, а след това дойде на себе си и разбра, че гранатата не беше го засегнала. С отворена уста посрещаше адските трясъци на оръдията. Пушечният и картечен огън се изтегли и опаса цялата планина. Земята разгневена разкъсваше гранатите и със слепи очи замерваше войниците. Гърмежите тъй се преплитаха, че се превръщаха на буря, която се бори със себе си. Димо насочи пушката си и запраща куршуми. Занесен, със замъглени очи, той виждаше през камъка пътя на куршумите. Струваше му се, че те летят и се забиват в гърдите на неприятеля. Тъй му се искаше да види как човек пада от неговия куршум. Ще се надигне и в първата глава ще се прицели. Напълни пушката и изопна шия. На няколко крачки от него ротният се изправи и изпразни револвера си в близките камъни. В този миг му се стори, че капитанът се бе надигнал като бряг срещу врага. Изправи се и той, стъпи на камъка, дигна пушка и продра гърлото си:

– Бягат!... Ура!... На нож!

Сякаш земната кора се надигна, тъй се дигнаха войниците и нахълтаха в неприятелските окопи.

Върху Дима се изсипаха град от куршуми, но ни един не го засегна. Претръпнал, с потъмняло лице, той тичаше насам-натам и викаше:

– Господин капитан!... Господин капитан!

– Капитанът е убит! – извика му войник.

Димо престана да тича, спря се и залута поглед. Пред окопите на неприятеля лежеше труп. Приближи се и кукна до него. Дойдоха още двама от ротата и поискаха да дигнат трупа. Димо не им позволи.

– Не го пипайте!

– Може само да е ранен.

– Свърши се тя неговата. Солун, та Солун! А ето докъде стигна!

Димо искаше да каже още нещо, но езикът му залепна до небцето, изви снага и падна в краката на ротния. Шрапнелен куршум се заби в дясната му ръка, разкъса мускула и счупи костта. Със зелени очи погледна ранената си ръка, видя му се малка колкото крачето на агне, и изпъшка. С мъка се изправи и се залюля на краката си. Двамата войници лежаха убити от шрапнела и го гледаха с уплашени безжизнени очи. Силна болка заби нокти в месата му и той се люшна назад. Кръвта по дрехите му го опомни и той тръгна да дири санитари да го превържат. И колкото се отдалечаваше от мястото на боя, толкова страхът се събуждаше в него. Пресрещнаха го войници, превързаха го надве-натри и го оставиха, отминаха напред. Той извика след тях:

– Ей, къде отивате?

– На нивата!

Отговорът на войниците го изненада. Но вместо да се замисли върху думите им, изкриви устни, прегърна ранената си ръка и се запрепъва из неравната пътека. Всяко камъче броеше, всяка педя земя оглеждаше, струваше му се, че някой изневиделица ще излезе и ще му счупи и другата ръка. Болките се пръснаха по цялата му снага, оплетоха тежки вериги около краката му и насочиха погледа му в една светла, но много далечна точка. Наклони се напред, изхълца, после с мъка събра побелелите си устни и изохка:

– Ох, Кирчо, къде си, татевото?

За повече думи Димо нема сили, залюля се и падна на земята като изкоренено дърво.

XIV.

Димо дойде на себе си в полковия лазарет. Раната му бе прочистена, костта наместена и превързана. Дадоха му топъл чай със сухари, подкрепи се и избистри очи. Ушите му се отпушиха, някъде далеч изчезна последното впечатление от гърмежите на боя и той чу мъчителни и безпомощни въздишки. Върху окървавени носилки и платнища, върху шума и сено лежаха десетина ранени. Димо се надигна от леглото си и позна няколко души свои другари. Въпреки острите болки в ръката той се усмихна и за пръв път от няколко дни чу гласа си:

– Пеньо, къде си ранен?

Раненият поклати глава, отвори бавно уста и облиза устни:

– Дай ми малко водица!

Димо с мъка се изправи, намери вода в една манерка и протегна ръка да я подаде на Пеня. Някой го удари в лакътя, манерката падна и се разля.

– Глупак! Той е ранен в корема и ако пие, веднага ще умре! – скара му се старшият санитар.

Върна се на леглото си и се замисли. Защо го удариха в лакътя? Не може ли да му кажат кротко като на човек, че не бива да дава вода на Пеня? Почувства милост към другаря си, загледа го в засъхналите устни и заследи несвестното му бъбрене. Пешо непрекъснато гризеше устни и повтаряше с тих, отпаднал глас:

– Пие ми се вода... Мамо, водица ми се пие. Дай ми гълтчица да си гълтна... Пие ми се студена водица...

– Пеньо, потърпи малко. За тебе е по-добре да не пиеш – забеляза Димо.

Безнадеждно раненият Пеньо не го чу – непрекъснато и упорито го гледаше в очите, пронизваше го със стъкления блясък на уплашените си зеници.

– Пеньо, ти не ме позна.

Зениците не се поместиха, лицето доби восъчен цвят и устните се прибраха под тънките черни мустаци. Димо забрави за раната си, искаше му се да помогне с нещо на Пеня. Отново зад него застана човек и му изкряска:

– Веднага се пригответи за път, стига си ме гледал като пиян заек!

Полковият лекар размаха ръце, заповяда всички ранени да се дигнат и отправят назад. Санитарите се разбързаха и разтревожиха ранените. Димо отиде при един коняр и попита защо така ненадейно се дига лазаретът.

– Нашите отстъпват!

Тоя отговор удари Дима силно в главата. Пътят до Каймак-Чалан се изтегли пред него и той видя приведената снага на ротния да се връща назад. Спомни си, че го остави убит на височината. Сега пък видя труповете на всички убити и грабнат от остра мъка, разкъса ризата на гърдите си.

– Защо отстъпват нашите? – обърна се Димо огорчен към полковия лекар, който беше дошъл при него.

– Никой не отстъпва. Кой ти каза? Отговаряй, кой ти каза? Ти си страхливец! Ще те дам под съд, задето пускаш тревожни слухове. Ей сега ще те застрелям!

Димо наведе глава, широките му плещи се изкривиха, притисна страната си до рамото и пристъпи към Пеня, който беше останал сам на поляната. Застана над него и загледа безжизненото му лице. Дойдоха двама души и дигнаха носилката. Димо ги проследи. Спряха до отворен гроб.

– Умрял ли е? – попита с половин глас и прехапа устни от мъка.

Вместо отговор войниците дигнаха Пеня, положиха го в гроба и веднага го заровиха. Димо едва сега забеляза пресните гробове. Мина покрай тях и повлече крака след последните коне на лазарета.

Вървя повече от час без почивка. Умори се и поиска да седне да си почине. Старшията го нагруби и не го остави. Обща слабост го обзе, обля го студена пот и неравната пътека започна да му се вижда като непроходим камънак. При всяка крачка той чувстваше, че колената не ще го удържат дълго. Хвана се за клона на малко дъбче и се обърна към старшията:

– Повече не мога да ходя!

– Можеш – як си като бивол. Коне за здрави хора нямаме!

Почувства шемет в главата, пусна клона, сви пестник и силно го допря до челото си. Как му се искате да замахне и да става каквото си ще. Замисли се и първото нещо, което му се мярна пред очите, бе лицето на Пеня. Стъклените зеници се отдалечиха, разшириха се до безкрайност и погълнаха небето. Димо отпусна ръка, разпери пръсти и сграбчи шепа шума. Слънцето грееше отвисоко, но той не го забеляза. Стори му се, че пред него няма нищо – нито земя, нито хора. Взе сянката на старшията за куче и реши, че е по-добре да стане другар на куче и с него да продължи пътя си.

Часовете вървяха като водни червеи. Пътеките се видяха на Димо безкрайни. Най-после конете спряха да починат. Разнесоха се охканията на болните и лекарят се обезпокои. Той се разсърди, развика се и накрая се оттегли под сянката на клонестото дърво. Димо легна на гръб и сложи здравата си ръка върху очите си – повече не му се искаше да гледа светлия ден. Умората надви на мъката и той задряма. Щом затвори очи и се върна на позицията... С двете си ръце прегръща трупа на капитана и го понася към щаба на полка. Но къде е щабът на полка? Затъва в камъните до пояс

и от безсилие дъхът му спира... Димо се сепна и отвори очи. Над главата му стоеше командирът на полка и му се караше:

– Защо лежиш, та не станеш? Или искаш да те смачкам с коня?

Димо се изправи, но едва се задържа на краката си. Отправи безразличен поглед в ордените на командира.

– Господин полковник, той е ранен в дясната ръка! – обади се старшията.

– С какво е ранен?

– Раната е от шрапнел! – побърза да каже старшията.

– Шрапнелът трябва да те е настигнал като си бягал!

Димо нищо не каза, отпусна крак, сключи вежди и пресрещна мекия поглед на офицера, който стоеше настрана, зад полковника. Командирът каза още няколко думи, смъмра лекаря и отмина напред към позицията. Офицерът нарочно изостана, изравни се с Дима, подаде му цигара, накара старшията да намери огън и след това даде строга заповед:

– Войникът е уморен – веднага го качи на кон!

– Няма свободни коне, господин поручик!

– Санитарите да си вземат раниците и да освободят коня за ранения. Какви санитари сте вие?

Офицерът, след като се увери, че заповедта му ще бъде изпълнена, сложи ръка до козирката си и отмина в тръс. Димо дълго гледа след него и когато младият му гръб изчезна във вълчата уста на планината, домъчня му. На грубостите на старшията не обърна внимание. Струваше му се, че слънцето насила свети и безпомощно гледа към синята настръхнала снага на Каймак-Чалан.

Ранените пътуваха два дни, докато стигнат до първата гара. Наредиха ги в конски вагони и ги оставиха. Едва на другия ден влакът ги довлече до Скопие. Качиха ги на болнични коли и бърже ги откараха в болниците. Като минаваха из улиците на града, Димо гледаше с болка хората и къщите. Изпита чувство, като да са го измъкнали из дълбока, мътна вода. Широкият пояс на Вардара му се стори сребърен под лъчите на вечерното слънце и той отвори уста да поеме по-дълбоко въздух. На улицата някой извика, обади се на друг. Той се учуди на тоя глас и се обърна да види кой вика. Край колата минаха офицери, приказваха весело с жени и не го погледнаха. Опита се още веднъж да поеме въздух, но гърдите му се напълниха с олово и той затвори очи от мъка, залюля се по волята на каменната настилка.

В болницата Димо видя жени, облечени в бяло. Една от тия жени му помогна да слезе от колата, отведе го в стаята и веднага му донесе дрехи да се преоблече. Той седна на ръба на желязното легло и клюмна. Ако някой само докоснеше пръст до него, той щеше да падне по очите си.

– Ще паднеш! – извика му сестрата и го хвана за здравата ръка.

Той дигна очи, изгледа я и плаха усмивка раздвижи застиналите бръчки на страните му.

– Легни си, аз ще ти помогна да се преоблечеш.

Сестрата го положи върху леглото и започна да разкопчава дрехите му. Той гледаше овлажнелите ѝ очи и си мислеше, че също такива са очите и на неговата жена. Плътна вълна се притисна до гърдите му и събуди в сърцето му милост. Сестрата без да иска докосна топлата си ръка до челото му, той си помисли, че го милват, изви глава и за да не се издаде, се заоплаква:

– Сестро, боли... боли... ох, много боли!

Димо повече не изтрая, отпусна глава на възглавницата и заплака.

XV.

Велика получи писмо от мъжа си много късно. В Сувидол плачовете около десетина мъже, убити в каймакчаланските боеве, вече бяха затихнали. Тя се разтревожи, поплака си малко, но не даде израз на безпокойството си – твърде леко беше нейното нещастие в сравнение с хорското. Все пак нейните мисли свиха тесен кръг около Дима и тя непрекъснато мислеше за него. Тия мисли затвориха очите за чужди грижи и несрети и я увлякоха в усилена работа. При всяка нейна малка залисия ѝ се струваше, че Димо я гледа с укор, задето е изоставила работата му. Забрави за децата си, тръгна подир ралото и заобръща нивите. Щом изоре нивите, ще пише на Дима и той от радост ще оздравее. А когато се върне, ще види, че всичко е извършено по неговия ред. Спрямо голямата си дъщеря тя стана строга, вземаше я със себе си на нивата и я караше да изнемогва след тежкото рало. Майка и дъщеря често се спречкваха и думате на Кина се забиваха в гърдите ѝ като остри игли. Тогава тя въздишаше и за да не заплаче, викаше на добитъка, изтегляше без почивка бразда след бразда.

Известието, че и румънците обявиха война на България, на първо време смути Велика, но тя скоро се съвзе и още повече се залиса в работа. Избягваше да се среща с жените. Разсърди се на сестра си Дочка, задето не се носи като вдовица. Само при Куна отиваше, разправяше ѝ сънищата си, с дълбока вяра слушаше за нейните видения и винаги се връщаше от срещата ободрена, обнадеждена за здравето на мъжа си.

Един ден в Сувидол пристигна комисия, водена от същия офицер, и тръгна от къща на къща да описва храните за нуждите на войската. Кучетата пак се разлаяха, а жените този път изгубиха всяко търпение, ходеха из дворищата и разгневени викаха. Нападнаха и кмета Марин, заплашиха го, че ще му извадят очите, ако не върне назад комисията. Много скоро сувидолчанки разбраха, че офицерът не иска и да знае за крясъците им. Влизаше в хамбарите, ровеше из зимниците, правеше повърхностна сметка и веднага определяше крините, килата.

Велика посрещна комисията още от вратата:

– Нямам жито за даване. Вървете си, откъдето сте дошли!

Офицерът дори не я погледна, насочи се към къщата и като забеляза Кина да стои пред отворената врата, усмихна се:

– Моме, къде са хамбарите ви?

Велика застана пред дъщеря си и сключи веждите си от яд:

– Нямаме хамбари!

Двама от войниците се втурнаха из къщата, намериха хамбарите и съобщиха, че са пълни с жито. Димовица се изправи на вратата и се развика:

– Кой ще напълни хамбарите, когато мъжът ми го няма тук? Взехте му здравето, сега искате да оставите и децата му без хляб!

– Димовице!... Слушай бе, Димовице! – обади се кметът.

– Ти мълчи там, защото за всичко ти си виновен!

– Стринко, не ни пречи да си изпълним дълга! – опита се да бъде сдържан офицерът.

– Знам го аз вашия дълг – да ни забулите с черни забрадки и да сметете до зърно хамбарите ни! Не ви е срам да чакате всичко от жените. Житото е мое, не давам ни зърно!

Офицерът се разсърди. Заповяда с поглед на войниците да отстранят Димовица, след това всички влязоха в хамбарите.

Велика седна настрана, наведе глава и така остана. Комисията привърши работата си и излезе вън. Офицерът, като видя Велика да гледа упорито земята, намери за необходимо да ѝ каже няколко кротки думи:

– Стрино, войниците, нашите славни герои, и те искат да ядат.

– Всеки да се прибере вкъщи и от своето си да яде. Вие ги уморихте от глад. Хрантутите германците, а за нашите мъже и триците са кът! – избухна Димовица.

– Стрино, ти забравяш за родината. Днес тя изнемогва в неравната борба и ние трябва всичко да жертваме, за да я спасим.

– Тогава запалете и къщите ни!

– Сякаш не си българка, такива едни ги приказваш!

– Че да не съм циганка? Като ми взехте мъжа, кой напълни хамбарите? Сега като лежи ранен и е останал без ръка, кой му гледа работата? Добре че се намират циганки като мене, та има какво да ядете!

Велика ядосана мина пред комисията, влезе вкъщи и захлупи глава върху дрешника. Рунка дойде при нея и я заразпитва за разни дреболии. Тя повече не издържа, дигна глава и без да избърше влажните си страни, нахвърли се върху Рунка, заплеска я по гърба.

– Мамо, защо ме биеш?

– Поне на тебе да си го изкарам!

Рунка се изскубна от ръцете ѝ и избяга на двора. Велика огледа цялата къща, грабна метлата, замете и заукоряваголямата си дъщеря:

– И това ми било мома! Къщата се е превърнала на обор. Знае да виси по плетищата, а пък не знае къща да реди. Луд е тоя, който ще те вземе. Веднъж да се върне баща ти, ще те дам в ръцете му и сама се оправяй. Калинки ще ти полазят по гърба. Барем да ми е някакъв мъж, а пък той дрипльо – сополан Калинчо!

Два пъти премете стаята и пак не се досети да спре. Опомни я Кирчо, който влезе разплакан. Тя го посрещна с метла в ръката:

– Защо плачеш, бре?

– Искам хляб и сирене!

– Камъни не искаш ли?

Хвърли метлата зад вратата, приближи се до хляба, отчупи крайшник, посоли го, подаде го на Кирча, после отключи раклата и започна бърже да разхвърля нашипдените дрехи...

Комисията отиде в Трънево, престоя три дни и отново се върна в Субидол. Този път тя биде посрещната от кръчмаря Цвятко и Белчо Плявата. Последният закуца из селото, мина край Иванини, отби се туктаме и се върна с кошница яйца и няколко пилета. Цвятко запали огнището и закърши кръст около него.

Привечер поручик Неделчев, председателят на комисията, излезе из селото, отби се при сладката чешма и без да му се пиеше вода, наведе се над чучура и пи. Жените се отдръпнаха няколко крачки назад, нарамиха пълните си менци, хвърлиха му враждебни погледи и си отидоха. Той седна на дървеното дълго корито, потопи ръка във водата и засвирка. На чешмата дойдоха други жени, поздравиха го плахо и му обърнаха гръб. Опита се да ги заговори, но те се наведоха, взеха бакърите и започнаха да ги мият, като нарочно ги раздрънкваха. Пристигна и Дочка. Щом забеляза офицера, веднага го позна, изчерви се и от смущение нагази в локва. От водата по снагата ѝ полазиха тръпки, погъделичкаха я и тя безпричинно се изсмя.

– Дочке, защо се смееш? – попита я една жена.

– Изплисках си полата!

Без да свали кобилица, извърна се през рамо да види полите си и хвърли бърз поглед към поручика. Той стана от коритото, чукна с бич ботушите си и подхвърли:

– Който не гледа пред себе си, така нагазва в локвите.

Дочка докато помисли дали да го погледне или не, и му отговори:

– Снощи тая локва я нямаше.

– Толкова си гледала и снощи! – укори я жената.

– Ти пък, како Пено, да не искаш все в земята да гледам?

Дочка свали менци, подпря кобилица до дънера на близката слива и изопна снага, зачисти полите си от нечистите капки. Поручикът бавно се отдалечи, закри се в дола и погледна назад да види дали жените се връщат. Избра равно място, седна на наклона и запремята бича между пръстите си.

Последна от жените мина Дочка. Кършеше снага, гледаше пред себе си и отмаляваше. Беше забелязала поручика и колкото го наближаваше, толкова крачките ѝ ставаха по-малки. Той я изчака да отмине, после бърже я настигна и тихо я попита:

– Позна ли ме?

Дочка наведе глава и забърза. Той повторно я попита:

– Ще бягаш ли пак?

Вместо да продължи по пътеката, свърна по нанагорнището. Пръстите ѝ леко се подхлъзнаха и тя едва се задържа да не падне. Менците се заклатиха и плиснаха.

– Пак си намокрихте дрехите. Защо не вървите по правия път? – забеляза ѝ поручикът.

– Оттук ми е по-право! – отговори задъхана Дочка.

– По-право ти е да вървиш след мене!

Офицерът спря при моста, изчака я да отмине и отдалеч я проследи. Дочка влезе в двора с половин снага – ръцете и краката ѝ бяха като откъснати. За да свали кобилицата, извъртя рамо и преди да я дигне с ръцете си, остави я да легне върху гърдите ѝ. Очите ѝ се свиха като малки бадемчета и тя отново видя през плета стройната фигура на офицера. Като по чудо силите ѝ се върнаха, гласът ѝ запя като медно звънче. Развика се на свинете, наплеска телето по бутищата, притисна гърди до гредата, дигна се на пръсти, откачи въжето и го заплете около рогата на кравата. На един дъх привърши вечерната си работа, попристегна престилката си и се насочи към вратника. Погледна из улицата, забеляза в дълбочината ѝ офицера и тръгна в друга посока. Той я настигна между два високи плета и ѝ продума:

– Ела у Иванини тази вечер. Ще те чакам.

Дочка тоя път не избяга, отдръпна се към плета и плътно притисна гръб в трънните. Зададоха се жени и офицерът веднага се върна назад. Дочка зашеметена продължи напред и излезе накрай село. Обиколи плевниците и се върна откъм другия край. Вечерният мрак приближи плетищата и тя се почувства по-запазена от погледите на хората. Мина през няколко улици, кривна край Иваниния вратник и забави крачки. На двора нямаше никой и в прозорчето на Ивана не светеше. На снагата ѝ стана по-леко, зарадва се, като разбра, че няма никой у Иванини. С бързи ситни стъпки пресече малкия дол и излезе на хорището. За да не я забележат от кръчмата, върна се назад и по друга улица си отиде. Пред вратника се спря и дълго мисли. Но вместо ясна мисъл в нея се надигна топла тръпка, заля я с вряла вода и я замая. Хладният вятър лижеше запале-

ните ѝ страни и се гушеше в плахия отвор на пазвите ѝ. По едно време ѝ се стори, че чува стъпките на офицера зад себе си. С прималяло сърце тя се отби в съседния разграден двор и се промъкна в изоставения плевник. Затъна до колене в загнилата вече плява и зачака.

Към плевника никой не се насочи.

XVI.

Първите два-три месеца Велика редовно получаваше писма от мъжа си. Тя на няколко пъти ходи в Карнобат, за да му изпрати колети и „много здраве" по отпускари. Макар Димовите писма да не бяха писани с неговата ръка, тя пак ги препрочиташе по няколко пъти на ден и се радваше, че раната му заздравява. У нея тая радост се изразяваше в усилена и непрекъсната работа. Не се плашеше ни от дъждовете, ни от студения вятър – ореше нивите и засяваше зимния посев.

Наближаваше Никулден и тя бързаше да набразди последната нива. Студът все повече изсмукваше влагата и вковаваше земята. Отиде сама на нивата. Опита се да подкара ралото, но то се плъзна по замръзналата земя и се удари в краката на воловете. Помисли, че вината е в добитъка, върна ги и още веднъж опита. Сега палешникът извърна ралото на другата страна и тя политна, удари коляното си в ралицата. От мъка, че не ще заоре нивата, се просълзи. Воловете изстинаха и сами се насочиха към селото, като повлякоха и ралото. Тя ги настигна, с вкочанясали пръсти окачи ралицата на хомота, скри ръце в пазвата си и затрепера след добитъка. Мислите ѝ отхвръкнаха към Скопие, помилваха Дима. Видя го да лежи в студена стая и забрави, че студът лиже нейното лице. Пусто да опустее това Скопие, защо е толкова далече? Да беше като до Бургас, още днес щеше да иде при мъжа си. Ами дали ще може да го познае между ранените? Само върха на пръстите му да зърне и ще го познае. Но ако пръстите му са замръзнали и посинели от студ?... Проклети хора, защо така мъчат нейния Димо? Та той не беше ни лош стопанин, ни лош баща. Когато се роди Кирчо, Димо закла овен от радост... Очите ѝ се напълниха със сълзи, погледът ѝ се замъгли и до Сувидол тя нищо ясно не можа да види.

Кина не беше вкъщи, за да помогне на майка си да настани воловете на топло. Велика сама отпрегна добитъка и го върза на яслите. Влезе вкъщи, завари огъня в огнището угаснал и веднага се залови да го подкладе. Ядоса се на дъщеря си, че е излязла по махалата, и тъй като студът започна да дърпа с клещи ноктите ѝ, тя заплака. Отначало се въздържаше, но след като кръстоса на няколко пъти празната къща, така силно почувства самотата си, че отпусна глас, занарежда теглата си.

Вратата се отвори и на прага се показа Куна. Велика не я усети, продължи да клати глава пред огнището и да нарежда. Куна, която беше дошла да поиска нахутена мая, за да меси благ хляб, пристъпи и седна до нея.

– Защо плачеш, како Велико? С бате Димо да не се е случило нещо лошо?

– Не зная, Куне! – изхълца Велика. – Ей тъй, мъчно ми е.

– Ти си поне корава жена, защо се тровиш с плачове?

– Свърши тя мойта коравина. Сърцето ми е вече като изгорял въглен и вече не го усещам. А пък снагата ми като да са я газили девет мечки.

– Дай си сърце и ще ти мине.

– Как ще ми мине, когато всеки ден сама си блъскам главата? Куне, ти си още малка и добро ще видиш,

но с мене не е така. Моето сърце е припряно, искам всичко да е както бе, когато Димо си бе вкъщи, а пък то не може.

– Всичко е до човека. И на мене не е лесно, но на тоя лъжовен свят нищо не се връща. Много пъти и мене ме избива на плач, но щом капнат първите сълзи, някой ме хваща за челото, затваря ми очите и ме повежда из незнайни места. Такива неща виждам, че забравям да плача.

Велика наведе глава, за да слуша. Винаги думите на Куна са я успокоявали. Мъката се събра в гърдите ѝ и за да ѝ даде път, няколко пъти нервно въздъхна, после сложи ръка върху ръката на Куна и я попита:

– Гладна ли си?

– Дойдох за нахутена мая.

– Почакай да дойде Кина, не зная къде я пази.

Куна се готвеше да попита нещо за Кина, но в стаята влязоха две гостенки, дошли да видят за какво е дошла годеницата. Поздравиха, сами си взеха възглавници и се наредиха край огнището. Едната от съседките, Запряновица, хвърли дърва в огъня и забеляза:

– Велико, нещо си се умислила, да не си болна?

– Малко глава ме боли! – излъга Велика и погледна Куна.

– Ако си приказвате скришни неща с Куна, кажете. Ние минавахме край вас и решихме да се отбием при тебе и да те видим живо-здраво ли си. Как е Димо, по-добре ли е? Ами научихте ли – снощи у Иванини пак имало веселба. По вечеря срещнах сестра ти Дочка – вдовицата, много скоро прежали Кръстя... Тя колко се води с мъжа си? И той пък за две години едно дете не можа да ѝ остави. Целият род им е такъв – хубави наглед, а пък децата им се раждат по едно на пет години.

– Добре че не я остави с деца, какво щеше да ги прави? – обади се втората от съседките, Милювица.

– Като всички майки и тя нямаше гладни да ги остави! – побърза Велика да защити сестра си.

– Чувам, че сте скарани с Дочка.

– Грешно е сестри да се карат! – забеляза Куна.

– С Дочка няма какво да делим, та да се караме! – заговори Велика. – Татко навреме ни е разделил. Аз съм по-голяма, имам право да я съветвам.

– За какво си я посъветвала, та ти се е разсърдила? Скоро беше, видях я да приказва с Ивана. С тях бе и Станювица. Пуста Станювица, всеки ден ходи да купува сол и пипер от Цвятко кръчмаря.

Запряновица се отпусна, отвори всичките врати на селото и погледна вътре с кривогледото си око. Куна ѝ се скара, упрекна я, гдето се занимава с хората. Тя се престори, че се разкайва, премига, стрелна я с кривото си око и сниши глас:

– Куне, знаеш ли за какво дойдох? Сънувах много лош сън, да ми го разтълкуваш.

– Аз не съм врачка – от сънища не разбирам!

– Твоят човек е на топло място. Докато е тиловак, и бълха няма да го ухапе! – подхвърли ѝ Велика.

– Ти пък да не искаш да го пречукат като куче?

– Та нашите мъже кучета ли са?

– Велико, защо приказваш така? И твоят да е станал тиловак. Нали тъй, Куне?

– Не знаеш ли, че годеникът ѝ е убит, та си седнала да я питаш? Или на чужд гръб сто тояги са малко? Като сте се наредили, поне си мълчете!

– Добре де, ще мълчим, вече няма да приказваме за войната! – обади се Милювица. – Е, имаш ли наскоро писмо от Дима? Отпускари го видели да се разхожда из Скопие, трябва да е оздравял вече. Май че едната му ръка не била нещо в ред.

– Нищо не зная. От десет дни не съм го чула жив ли е, здрав ли е. Може и да са го видели да се разхожда. Димо мъчно се задържа на едно място.

– Велико, верно ли е – преглътна Запряновица и продължи, – че ваша Кина иска Калин?

Кина, която се беше спряла при вратата и подслушваше, веднага влезе в стаята, изгледа Запряновица и нарочно, за да я разсърди, продума:

– Не съм като ваша Кера да го причаквам всяка вечер край кривите плетища.

– Ха, ха! Наша Кера тия дни извън вратата не излиза – по седем лакти платно на ден изтъкава. А пък Калин, да ти е честит – не мога да му гледам червения нос.

– Не можеш да го гледаш, защото е соленичък за вас.

– Трябва да си го близала, та знаеш, че е соленичък!

– Нà пък – искам го и ще си го взема!

Велика грабна машата и я запрати върху дъщеря си.

– Безсрамница! Баща ѝ лежи, умира, а тя развяла байрак из село!

Велика не се задоволи само с думи, стана и посегна да хване дъщеря си за плитките, но Кина с време избяга на двора. Гостенките намериха за добре да си отидат. Милювица се обади от пруста:

– Калин не е лошо момче, де!

– Като толкова много го харесваш, прибери го в полата си! – избухна Велика.

– Не те е срам! Ти да не мислиш, че аз съм Дочка?

Куна леко я побутна по рамото, като се опита да я укроти. Милювица сърдито дръпна лакът назад и се удари в близката греда. Заболя я много. От болки езикът ѝ се развърза и срещу Куна.

– И ти ми се преструваш на светица! Малко омиташе улиците преди! Ходиш из къщите и лъжеш хората. Я излъжи и мене, де! Днеска молитва за това, утре молитва за онова, а не се погледне, заприличала е на мишка от проклетия. Защо ме блъсна в гредата?

Куна препречи пътя на Велика и я върна в стаята.

– Остави ги да си вървят. На тях дяволът им върти езика.

Димовица се остави да я отведат до огнището, но щом се досети за дъщеря си, поиска пак да излезе, като се развика:

– Кино!... Кино, я ела тука!

Куна излезе, намери Кина да стои до вратата на зимника и я отведе при майка ѝ. Кина погледна накосо майка си, долепи гръб до стената и намусена зачака. Велика вместо да я нападне, заговори с равен глас на себе си:

– От едно късче месо да я изгледаш, а тя да не те смята за нищо. Като е полудяла за мъж, да почака да се върне баща ѝ и след това – подир Калин ли ще върви, на Балин ли робиня ще става, малко ще ме е грижа. Пред кои дошла да ме срами! Запряновица и Милювица – и двете са селски дрънкала!...

Куна я загледа в очите и когато Димовица я погледна, тя ѝ се усмихна:

– И аз да бях на Кининото място, и аз щях да избухна. Защо сме млади, нали за да грешим?

Кина се приближи до майка си и допря пръсти до рамото ѝ.

– Мамо, сгреших – друг път ще си зашия устата!

– Ти по-хубаво си завържи краката и стига си миткала край плетищата. Тоя хубостник Калин никак не ми е драг!

– Мамо, обичам го!

– И аз го обичам, но ако някой ден го пипна!...

– Наистина ли и ти го обичаш?

Велика погледна руменото лице на дъщеря си и за да не покаже слабост, разрови огъня с главня и я просъди:

– Донеси да спукаме царевица, та и Кунка да си хапне.

Кина бърже донесе царевица и пукалото, хвърли шепа сухи съчки в огъня и седна до майка си, заклати пукалото над пламъка. Куна се усмихна, обърна лице към огъня, затрепка ресници и започна:

– Како Велико, знаеш ли какъв сън сънувах снощи? Влизам в една много голяма черква. Пред всяка икона гори кандило, а на пода забучени запалени свещи. Изведнъж стените на черквата изчезват. Виждам се сред нива и гледам – класовете ѝ горят като същински свещи. Горят, но не пламват. Друго нищо не виждам освен свещи, свещи...

– Този сън не е хубав, Куне!

– И аз така мисля. Войната скоро няма да свърши...

Царевиците запукаха в пукалото и прекъснаха занесените думи на Куна.

XVII.

Раните на Дима се затвориха, счупената кост зарасна, но пръстите на ръката му едва се свиваха. Лекарят го погледна, намери го за съвършено здрав и му каза, че ще го отпише. Димо последователно изгледа лекаря и сестрата, спря очи на подпухналите си пръсти и забеляза:

– Господин докторе, не мога да ги движа!

– Като се преструваш, разбира се, че не ще можеш да ги движиш! – изгледа го с безцветните си очи лекарят.

– Нека да каже сестрата дали се преструвам.

Тонът на думите му не се хареса на лекаря и той изопна шия, зачерви се.

– Сестрата нищо не знае. Аз каквото реша, това ще стане. Всеки ден се разправям със страхливци като тебе. Прибери си парцалите и се пригответи да заминеш за фронта!

Димо погледна още веднъж ранената си ръка и леко сви рамо, за да се махне, да не гледа повече лекаря. Сестрата го възпря и тихо му прошепна:

– Искай отпуска.

Той махна с ръка и тръгна към вратата. Сестрата го изпрати, върна се при лекаря и го помоли да разреши на Дима поне петнадесет дни отпуска, та да прекара Великдена при семейството си.

– Стигат му десет дни! – отсече лекарят и стана още по-нервен.

Димо застана сред широкия коридор и се замисли. Гледаше пред себе си и не обръщаше внимание на ранените, които се движеха насам-натам. По едно време тъй му причерня пред очите, че с големя усилия овладя гнева си. Идеше му да кресне с див глас, да се нахвърли върху вратата, да я счупи и да хване лекаря за гушата. Пристъпи, но се залюля и за да не падне, опря се на стената и сви от мъка рамене. Сестрата мина край него, усмихна му се с добрите си очи и му съобщи:

– Великден ще прекараш в село, при децата си. Лекарят ти даде десет дни отпуск.

– Не му искам отпуската!

– Димо, не правиш добре! Десет дни са малко, но все пак ще видиш жената и децата си.

– И да ги видя, и да не ги видя – все това!

– Не те мислех за такъв суров човек.

– Защо не каза на доктора, че не мога да свивам пръстите си?

Сестрата вдигна рамене и го отмина. При Дима дойде войник с леко накуцващ крак.

– Не си сам – и мене отписаха!

Димо се остави да го хванат подръка и да го помъкнат към изходната врата. Двамата минаха през двора, приближиха оградата и се загледаха в светлата снага на Вардара. Макар че погледите им се губеха

надалече към сребърната опашка на македонската река, то мислите им бяха за съвсем близки неща. На Дима му се струваше, че ако не направи пакост на лекаря, няма да му се смекчи мъката. Подпря гърди до гредата и удари с ранената си ръка върху камъните.

– Ей с тази ръка ще го смачкам!

– Доктора ли? Не си струва труда. Той не е сам – всички са такива. Ти за пръв път днес ли разбра, че ние сме само говеда – месо за пушките и картечниците? Тука ли е нашето място да стоим – ти със счупена ръка, аз със смазан крак, и да не знаем хора ли сме или животни.

– И други са ме наскърбявали, но на тоя доктор няма да му простя. Ако не мога друго да му сторя, довечера ще му сложа умряла мишка на устата. Какъвто е, ще има да плюе цял живот от погнуса.

– Хубаво си го намислил!

Димо се улови за случайното си хрумване, започна да пресмята как ще се промъкне в спалнята на лекаря и в тая залисия той намери отдушник на мъката си, стана му някак весело.

– Знаеш ли, Стефане, какво ще направя? Ще обърна болницата наопаки, но ще намеря умряла мишка.

Стефан се облегна на рамото му и сниши глас да не го чуят други:

– За мишката има време. Ние с теб сме вече здрави и утре ще ни изхвърлят от болницата като развалени яйца от кошница. Ще дойдеш ли с мене да те заведа на едно място?

– На какво място?

– То е по-хубаво и от фронта, и от болницата. Ще видиш и ще разбереш, че и ние сме хора, че и за нас има кой да мисли. Това положение повече не бива да продължи. Днес със счупена ръка, утре с пробити гърди и за какво?... Е, ще дойдеш ли? Ще кажем на сестрата, че отиваме да се приготвим за път. Пък и вече няма кой да ни търси.

Димо се отнесе с доверие към Стефановите думи, усмихна се, сложи болната си ръка върху ранения му крак и поклати глава:

– Добре, ще дойда! Нека и аз да видя малко свят. Още не съм замервал господа с камъни.

– Не само с камъни, но и с куршум бих го замерил, стига да си подаде отнякъде брадата.

Стефановите думи заседнаха в ушите на Дима като малки горещи куршуми, после се промъкнаха в главата му и запалиха мислите му. Защо така приказва Стефан? Кой го учи да замерва бога с куршум?

Двамата ранени тръгнаха из Скопие. Минаха по средната улица, достигнаха Вардара, свиха наляво по брега на реката. Спряха пред една забутана кръчма, пиха по две сливовици и отминаха. Отбиха се в тясна и парцалива улица. От вратите ги гледаха бедни жени и окъсани деца, протягаха към тях ръце и се молеха за залък хляб. Димо на няколко пъти се спира да обяснява, че той не носи ни хляб, ни пари. Пред изкъртена изгнила врата той съгледа стара жена, спря се и забърка из джобовете си. Стефан го дръпна за ръката:

– Остави я, твоите стотинки няма да ѝ помогнат. Тя е набелязана да умре от глад за удоволствие на богатите.

Димо задържа ръката си в джоба и продължи да се мъкне след Стефана. Срещнаха няколко души войници и едни други не се поздравиха. Кръшнаха в задънена улица, почукаха на избеляла от старост врата и зачакаха. Бързи стъпки се приближиха до вратата и през процепа погледнаха две тъмни очи. Млада жена им отвори и забеляза на Стефана:

– Няма го. Излезе по работа из града.

– Ще го почакаме.

Жената извъртя големите си черни очи и ги спря върху Дима. Той извади ръка от джоба си и от смущение забърса челото си, което не беше потно. Стефан прекрачи прага и тръгна рамо до рамо с жената. Димо затвори вратата и без желание ги последва. Двамата пред него си приказваха тихо и колкото приближаваха къщната врата, толкова главите им се добилижаваха. За него не погледнаха, влязоха в стаята и веднага се заключиха. Димо остана на прага и настойчивата му мисъл бе да си отиде. Но преди да направи първата крачка към улицата, до ушите му достигна весел смях, по гърдите му и по цялата му снага пролазиха кротки, топли мравки и съвсем други мисли го нападнаха. Доби смелост, пристъпи на пръсти и приближи вратата, зад която жената се смееше. На няколко пъти се накани да погледне през ключалката и все му се струваше, че някой ще го осъди за любопитството му.

От стаята най-напред излезе жената, мина край Дима и не го погледна, бърже се скри в насрещната стая. Стефан се разположи на седчето, изопна болния си крак и извика с променен глас:

– Бай Димо, влез в стаята!

Димо още веднъж се огледа и сякаш с чужди крака се приближи до седчето, върху което лежеше неговият водач.

– Къде отиде жената?

– Ей сега ще дойде.

– Защо се заключихте?

Стефан се усмихна, извърна се на гръб и се протегна.

– Човешки слабости, Димо, природата си иска своето. Не сме от „господата", но само те ли са хора? Я седни до мене и стига си ме гледал така ококорено. Нищо страшно не се е случило. Всеки човек, какъвто и да е той, има право на това. На всички е позволено.

Това, което е за мене, е и за тебе. Моето е и твое. Разбра ли сега, селянино?

Димо напразно дигаше вежди и бършеше чело. Слушаше внимателно, а пък думите като луди бягаха из стаята, не се държаха в главата му. Иска да разбере какво му говори Стефан, а пък снагата му се е запалила и все към вратата поглежда, чака жената да се появи. Преди тя да се покаже, на него му се струва, че жената се промъква през прозореца, за да легне до Стефана. Бавно, с едва отворени очи извърна глава и се помъчи да улови светлите кръгове, полепнали върху стъклото. Външната врата се отвори, показа се войник и тръгна самоуверено към къщата. Димо се изправи и застана над Стефановата глава.

– Войник иде насам. Няма ли да си ходим?

Стефан се изправи, престори се, че кракът много го боли, и посрещна новодошлия войник.

– Тебе чакаме. Къде си бил?

Новодошлият бе мъж на около тридесет години. Не беше много едър, но добре развитите му гърди го правеха силен, пъргав. Изопна крака, сякаш ги закова на пода, и с нервен глас попита:

– Къде е Любица?

– В другата стая.

– Защо не ме гледаш право в очите? Нали ти казах тука да не ме търсиш?

– Утре си заминавам, здрав съм вече. Трябва да те видя непременно. Успокой се, дойдох ей с тоя човек – с бай Дима... Борисе, не ми харесваш, станал си нервен и подозрителен. Думите ти изглежда, че не се покриват с делата ти.

Борис седна на края на седчето и намръщен загледа пода.

– Казвай защо си дошъл, че бързам.

– Ако много бързаш, иди си свърши работата, ние ще те чакаме тука.

– Тука не може да чакате!

На вратата се показа Любица, хвърли неспокоен поглед към Бориса и плахо му се усмихна. Той ѝ махна с ръка:

– Сега не ми трябваш!

Любица леко побледня, но не се махна. Показа белите си зъби и пристъпи към Стефана.

– Добре дошъл! Напоследък ни забрави, вече не идваш към нас.

Без да дочака отговора му, здрависа се и с Дима, като втренчи очи в неговите – непременно искаше да му внуши да не я издаде. Той я разбра и вместо да поклати глава, загледа се в болните си пръсти.

– Любице, излез за малко! Имам малко работа със Стефана и с тоя човек! – отсече със засъхнал глас Борис.

След като излезе Любица, Стефан леко докосна крака до бедрото на Бориса.

– Не очаквах това от тебе. Къде останаха приказките ти за свободната любов? Любица не ти е никаква жена, защо тогава я ограничаваш? Защо не я оставиш да прави това, което ти правиш? За мене тя е само другарка, сестра.

– Дърдориш, без да знаеш какво!

– Нека тъй да бъде. Е, как вървят нашите работи? Днес ходи ли из града, среща ли се с отпускарите? На̀, и аз ти водя един, малко му трябва да пламне и да помете всичко около себе си.

Борис насочи сивите си очи към Дима и дълго го гледа, без да сваля поглед от него. Приближи го и сложи ръце на раменете му.

– Ти знаеш ли къде си бил досега?

– Ами че зная! – стеснително и неуверено отговори Димо.

– А аз ти казвам, че не знаеш. Сега в полка ли се връщаш?

– Имам десет дни отпуска.

– Десет дни ще изминат като десет секунди. Я си дай малко труд и помисли – защо непременно искат да те убият? Всеки човек, изпратен на война, е изпратен да бъде претрепан като нищо. Това дето „господата“ го разправят „за царя и за отечеството“ е глупост и престъпление. Като реквизират храните ви, кого хранят с тях? Продават ги на германците, пълнят си джобовете, а на войската дават трици. Къде са сиренето, кашкавалът? Ами за кого държат пълни складове с дрехи?

– Борисе, я му разправи за оная случка с „господата“.

– Коя случка?

– За пияните офицери и леките жени.

– Ти забравяш, че леки жени няма, а има само изхвърлени на улицата и поругани жени.

Димо без да иска погледна към вратата, пожела да види Любица, която изтича към пътните врата. Борис се повлече след неговия поглед и тутакси забрави думите си. Не се стърпя, излезе на двора, извика на жената да се върне, но тя не го чу, тръшна силно вратата след себе си.

– Каква му е? – попита Димо Стефана.

– Никаква.

– При нея ли живее?

– И при нея, и с нея.

Борис се върна ядосан, изгледа Стефана и обърна гръб на Дима.

– Къде я изпрати?

– Нали знаеш, тя си е птичка, обича да си хвърчи и из други градини. Твоята градина е много малка за нея.

– Стефане, ако продължаваш такива да ги плескаш, ще те изгоня!

– Откъде ще ме изгониш? Твоя ли е къщата? Ха, ха!...

– Не се смей! Щом аз съм тука, значи всичко в нея е мое!

– Толкова е твое, колкото и мое. Слушай, Боре, тука всеки е свободен да влиза и да излиза когато си иска.

Борис настръхна и дигна пестник над главата му.

– Ако не млъкнеш, ще те ударя!

– Удари ме, та да запомня, че за една паднала жена си ме ударил.

– Ти си паднал, а не тя!

– Вярно е, много често съм падал върху ѝ.

Димо застана между двамата и ги раздели.

– На мене едно приказвате, а вършите друго. Жената, че си е лека, лека си е, ами не си разваляйте приятелството за нея.

– А ти отгде знаеш, че е лека? Кой ти каза това? – кресна Борис.

– Когато човек има очи, всичко вижда. Влизам за пръв път в една къща, та със затворени ли очи да вляза? Ей че си бил глупав човек!

Борис стисна челюсти, хвърли недружелюбен поглед към Стефана, закани му се с пръст и излезе сърдит. Тръшна силно вратата след себе си, ритна кофата със сметта и почти избяга на улицата.

Любица се върна и се зарадва, че не намери Бориса.

– Не ми позволява от къщи навън да изляза! – оплака се с лъжлив тон Любица.

– Влюбил се е до шия! И на мене се разсърди!

Стефан и Димо не си отидоха, останаха при Любица. Тя заключи външната врата и се върна при гостите си неестествено весела. Ощипа Стефана за бузата, после хвана Дима за врата и го дръпна към себе си. Димо дигна рамо да се запази и побледня, уплаши се. Тя се изсмя в лицето му, намигна му и се хвърли върху Стефана, събори го на седа. Димо толкова се засрами, че избяга от

стаята, закри се зад отвореното крило на външния прозорец. Смехът на жената разбърка съвсем мислите му и той забрави, че е в чужда, непозната къща... Връща се от воденица. В нивите среща Ивана. Тя хваща конете за поводите и ги спира: „Димо, искам да се кача на твойта каруца!“ Той подкарва конете и едва не я смачква. Тя се смее, влиза в нивата и му маха с ръка: „Димо, ръжта е висока, никой няма да ни види!“... Каруцата бърже влиза в широкия му двор. Иска да свали торбите с брашното, но краката и ръцете му треперят... Той погледна здравата си ръка, опита се да свие пръстите си към дланта, но те леко трепнаха и сами се разпериха. На това място той повече не искаше да остане. По-хубаво ще бъде за него да тръгне за Сувидол още тази нощ. И така реши. Но да приложи решението си той не се досети. Приятно му бе да стои до прозорците, да чака и да се вслушва. Ушите му шумяха, лек шемет клатеше главата му и го насочваше към притворената стая. Направи несигурна крачка и трепна. Любица се показа на вратата с разтворена дреха на гърдите. Тя тръгна към другата стая, а той помисли, че иде към него, и опря гръб на стената, приготви се да вдигне лакът, да се запази. Стефан подаде глава и го подкани:

– Иди след нея!

Любица го чу и цяла затрепери, развика се:

– Вън! По-скоро вън!... Боре!...

Забрави, че е разгърдена, насочи се с вдигнати пестници към Стефана. Той я дочака, изви ѝ ръцете и се опита да я прегърне.

– Не се докосвай до мене! Боре, къде си?

Стефан я блъсна. Тя падна на пода, започна да удря главата си в дъските и да хълца, да се задавя от плач. Димо излезе на двора, отключи вратата и веднага се дръпна назад, направи място на Борис, който се връщаше с потъмняло лице.

Двамата със Стефана се срещнаха на двора.

– Отивам си! – продума Стефан, само да се намери на дума.

– Почакай малко! – хвана го Борис здраво за китката.

– Остави ме, че бързам!

– Аз повече бързам от тебе!... Любице, я ела тук!

Тя се забави и след това се показа прибрана и с усмихнато лице. Борис хвана и нея за ръката.

– Кажи, какъв ти е Стефан?

– Само твой приятел! – усмихна се гузно тя и се опита да си освободи ръката.

– Не бързай да се усмихваш. Днес защо направи така?

Стефан издърпа ръката си, насочи се към вратата и подхвърли:

– Много те съжалявам, Боре! И ти си се оплел в рокли. Много скоро забрави за ония там, в окопите. Миришеш ми вече на подлост. И то само за една никаквица... Бай Димо, кажи му, че заедно с тая хубостница аз съм се търкалял на земята!

Борис го настигна, измъкна войнишкия си нож и замахна да го забие в гърдите му. Димо го изпревари, стовари му пестник в тила и го простря на камъните. Двамата не чуха писъците на Любица, избягаха и се изгубиха из кривите улички на Скопие.

Пред вратата на болницата Димо се спря и попита своя другар:

– Стефане, досега не съм те питал с какво се занимаваш!

– Сега – с войниклък.

– Ами по-рано?

– Бях нещо като учител.

– Учител ли?!...

XVIII.

Влакът на отпускарите пристигна в София към обед и преди да спре, войниците наскачаха и се впуснаха към изходите. Часовите на гарата не им позволиха да минат през главния изход, събраха ги като стадо и ги подкараха да минат през дървената врата между складовете и гарата. Едни от отпускарите се пръснаха към града, други налягаха по каменната настилка, зачакаха ред да заминат.

Димо остави раницата си на познат отпускар и тръгна към града. Искаше му се да мине по светлите широки улици на столицата, да види свят и да излъже очите си с това, с онова. Тръгна след двама души цивилни и до Лъвовия мост все след тях вървя. Те помислиха, че ги следи, нарочно спряха пред входа на първия хотел и изчакаха да ги подмине. Димо не им обърна внимание, стресна се от звънеца на трамвая, избяга на плочника и се сля с разноцветното множество. На всяка стъпка срещаше офицери, но залисан във витрините и хората, не ги поздравяваше. Навлезе в центъра на града. Веднага към него изтичаха войници от патрула и го върнаха, не му позволиха да продължи по-нататък. На обяснението му, че е ранен и че иде от болницата, войниците не обърнаха никакво внимание, дори го заплашиха, че ще го арестуват. С огорчена душа Димо се върна назад, но преди да направи двадесет крачки, и някой го удари по болната ръка.

– Войник, защо не поздравяваш?

Димо погледна със сключени вежди младия подпоручик и отговори без желание:

– Не мога, ранен съм в дясната ръка.

– Лъжеш!

Димо поиска да отмине, но подпоручикът се развика, заплаши го, че още сега ще го върне на фронта, и

накрая заповяда на патрула да го отведе в комендантството и оттам да го върнат в ротата. Войниците го заобиколиха с натъкнати ножове и го подкараха към комендантството. Димо наведе глава, за да не гледа минувачите, които го мислеха за беглец. От една къща излезе възрастен офицер, пресрещна войниците и спря Дима.

– Защо си арестуван?

– Защото съм ранен в дясната ръка.

– В кои боеве?

– На Каймак-Чалан.

Офицерът се замисли, отправи погледа си в стените на големите здания, после махна с ръка към войниците:

– Оставете го да си върви по работата!

Димо се видя сам сред улицата и за да не го арестуват отново, върна се назад към гарата. Струваше му се, че от всеки ъгъл го дебнат млади подпоручици и искат да го върнат в полка, преди да се е видял със семейството си. Отдалече забеляза двама офицери да се движат към него. Зави в първата улица и забърза, без да знае в коя посока отива. Неочаквано всичко пред очите му се измени. Слънцето се закри в тежък, настръхнал облак, къщите се снишиха, а из улиците тръгнаха бедно облечени жени, дрипави и измършавели деца. На всяка крачка децата го спираха все с един и същи въпрос:

– Чичо, имаш ли хляб?

Този постоянен въпрос събуди в него глада, спомни си дните на фронта и се уплаши. В раницата му имаше цял войнишки хляб. Дали другарят му няма да го изяде?... Засили крачки, залута се из улиците, затърси прав път за гарата. Колкото повече бързаше, толкова му се струваше, че не ще се оправи и че няма да пристигне навреме за влака. Облакът се разстла, легна върху Витоша и засили задухата. Димо се огледа, забеляза жена в улицата, избърза при нея и я попита:

– На коя страна е гарата?

Жената го изгледа с угасналите си очи и вместо да му отговори, попита го:

– Имаш ли хляб? Дечицата ми са болни и гладни.

Тоя въпрос сега му се стори съвсем нов – за пръв път сякаш го чуваше. Забрави за своята злисия, замисли се върху думите на жената. Усети горчила в устата си и престана да чувства глад. Сега му се искаше да си е в село, да напълни торба зимница и да я даде на жената. Тя пристъпи към него и се накани още веднъж да го помоли. Той я спря с ръка и ѝ продума:

– Заведи ме на гарата. Раницата ми е пълна с хляб, ще ти го дам всичкия. На мене не ми трябва, не съм гладен. Никак не съм гладен.

Жената мина пред него и забърза. Паднаха едри капки. Преди да стигнат до гарата, дъждът заваля.

– Ще се намокрим! – забеляза Димо.

Жената не се спря, не подири подслон, запича към гарата. Пристигнаха измокрени. Димо потърси другаря си. Не го намери. Насочи се към входа да пита за отпускарите, но не го пуснаха да влезе. Ядоса се на войника, нагруби го, после се опита да мине през изхода, но и там го спряха. Чу викове и се обърна да види що става. Над петдесет души войници тичаха из дъжда, насочваха се към главния вход. Изчака ги и заедно с тях се изпречи пред вратата.

– За войници не е позволено да минават оттук! – развика се един железничар.

Дойдоха въоръжени войници и насочиха ножове срещу гърдите на отпускарите.

– Назад!

– Не виждате ли, че дъжд вали? Измокрихме се до кости!

– Не може!

Пристигна офицер, разсърди се, заплаши ги, че ще ги застреля, ако не се върнат назад. Димо изпъчи гърди и побледня от гняв:

– Застреляйте ни! Ний не сме хора, а добитък. За нас са дъждът, снегът, куршумите!

– Мълчи!

– Няма да мълчим! – обадиха се десетина души едновременно.

– Значи се бунтувате.

– Не се бунтуваме, а искаме да се подслоним на сухо.

Пристигнаха още въоръжени войници, обградиха ги и ги отведоха в един празен склад. В същия склад Димо намери своя другар. Грабна раницата си и забърка из нея.

– Къде ми е хлябът?

– Изядох го. Гладен бях.

– Искам си хляба! – кресна Димо.

– Разпори ми корема и го изкарай! – усмихна се войникът.

– По-скоро ми дай хляба!

Димо хвана със здравата си ръка гладника за шията и силно го стисна. Виновният почувства задуха и за да се спаси, удари Дима в лицето. Сбиха се и с мъка ги разтърваха. Димо се отдръпна крачка, две назад и съвсем бледен, с разтреперана ръка поиска от другите резен хляб.

– Нямаме хляб за даване!

– Не го искам за себе си, разберете най-после, ако сте хора!

– Да има още пет хляба, и тях ще изям.

– Живи хора не искаш ли да ядеш? – ядоса се Димо.

Никой не му даде хляб. Грабна раницата си и излезе на дъжда. Потърси жената, забеляза я да стои под навеса пред входа, но веднага не отиде при нея. Върна се при отпускарите, застана на вратата на склада и продума:

– Една жена стои на дъжда и проси хляб за болните си деца. Дайте да ѝ дадем малко хляб.

– Дай ѝ ти!

– Ако имах, нямаше да ви се моля!

Гласът на Дима затрепера. В склада настана тишина, никой не смееше да мръдне от мястото си. Един дребен раздърпан войник свали раницата от гърба си, извади половин хляб и пристъпи към Дима.

– Нà!

Той грабна хляба и се впусна да тича. Не чу виковете на отпускарите, които искаха да му дадат още хляб. Жената го посрещна с влажни очи. Наведе се и му целуна ръка. Очите му се напълниха със сълзи. Пред него изскочи дребният войник и подаде на жената още хляб.

– Нà ти още!

Веднага се върна и зацапа със скъсаните си цървули из локвите. Жената зави хляба в престилката си и затича с все сила. Дъждът се засили, оплете мрежа от въжета и я погълна...

Пътническият влак за Бургас тръгна привечер. Димо не намери удобно място в конските вагони, та се настани в пътническо купе. Кондукторът го забеляза и му направи бележка още на първата спирка да мине при войниците.

– Тук ще остана, няма да отида!

– Не само че ще отидеш, но и хоро ще играеш!

– Какъв си ти войник, та не изпълняваш наредбите? – намеси се цивилен пътник.

– Изпълнявам ги, дето трябва. Като съм войник, та да не съм животно?

– Ще напълните купето с въшки и човек няма да може спокойно да пътува! – разсърди се пътникът.

– Ти сам си цяла въшка! – избухна Димо.

След малко кондукторът повторно го покани да мине при войниците. Той не се подчини. Дигна се врява. Обадиха се пътуващите офицери. Дойде най-старшият и загледа Дима със спокойните си очи.

– Господин майор, тия тук наричат войниците на фронта въшки! – нарочно излъга Димо.

– Не е вярно. Той лъже! – запротестираха пътниците.

– Войник не лъже. Млъкнете, гарги такива! – нападна ги майорът и заповяда на Дима: – Ще останеш на мястото си като закован и няма да мърдаш!

Влакът потегли. Димо сложи глава в ъгъла и затвори очи, за да не гледа намусените лица на пътниците. Помъчи се да тури ред в мислите си, но еднообразният шум на колелата замъгли представите му и той заспа.

В Сувидол пристигна на другия ден през нощта. С мъка повдигна вратника, кучетата го залаяха, но щом им се обади, радостно заскимтяха наоколо му. Приближи до вратата и почука. Жена му се сепна насън, отвори очи и се вслуша. Дочу радостното скимтене на кучетата, веднага стана и още сънена се блъсна във вратата, отвори я и прегърна ранената ръка на мъжа си. Притисна устни до пръстите ѝ и прошепна задавена от сълзи:

– Хубавата ми работна ръчичка!

Димо я отстрани, влезе вкъщи, отпусна се върху чергите и въздъхна с облекчение. Велика запали лампата, седна до краката му и се загледа в ранената ръка. Той ѝ се скара:

– Стига си я гледала!

– Радвам ѝ се, Димо! Тази ръка ни храни.

Велика веднага се опомни, разшета се из къщи и на бърза ръка донесе хляб, сол и паница постна гозба.

XIX.

– Димо, опак човек си станал – нито за работа мислиш, нито позволяваш дума да ти се каже!

– А ти каква си станала, знаеш ли? Я се погледни. Заприличала си на светица. А пък аз, право да си кажа, жена светица не искам!

– Като не ме харесваш, намери си друга!...

Велика се разсърди, излезе от стаята и вместо да се залови за къщна работа, влезе при добитъка, напълни яслите му с плява. Започна да се кара на животните и колкото викаше, толкова гласът ѝ изтъняваше, превръщаше се на плач. Блъскаше си главата, но не можеше да разбере промяната в мъжа си, все ѝ се искаше да вярва, че невярна болест го е нападнала. Очите му гледат все към кръчмата. По-хубави другари от Плявата и Цвятко за него няма. Нито за нива пита, нито добитък поглежда. Щом чуе камбаната да бие, и започва да псува. Душата си не поглежда. Гледа земята и вместо жена си да пита как сама излиза на глава с работата и с децата, той плюе, заканва се и псува... Тия мисли и още много други, жилото на които се забиваше направо в сърцето ѝ, не ѝ даваха мира, дърпаха я на хиляди страни и увеличаваха бръчките на лицето ѝ.

Димо се разсърди на жена си, развика се с гневен глас и за да ѝ докаже, че той е мъж и че може да прави каквото си иска, отиде в кръчмата. Завари Цвятка да хърка обедния си сън. Хвана го за босите крака и го дръпна. Кръчмарят се стресна, размаха уплашено ръце, но като видя Дима, усмихна се, спусна крака от пейката и задири обувките си.

– Цвятко, не знаех, че си толкова страхлив! – усмихна се Димо и седна до една маса.

Кръчмарят се протегна, повлече се към поставката с шишетата и задрънка чашите.

– Искаш ли кръст за храброст?

Цвятко напълни голяма чаша с вино и я сложи пред Дима.

– От снощното е – истински „кръст за храброст".

Димо дигна чашата, изпразни я на един дъх, протегна ръка и поиска още вино. Цвятко се върна с пълна полвиница, сложи ръка на рамото му и се наведе до ухото му:

– Димо, като си ранен, къде ти е орденът за храброст?

– Дадоха го на кашаваря. Не ми трябват такива закачалки!

– Все по-хубаво е да лъщи на гърдите ти!

На прага на кръчмата падна сянка, показа се кметът Марин. Димо хвана здраво полвиницата и се надигна:

– Кмете, ела да се почерпим!

– Имам работа, Димо!

– Тогава защо поглеждаш като млада булка? Влез де, няма да те лапнем. Грешно е сега в черква да се влиза, но в кръчма е позволено. Тука е рай божий. Цвятко да имаше брада, щях да го назнача на мястото на Свети Петър. Хайде, ела да почерпиш!

Кметът се отдръпна от вратата, за да си ходи. Димо пристъпи към него, направи му знак да спре.

– Нали ти казах, имам работа! – повиши глас Марин.

– Каква ти е работата? – раздразнено попита Димо и продължи: – Та само ти ли имаш работа? Зная те аз тебе. Слагаш се като слагушка и въртиш очи като лисица пред курник. И с тебе имам сметки да уреждам. Добре запомни, един ден ще ги уредя. Махай се от очите ми. Не искам повече да те гледам. Върви си, докато не са ме хванали братята!

– Те отдавна са те прихванали. От такива като тебе бай ти Марин не се плаши!

– Не се плашиш, но все назад гледаш.

– Ти пък да не искаш все в пияните ти очи да гледам?

Димо се нахвърли върху кмета, хвана го за яката и го задърпа навътре в кръчмата.

– Ей сега ще си уредя сметките и с тебе!

Марин се опита да се отскубне от яките пръсти на Дима и като не сполучи, заговори с по-мек глас:

– Димо, не обичам дебелите шеги!

– Никаква шега. Ела да ми кажеш защо ми взе и двата коня, и житото от хамбарите? Не подбелвай очи като лисица в капан, а давай сметка!

– Ти си войник и много добре знаеш, че държавата ти взе конете и житото.

– Тука няма никаква държава. Всеки взима каквото си иска, колкото си иска и от когото си иска. Защо държавата не взе и твоите коне? Хамбарите ти пукат от храна, а в моите мишки играят!

– Сега защо на мене се сърдиш?

– А на кого да се сърдя?

– На царя и на управниците.

– Нали ти си управник? – И Димо силно го разтърси.

Марин се видя в чудо, не знаеше как да постъпи, за да се отърве от тая неприятност. Опита се да се усмихне и да го потупа по рамото, но замъгленият поглед на Дима не му хареса. Поиска си чаша вино. Първата глътка го задави, закашли се и с несигурни крачки заотстъпва назад. Димо дигна шишето над главата му. С ловко движение Марин отмахна шишето, събори го на земята и уплашен избяга. Димо кресна след него и го подгони. Събираше камъни, захвърляше ги, псуваше и беснееше. Като разбра, че не ще може да го настигне, спря се сред хорището и се обърна към любопитните и изплашени жени:

– Какво ме гледате като ударени? Оставили сте цялото село в ръцете на един крадец. Защо му позволихте да изземе до зърно храните от хамбарите? Там ние гладуваме, умираме за залък хляб, а той тука душицата ни продава. Защо досега не сте го пречукали с кобилиците? Охранил се е и бяга като свиня. Краката ми се преплетоха от слабост, та не можах да го стигна. И това ми било кмет! Подпалвач на къщи. Не виждате ли, мари, че цялото село се е запалило и гори?

При Дима се приближи една от жените и му се скара:

– Стига си викал като бесен! Защо стоите там, та не се върнете? Или чакате до един да ви избият? Ако все тъй върви, един ден ще осъмнем не само голи и боси, но и без зърно жито. Разбра ли сега, луд Димо?

Върна се в кръчмата и се запи. По-късно дойдоха още няколко души отпускари и Белчо. Цвятко се запъти да затвори вратата, но Димо запрати чаша в гърба му.

– Не я затваряй! От кого се срамуваш?

Цвятко остави вратата леко притворена, но Димо стана, дръпна я силно, блъсна я в стената и я ритна с крак.

– Така ще стоиш и няма да скърцаш!

Погледът му се нурна навън, мина като бърза ластовица над покривите и се спря в тъмната стена на селската гора.

– Белчо, какво е това, дето се чернее там на баира?

– Това е гората.

– Защо не сте я изсекли досега?... Белчо, заповядвам ти да присадиш всички дървета с круши! Какво се подсмиваш като заврян зет? Да ми е здрава ръката, ще ти присадя коприва на гърба. Исках на кметската глава шише да присадя, но избяга. Ама знаеш ли как тича – същински лалугер.

– Не можа ли да го настигнеш? – попита Белчо Плявата.

– Него не можах да хвана, но тебе няма да те изтърва!

Димо прегърна Плявата и го събори на земята. Наведе се ниско над лицето му:

– Казвай, кои плетища си прескачал? Ако не кажеш, ще те залея с газ като мишка и ще те запаля!

Белчо премига, погледна към кръчмаря и се усмихна:

– Аз ще кажа, но после питай и Цвятка. Нали знаеш, най-лесно се прескачат ниските плетища.

– Ти забравяш, че и моят плет е нисък.

– Пазил ме бог, Димо!

Димо сложи коляно върху гърдите му и го натисна. Белчо почувства болки, погали коляното му и се помоли:

– Ще ме смачкаш, остави ме да стана и ще ти пошепна нещо на ухото.

Тежкото коляно се отмахна. Плявата се изправи, хвана Дима за шията и приближи ухото му до устата си. Изреди му шепнешком няколко женски имена, ухили се и поръча вино да почерпи всички в кръчмата. Димо се отпусна на близкия стол, облегна се на масата и се загледа в замърсеното стъкло на малкия прозорец. Помъчи се да си представи жените, на които имената чу от Белча, но не му се удаде. Пред очите му се въртеше неясен кръг и в тоя кръг като на блатно дъно играеше образът на лекомислената Ивана.

Сянката на кръчмата се удължи, прехвърли черковната ограда и прогони слънчевия блясък от кръста на черквата. Белчо се показа на вратата и се провикна с писклив глас. Няколко деца също се провикнаха, изтичаха към кръчмата и с любопитство заследиха несвестните ръкопляскания на пияния Белча. Той им изплези език и тръгна към свещеника, който се връща-

ше от черква. Разпери ръце да прегради пътя на поп Никола.

– Ти излизаш от черква и аз излизам от черква. Ти си поп – аз не съм поп. Ела да ме почерпиш едно винце.

– Хубав пример даваш на децата! Засрами се!

– Твоят джоб е пълен, а пък аз да се засрамя. Какво ще ги правиш толкова пари?

– Ще ги сторя на вълк, та да изядат и тебе, и мене.

– На вълк ли? Малко ли ти се виждат вълците в гората? И само в гората ли? Цялата земя кръстосват. Ауу!... Ауу!... Аааууу!

Вълчият вик на Плявата разлая кучетата. Свещеникът се прекръсти, отдалечи се с превита, сломена снага. Белчо, доволен от кучешкия лай, се върна назад към кръчмата. Посочи с ръка към отпускарите и изчучули устни:

– Фиуу!... Брауауау!... Димо, пази се от гранатата!

Димо отвори очи, изпъчи гърди и удари с пестник върху масата. Всички обърнаха очи към него, заследиха движенията му. Той пое дълбоко въздух, извика Цвятка при себе си и въздъхна в лицето му:

– Сега е твой ред, казвай!

– Какво да кажа, бай Димо?

– С кои жени си прекарваш времето, когато нас ни няма.

– Ами нали си имам жена?

– Ти ходиш и при чужди жени! – настръхна Димо.

Белчо застана между двамата и хвана с две ръце свития пестник на Дима.

– Остави го на мене, аз ще го наредя както трябва. Ние с Цвятка сме приятели, но няма да му гледам приятелството. Димо, стига си го гледал отдоле нагоре! Играе ми се хоро. Откакто съм станал човек, на велики петък хоро нито съм видял, ни съм играл.

Плявата замята куция си крак, задърпа Дима из кръчмата, затананика: „Мари Ивано, мари яловице, я да ти видя бялото лице...“

Цвятко, за да промени настроението на Дима, хвана се за пояса на Белча и закърши снага като жена. Димо се повлече след двамата, спря се сред кръчмата и кресна на отпускарите:

– Веднага се хванете на хорото!

Мина пред Белча, ритна Цвятка в слабините и се насочи към вратата. Белчо засили глас, заповтаря едно и също: „Ах ти, Ивано, ах ти, яловице.“ Димо се провикна, разкрачи се и заприглася на Плявата. Хорото като подгонена змия зашари из хорището. Насъбраха се деца, пристигнаха жени и се развикаха на играчите:

– Краката ви да изсъхнат!

– Димо, не можа ли вместо ръката главата да ти счупят?

Димо забеляза Ивана да стои настрана и да го гледа. Помъкна хорото към нея.

– Ивано, ела да тропнеш и ти!

– Да не ми е изпила кукувица ума, та на разпети петък хоро да играя!

Белчо се изпъчи срещу Ивана, затъпа с куция си крак и снижи глас: „Мари Ивано, мари яловице!“...

Ивана се наведе, зашепи пръст и я хвърли в устата му. Белчо разтърси глава, задържа хорото и извика на кръчмаря:

– Цвятко, донеси червено вино да проплакна устата си!

Димо блъсна с пестник Белча в гърба, отдели се от другарите си и тръгна срещу вечерните сенки, нахълтали през угарите.

XX.

Велика посрещна Великдена с наранено сърце. Цялото село приказваше за Димовото хоро на велики петък. Старите хора го тълкуваха като лош знак, а Великините връстнакини изпочупиха езиците си да лъжат, че Ивана напълнила устата на Дима с пръст. Тя се преструваше, че нищо не е чула, но по наклонената забрадка се разбираше, че разпален въглен се е залепил до сърцето ѝ. На другия ден след случката тя отиде при Куна и дълго стоя при нея. Без да каже думица, Куна я разбра и се опита да я успокои. Разправи ѝ за сънищата си, за безсънните си нощи и за звездите, изпохвъркали като искри през нощта на великия четвъртък. На изпращане я посъветва да подари нещо на черквата и да се помоли пред иконата на Богородица.

Каквото ѝ каза Куна, това и направи. Окачи писана престилка на иконата на майката Христова и цял час остана в черквата. Върна се вкъщи, попита децата си за баща им и като научи, че е отишъл към кръчмата, побледня и с празни гърди прекрачи къщния праг. Огнището беше загаснало, зашепи въглени, сложи ги в кадилницата, но забрави да прекади, тръгна след тежки и отровни мисли! Вечерта Димо се прибра пиян, изгони децата в другата стая, а нея нападна, задърпа я върху леглото. Велика се ужаси и за да се спаси, ухапа го за ранената ръка. Той изсвива, грабна стомната с водата и я запрати върху нея. Тя едва сполучи да отвори вратата и да избяга. Скри се в зимника и в него прекара цялата нощ срещу Възкресение Христово...

На първия ден на Великден Димо спа до обед. Щом отвори очи, и поиска да яде. Кина му донесе червени яйца, печено месо и кравай. Повдигна очи, но не погледна дъщеря си, насочи поглед към прозорчето.

– Къде е майка ти?

– Тука съм! – обади му се Велика откъм вратата.

– Елате да ядем всички заедно!

Тъй като той заприказва без да ги гледа, Велика помисли, че се разкайва за беснуванията си, прости му в себе си и се разшета. Накара голямата си дъщеря да сложи новите месали, Руна да полее на баща си, а на Кирча даде червено яйце. Самата тя донесе чиста риза и нови дрехи на мъжа си. Дигна го от възглавницата, разпаса му пояса и насила го накара да се облече. Димо се погледна в новото си облекло и като не знаеше как да изрази радостта си, удари Кирчо по ръчичката и му събори яйцето. Детето като разбра, че яйцето е счупено, се разплака, хвана се за престилката на майка си и настойчиво заиска друго.

– Ти пък, Димо, разплака детето! – с благ укор забеляза му Велика.

– Дай му друго да не плаче. Ей, Кирчо, ела да се преборищ с татко!

Детето скри глава в престилката и зарита с крачката си. Димо го хвана за потурките, откъсна го от майка му, легна на земята и нарочно запъшка.

– Брей, як мъж! Дръжте го, че ме събори!... Е, стига, стига! Пò юнак си от мене... Ех, защо не ми е здрава и другата ръка!

Детският хленч се превърна в смях. Кирчо заскача върху баща си. Велика леко ритна мъжа си по крака-та, скара му се:

– Затова ли ти дадох новите дрехи, за да се търкаляш с тях ли?

– Остави ме сега и много не ме ритай! – пресече я Димо.

И за да не го разсърди, тя си намери работа край огнището.

След обяда Велика поиска да отидат на роднините на гости. Всички трябваше да я видят с Дима и да

разберат, че хорските приказки са злобни измислици на завистници и лоши уста. Димо беше си сръбнал доста винце и тъй като Кирчовият нос му се виждаше много смешен, ей тъй малко нещо кривичък като неговия, махна с ръка и отсече:

– Да идем бе, жена!

– Ще отидем на гости и на старите – Дочка се прибра пак при тях. После ще минем и край дядо-Петкови! – продума радостно Велика.

Рунка и Кирчо избързаха да съобщят на леля си Дочка, че ще ѝ дойдат на гости. Дочка се зарадва, че сестра ѝ се е отсърдила, облече се в нов сукман, пристегна русите си коси с неносена забрадка и отиде да ги посрещне от вратника. Целуна ръка на двамата и мина пред тях, поведе ги към отворената врата. Подаде две възглавници на бате си Дима, той ги взе от ръцете ѝ, седна на тях и я погледна усмихнат в очите:

– Не ми приличаш на вдовица, сякаш си мома!

Дочка поруменя, даде по яйце на децата и ги изведе из стаята. След като затвори вратата, разигра очите си из разните ъгли, изсмя се, но веднага се опомни и сложи ръка на устата си.

– Дано не са ме чули старите!

– Е, Дочке, да ти намеря ли друго момче? Там ги има много, като плява са.

– Бате Димо, сита съм на войник – два пъти вдовица не ми се става!

– Думата ми не е за сега, а като се върнем от войната.

– Вашето връщане е тъмна работа – дотогава аз ще стана стара баба! Ех, веднъж да се свърши тая проклета война!

Дочка се замисли, погледна сестра си, примига, очите ѝ овлажняха и като хвана ръката на Велика, съвсем неочаквано я попита:

– Како, нали вече не ми се сърдиш?

– Велико, за какво си се разсърдила на Дочка?

– За нищо, Димо! Наши женски неразбории.

Димо не остана доволен от отговора на жена си. Запита Дочка, но и от нея много малко научи. Разбра само, че със сестрата на жена му се е случило нещо, което той не бива да знае. Когато Дочка се разшета да им сложи великденска трапеза, той непрекъснато я наблюдаваше. Хвърлиха му се в очи стройната ѝ гъвкава снага, игривите ѝ очи и пъргавите искри на зениците ѝ. Тя му подаде чаша вино и се засмя. Той помисли, че е изцапал дрехата си и че Дочка затова се смее. Заоглежда се и малко остана да разлее виното.

– Бате, ще разлееш чашата!

Димо изпи виното набърже и посегна да вземе белено яйце.

– Бате, отвори си устата!

И Дочка му поднесе късче от печеното прасенце.

Велика ѝ забеляза:

– Какво го храниш като дете?

– Нали дясната му ръка е болна?

В стаята влязоха старите и заобиколиха Дима. Той не обичаше много родителите на жена си, извини им се, че бързат и на друго място да отидат, и стана от възглавницата. Дочка ги изпрати до вратника, леко се засмя и сложи ръка до ъгъла на устните си.

– Бате, хем да не забравиш за момчето!

– Мълчи да не те чуят съседите! – скара ѝ се Велика.

– Нека ме чуят. И аз съм човек. Който не ме харесва, да не ме взима. Много искам да зная за хората!

– Стига, стига!

Велика забъбри на мъжа си да върви по-бързе и да не се клати като пиян из улиците. Той ѝ се разсърди, спря до един плет и я заплаши с плесница. Тя млъкна, забави крачки, изчака Дима да мине напред. Мина-

ха през моста, прекосиха хорището и слязоха при горчивата чешма, на път за дядо-Петковата къща. Преди да навлязат в улицата, от съседния двор излезе Ивана и щом ги забеляза, изчака ги.

– Христос възкресе, Велико!

Димо сякаш този поздрав чакаше, спря се и весело попита Ивана:

– Ти видя ли го като възкръсна?

– Питай Велика, тя може да го е видяла. Ако не са двете с Куна, поп Никола ще умре от глад.

Димовица се ядоса, но се въздържа, не ѝ отговори. Ивана се засегна от мълчанието ѝ, изсмя се високо и каза:

– Димо, много ти приличат тия дрехи! Пуста Велика, докарва те като младо момче!

Велика хвана мъжа си за ръкава и леко го подръпна, за да тръгне. Той сърдито махна с ръка и избухна:

– Стига си ме дърпала!

– Ще закъснеем. Куна може да излезе.

Ивана още по-силно се засмя и кльцна с ръка върху Дима.

– На велики петък хоро играеш, а си тръгнал при светицата Куна да ходиш. С лявата ли да се кръстя, с дясната ли, и аз не зная!

Велика повече не изтрая, хвърли ѝ в лицето:

– Щом не знаеш, повикай Белча да те научи. Ако и той не може, прати за Цвятка.

– Ти гледай да не повикам и мъжа ти!

– Безсрамница! Пфу!...

Ивана се отдалечи с висок, лъжлив смях. Димо се обърна към жена си, скръцна със зъби и изсъска:

– Сега върви сама. При светици работа нямам!

Върна се назад, насочи се към кръчмата.

Велика остана сред улицата с лице, обърнато към висока трънена ограда.

XXI.

Димо напълни раницата си с хляб, приготви се да тръгне на път за полка. До Карнобат трябваше да пътува пеш, тъй като никаква каруца не заминаваше за града. Велика и Кина обиколиха цялото село да питат, да търсят другар на бащата. Върнаха се загрижени. Той щом ги видя, и разбра, че ще върви сам, ядоса се и започна да се кара, да вика на всички вкъщи. Изнесе раницата си и я хвърли на двора. Кучетата веднага се насочиха към нея и я задушиха. Развика се и на тях, грабна тояга и ги подгони. Утринното слънце го засрещна, хвърли шепа искри в очите му и го накара да кихне няколко пъти. Махна с ръка към изток и изруга:

– Сега намери да изгрееш!

Велика помисли, че нея вика, избърза при него и го загледа плахо в очите.

– Какво ме гледаш? Или бързаш да ме изпратиш по-скоро, та да развееш байраци след мене?

– Димо, грехота е, дето приказваш тъй! На мене ми се е свило сърцето от мъка, че ще остана пак сама, а ти ми хвърляш отровни думи. Вместо тъй да ми говориш, по-хубаво бий ме с камъни.

– Не с камъни, а с дърво човек трябва да те набие. Защо ме събуди рано? Само да ме пече слънцето!

Велика се отстрани, прибра се вкъщи и запали кандилото пред иконостаса. Зашепна молитва, но не я довърши. Димо се сърдеше на двора и я викаше. Тя се показа на вратата и го загледа с насълзени очи. Той се наведе, взема раницата от земята и сърдито я метна на гърба си. Не можа да закачи ремъка на кукичката и започна нервно да се върти. Жена му го приближи и му помогна.

– Тръгваш ли вече?

– Какво да правя, та няма да тръгна?

Велика подири с очи децата си, но като не ги забеляза, извика им:

– Деца, баща ви си заминава, елате да му целунете ръка!... Димо, дай да ти целуна ръка и прощавай!

Той извърна очи настрана, тя взе дясната му ръка и дълго я задържа до устните си. Пръстите му затрепераха и той отдръпна ръката си. Децата изтичаха и полепнаха по бедрата му. Последна пристигна Кина, целуна му ръка и продума:

– Татко, дай да ти нося раницата до горичката!

– Сам ще си я нося. Не искам да ме изпращате. Много добре знаете, че не отивам на сватба.

– Ох, кога ли ще свърши тая проклета война? – въздъхна Велика.

Димо направи крачка към вратника, спря се, вдигна поглед от главите на децата си и се загледа в отворената врата на къщата. Не гледаше в слънцето, но очите му пак се свиха, премрежиха се от хаплива мъка. Раздвижи плещи, намести добре раницата на гърба си и тръгна. След него се повлече цялото му семейство. Дълго задържаната мъка в гърдите му изведнъж се превърна в яд и той заплаши с плесница децата си:

– Ще ви набия, ако вървите след мене. Нали ви казах, не искам изпращане!

Велика задържа децата на вратника. Всички гледаха след него докато се закрие и сломени се върнаха вкъщи.

Димо мина покрай кръчмата, изпи шишенце ракия, сбогува се с Цвятко и подранилия Белчо и продължи пътя си. Вместо да мине по правата улица, слезе в малкия дол и закриви край плетищата. Пред Иваниния плет се спря нарочно, наведе се, изтърси няколко сламки от навоите си и без да му се киха, кихна. Хвърли предпазлив поглед към къщната врата, кихна още веднъж и като разбра, че Ивана няма да се покаже, излезе от дола, намери се накрай село. Пътят минаваше през неравна, обрасла с тръне целина и се губеше между зелените гриви на нивите. Димо на няколко пъти се обърна към селото, но като не забеляза човек наоколо, въздъхна с глас и забърза.

Лъхна ветрец, мина над посевите и избяга из широката равнина. Димо погледна раздвижилите се зелени гърбове, но веднага счупи поглед върху крайпътните бурени. Лободата, синчецът, кадънките бяха цъфнали и пълнеха въздуха със свежия си дъх. Поиска му се да седне, да легне на гръб и да седи до късно. И защо да не си почине? Току-що е тръгнал и се чувства уморен. Ще седне върху радостната земя, тя го познава и няма да му се скара, че ще закъснее за полка... Споменът за полка раздвижи мислите му и толкова мъка събуди в него, че забрави да седне, избърза напред. Пътят се стесни и навоите му се докоснаха до класовете на нивата. Разпери пръсти, улови едър клас и го откъсна. Ще го занеса в ротата да го покажа на другарите си... Досети се за нещо, хвърли класа и стисна пестник. Там всички са забравили за нивите, крият се в окопите, теглят като добитък и умират като мухи. Няма ли да се свърши най-после това тегло? Как ще се свърши, когато на големците им е добре? Да зависи от него, повече ни ден няма да остане. И защо да остане – нива ли оре, или лози копае?... Размаха ръце, закъса класове, отби се в нивата и тръгна през нея. Една чучулига изхвръкна от краката му и отлетя нависоко. Ядоса се на птичката и затърси гнездото ѝ. Разбърка нивата, но гнездо не намери. Поиска да си спомни за своето гнездо. Посегна да помилва Кирча по главата и трепна, уплаши се. Стори му се, че чува детски писък из нивите. Спря се, задържа дъх и нурна поглед из синята шир. Вместо плач долови тънкия загубен глас на мушица. В тоя глас той усети дълбокото спокойствие на нивите и сам почувс-

тва леката ласка на светлия въздух. За миг забрави, че е войник, помисли, че върви из полето и търси загубено агънце. Изкачи се на малък хълм и изблея като овца да го чуе изгубеното агънце. Гласът му подплаши околните чучулиги, но агнето не се обади. Усмихна се на себе си за глупавите си мисли. Но като приближи малката горичка, той забави крачки – не му се искаше веднага да се откъсне от равната земя. Седна край пътя и наведе глава, заследи няколко черни мравки. И те се движеха към гората. Намериха трупа на умряло великденче и го помъкнаха. Димо протегна крак, настъпи ги и ги смачка. Веднага стана и навлезе в горичката. Под едно дърво седеше Ивана и го гледаше усмихната.

– Какво търсиш сама в гарата?

– Тебе чакам.

– Защо ме чакаш?

– Да те изпратя.

Ивана стана от мястото си, разпаса престилката си, преметна я на рамо и бавно се отдалечи навътре в гората. Димо се обърна на друга страна и се помъчи да тури в ред мислите си. Но вместо да ги оправи, повече ги обърка. Снагата му пламна, стори му се, че дървото зад него се е запалило и гори. Поиска да го види, но видя Ивана, която стоеше зад един храст и му махаше с ръка. Забрави, че има раница на гърба си. Отпусна се до дънера на близкото дърво, но раницата не му позволи да падне и той политна, направи първата крачка към Ивана.

–Димо, не те мислех за толкова срамежлив!

Отвори уста да ѝ отговори, но езикът му надебеля и се залепи на небцето. Слепите му очи се надуха до пукване и за да не изгори от огън, отиде при Ивана...

Велика дълго гледа пламъка на кандилото, после се залови да прибира дрехите на Дима в раклата. Изтърси новите потури, но когато поиска да ги сложи върху другите дрехи, ръцете ѝ се отпуснаха и тя падна, удари гърдите си в ръба на раклата. Многовърха болка нападна снагата ѝ, притисна живи въглени до сърцето ѝ. Почувства голяма нужда от чужда помощ. За децата си не се досети, задири Дима пред себе си. Докато го гледаше на прага, видя го на двора, а след миг го изгуби от очите си. Надигна се и плахо огледа стаята. Защо го пусна да замине? Какво ще прави без него? Тя трябва да стане веднага, да го настигне. Ще легне в краката му и няма да го пусне. Той е само неин мъж. Който иска война, нека иде сам да се бие, децата си да прати... Стана права, хвърли размътен поглед към вратата, хвана Кирча за ръката и го помъкна. Толкова бързаше, че Кирчо се препъна, падна и се удари. Детето се разплака и се задърпа. Тя го остави и задъхана продължи. Излезе вън от селото, потърси да види човек в далечината на пътя и като не забеляза никого, впусна се да тича. Чу непрекъснатия и звънлив плач на Кирча, върна се назад, пресрещна го, напляска го добре, после го помъкна след себе си.

– Тичай да настигнем баща ти!

– Олеле, татее!...

Запуши му устата да не плаче, то се задуши и млъкна. Тичаше и почти влачеше детето си. Навлязоха в нивите. По пътя се зададе човек. Велика помисли, че е Димо, и се развика:

– Димо, чакай ни – идем с Кирча!

Вместо отговор чу женски смях. Ивана се приближи, примигна срещу слънцето и весело я попита:

– Велико, Дима ли гониш?

Димовица се спря, отдръпна се в нивата и понататък не направи крачка. Ивана изтърси сукмана си с ръка и пак се засмя.

– Ходих в гората за охлюви. Намерих само един. Велико, ти видяла ли си гол охлюв?

Велика не изтърпя, прегърна детето си, притисна страна до лицето му, обърна гръб на Ивана и тръгна замаяна из изкласилите ниви.

XXII.

Из улиците на Сувидол тръгнаха още няколко вдовици. Минаваха приведени край вратниците, носеха жито в черквата, после с часове прекарваха на гробищата, пискаха над роднинските и людски гробове, оплакваха дните си. Щом узряха ечемиците, плачовете се пръснаха из полето. Нивите, безкрайни и натежали от зърно, непрекъснато клатеха класовете си, съскаха от мъка, пригласяха на вдовиците.

През тая жътва Велика се почувства уморена, самотна. Не беше овдовяла, но ронеше сълзи като безутешна вдовица. С отмалели ръце едва задържаше ръкойките, а постоянна мисъл поставяше твърди буци в гърдите ѝ. Все за Дима мислеше и всякога го виждаше далече, забулен в гъст дим. Тоя дим често се раздвижваше, превръщаше се на облак, падаше над нея и я задушаваше. През отворените бразди залиташе, искаше ѝ се да забие глава в пръстта и вече да не стане. Но непрекъснатите въздишки на нивите я опомваха и тя пристъпваше, протягаше ръце, прегръщаше класовете и от бездънна милост ронеше сълзи върху запечената угар.

Голямата мъка на Велика не остана скрита за децата ѝ. Кина вече не се отделяше от майка си, не я оставяше да се преумаря, с часове ѝ разправяше за най-различни неща, да я разсейва. Като разбра, че тя е безсилна да смекчи мъката на майка си, поиска помощ от Куна и от леля си Дочка. Куна остави къщната си работа, дойде при Велика и остана при нея до късно през

нощта. Започна със сънищата и свърши с виденията си. Велика се съвзе, почувства слабо облекчение и когато Куна тръгна да си отива, тя я изпрати. Върна се сама, прекоси няколко улици и спря до моста. Започна да се чуди на постъпката си. Обзе я страх, огледа се на всички страни, задържа дъх и мина тичешком моста. Ехото от нейните стъпки се отдалечи, после веднага се върна, тръгна след нея, подгони я. С пресечени крака достигна до вратника, блъсна се в него и падна на земята. Зачака последния си час. Извърна глава към небето и загледа мрачните му дълбини. Стори ѝ се, че над пътя, по който беше заминал Димо, трепти морава звезда. Поиска да затвори очи, да не я гледа, но звездата се превърна на човешка глава, насочи се към нея с кървави очи. Помисли, че това е Димо, престраши се и жадно го потърси из мрака. Вместо човешка глава в топлия мрак зрееха безброй звезди и като кървава роса падаха към земята.

На сутринта пристигна Дочка със сърп на рамо. Поздрави весело сестра си и каза, че иде като помагачка. Велика се зарадва, че ще жъне с близък човек, напълни дисагите с гозба и хляб и отидоха да жънат зимницата в Сухата река. Дочка застана начело, засече широка пòста, извика Кина при себе си и я заприказва. Велика се помъкна след тях, като от време на време показваше на Рунка как се държи сърпът, та работата ѝ да спори.

Кина слушаше приказките на леля си с радост, раздвижваше снага и все по-големи правеше ръкойките. Навлязоха навътре в нивата и по-тихо заприказваха. Дочка често се изправяше, поглеждаше ризата върху гърдите си, усещаше приятна тръпка по снагата си и при най-малкия повод се смееше. Кина ѝ пригружаваше, нарочно отпущаше глас, за да се радва на звънчетата му.

– Лельо, тоя смях не е за хубаво! – изправи се с ръкойка Кина.

– Защо да не е за хубаво?

– Такава е приказката – който много се смее, ще плаче.

– Наплаках се вече. И да искам още да плача, сълзи не ми останаха.

Дочка се изправи, погледна пътя, забеляза човек да иде към тях и прибави:

– Кино, човек иде насам! Ако е Калин, ще се зарадваш ли?

– Ти пък, лельо, все за такива неща ме питаш!

– Ами за какви да те питам? Е, досетих се найпосле. Я ми кажи, Кине, защо кьосето няма мустаци?

Кина се засмя, приближи се до леля си, удари своя сърп в нейния и се пошегува:

– И Калин няма мустаци.

– Ще му набуташ под носа малко свинска четина.

– Той няма да даде.

– Ще го подлегнеш и той ще се укроти.

– Ами ако е по-силен от мене?

– Тогава той ще ти набучи мустаци.

– Но аз не искам мустаци!

Дочка се засмя, поиска да сложи ръка на снопа, политна от смях и седна върху класовете. Кина също се засмя, но тоя път смехът се задържаше на гърлото ѝ, караше я да гледа земята и да руменее. Велика, която бавно махаше сърп след тях, ги застигна и се обърна към сестра си:

– Дочке, слушам те, все се смееш, и се чудя на сърцето ти!

– Не се чуди, когато имаш дъщеря смешница. Кина не иска да има мустаци.

– Това не е смешно. Коя жена има мустаци, та и тя да има?

– Ами мустачките на Ивана?

Велика веднага се наведе и засъбира изоставените класове.

Дочка стана от снопа и пак погледна към пътя. Пътникът беше изчезнал, нямаше го никакъв. Веднага изгуби желание да се смее. В лъката не се виждаха други жътвари и тя се почувства изоставена. Не ѝ домъчня, но работата ѝ дотегна, замаха вяло сърпа. Кой бе мъжът и накъде изчезна? Защо го изпусна от очите си? Още веднъж огледа цялата лъка. Спря поглед на трите дървета, наредени едно до друго в близката нива. Ами ако се е промъкнал по синора и е легнал под дърветата? Околните хълмове ѝ се видяха като големи баири, а лъката ѝ се стори тесен двор. Сухата река зееше с беззъба уста и все нея гледаше. Той може да е слязъл в реката и да се е скрил. Не един мъж, а десет, пък и повече могат да се скрият в реката и никой да не ги види. Повярва в случайните си хрумвания и отново започнаха да лазят топли тръпки по снагата ѝ. Разбърза се, забеляза костенурка, подбра я с крак, ритна я в краката на Кина и се разсмя. Кина трепна изненадана, погледна леля си, после дигна костенурката и я хвърли в реката.

– Кине, ами ако си ударила Калина по главата?

– Какво ще търси Калин в реката?

Дочка не отговори, бърже зажъна и изви пòстата към реката. Излезе накрая и слезе, закри се зад брега. В близката крива на реката забеляза човек. Той се показа, загледа я и пак се скри. Тя остана права до брега и заслуша бързите удари на сърцето си. Ненадейно пред нея изскочи Белчо Плявата с извадена риза над потурите, клекна и засъска:

– Дочке!... Дочке!...

Тя веднага не го позна, но щом той подскочи като сврака към нея, изписка, изкачи брега и с пресечени крака едва пристъпи към сестра си.

– Како, Белчо ме гони! Извадил си е ризата.

– Кве, кве, кве!... Лик, лик, лиик! – обади се Белчо и се покачи на брега.

Велика стисна сърпа в ръцете си и го стрелна с очите си. Белчо сложи ръце в устата си и зацъка с език:

– Ц... ц... цъ! Лю, лю, люй!... Хе, хе, хе?... Велико, Дочке!...

Димовица стисна челюсти, откачи паламарката, запрати я с яд върху му и го подгони с дигнат сърп.

– Дочке, Кино, дръжте да го хванем!

Белчо се търкулна от брега, закриви снага, избяга по реката. Велика не посмя да го гони сама. Върна се на пъстата и се закара на Дочка и Кина:

– Защо не ми помогнахте? Уплашихте се от един безсрамник. Щях да забия сърпа в бутищата му, та докато е жив да не може да седне. Гледай го ти Белча, не му стига Ивана, ами е тръгнал и по нивите хорските жени да дебне и напада!...

– Како, много се уплаших! Сърцето ми още бие, ще се пръсне.

Дочка сложи ръка над сърцето си и повече не чу заканите на сестра си. Представи си Белча с извадена риза, хукнал срещу нея, и ѝ стана чудно, че толкова много се уплаши. Погледна нивите, настръхналата снага на Велика и нищо не се задържа пред погледа ѝ. Слънцето заигра над класовете, блесна в сърпа ѝ и докосна пламнала буза до плещите ѝ. Чудна леност пропълзя по снагата ѝ. Тя изправи няколко снопа и легна под късата им сянка.

– Кино, донеси вода на леля си, че се уплаши! – просъди Велика дъщеря си.

Кина бърже донесе стомната с водата, наля пълно канче и го поднесе до устните на леля си. Дочка глътна няколко глътки, отстрани канчето с ръка и улови Кина за пръстите.

– Нищо не ми е. Много горещо ми стана.

– Да не си слънчасала?

– Кино, ти видя ли Белча по риза?

– Видях го.

– Нали беше много смешен?

Велика също застана над сестра си и загрижено я попита:

– Много ли се уплаши?

– Само ми се пресякоха краката.

– Полежи си малко и ще ти мине.

– Няма да ми мине така лесно!

През целия ден разговорът им се въртя около Белча. Надвечер хладината разведри челото на Дочка и тя отново се развесели. Нейните шеги разгониха мъката на Велика и я накараха да се усмихне, макар че не ѝ бе до смях. Кина щом видя усмивка на майчиното си лице, затананика, запремята класове от рамо до рамо. По едно време Дочка погледна към трите дървета. Във вечерния мрак те бяха порасли и леко шумяха. Тоя загубен над жълтите ниви шум събуди слаб страх в нея и тя накара сестра си да тръгнат по-рано към селото. Прибраха едно-друго в дисагите, нарамиха ги и излязоха на пътя. Дочка тръгна до Кина, а Велика между Руна и Кирча. Пътят бе равен и пуст. Близките дървета му придаваха със сенките си дълбочина и на Дочка ѝ се струваше, че пред стъпките ѝ земята се снишава и тя слиза в дълбок дол. Хвана се за ръката на Кина и ѝ прошепна:

– Сега да изскочи пред нас Белчо с извадена риза, ще има да пати.

Зад тях се чу конски тропот. Тя забрави думите си, обърна се назад да види кой иде след тях. Настигна ги мъж, поздрави ги, опита се да ги подмине, но пътят се стесни и конят не можа да мине пред жените. Дочка забави крачки, изравни се с коня, наведе глава и за-

слуша с радост честото му пръхтене. Нито мъжът, нито жените приказваха, бързаха да се подминат и все заедно вървяха. Кирчо се умори и заплака.

– Качете го зад мене – обади се пътникът. – И аз отивам в Сувидол.

– Чакайте, аз ще го кача! – продума Дочка и по ехото на гласа си разбра, че с нея ще се случи нещо хубаво.

Прегърна Кирча, дигна го на гърдите си и го разкрачи зад ездача. Приятно ѝ бе да върви до коня, да държи с ръка Кирча и да се докосва до краката на непознатия мъж. Наближиха чешма, конят наведе глава, задуши празното корито. Дочка нагази в локвата, намери отвора на коритото, свали забрадката си и с нея го запуши.

– Ще си измокриш забрадката.

– Пак ще изсъхне. Конят ти е много жаден.

– От обед не съм го поил. Бързах да стигна в Сувидол.

– Каква работа те носи към нашето село?

Конят се напи, пое въздух, дълбоко въздъхна и се извърна към пътя. Коляното на ездача блъсна Дочка в гърдите. Тя отстъпи в по-голяма локва, отпуши коритото, сви забрадката си, изцеди я и пак настигна коня, сложи ръка на гърба му. Димовица не одобри постъпката ѝ.

– Остави детето, то няма да падне!

– Тъмно е, конят може да се уплаши и да го събори.

– Моят кон е много кротък! – обади се ездачът.

Дочка се разсърди на сестра си и избърза напред. Конят я настигна, докосна муцуна до рамото ѝ и забави ход. Топлият дъх на животното я биеше в плещите и събуждаше парливи тръпки по снагата ѝ.

– Конят ти е научен да върви след човек! – каза Дочка.

– Жената го е научила от малко конче да върви след нея.

Без да разбира какво прави, тя изтича напред, отби се от пътя и изчака женения пътник да я подмине. Не се стърпя, извика на Кирча да слезе и повече да не бави пътника.

– Оставете детето. Нали ви казах, не бързам.

Гласът му ѝ се стори дрезгав – същинска пукната тенекия. Извика на Кина, останаха назад и си зашушукаха.

– Кино, гледай, конят му има криви крака!

– Ти пък, лельо, кога ги видя в тъмното?

– Ами и той ми изглежда на гърбавичък. Здравите мъже всички са на война.

– Не ми се вижда да е гърбав.

– Ти да не го мислиш, че е млад като твоя Калин?

Кина, за да не прихне в смях, запуши устата си с ръка и забучи глава в рамото на леля си.

– За тоя пусти Калин умираш от драгост!

Накрай село пътникът спря да свалят Кирча. Попита по коя улица се отива в кръчмата, сбогува се и сбута коня. Копитата му загърмяха по сухата каменистa улица и събудиха селските кучета.

– Како, кой беше тоя човек? – попита Дочка.

– Щом пита за кръчмата, не ми трябва да знам кой е. Някой хубостник като...

Малко остана да каже: като бате ти Дима. Улови децата за ръцете и ги помъкна по неравния гръб на селския дол. Дочка и Кина минаха по широкия път, излязоха на хорището, завиха край кръчмата и погледнаха в отворената ѝ врата.

– Какво гледате в кръчмата? – изненада ги Калин.

– Гледаме за тебе! – излъга го Дочка.

– Аз в кръчма не ходя.

– Защото нямаш мустаци ли?

Кина се закиска, развесели се и Дочка. Забравиха, че са близо до кръчмата, и двете дружно прихнаха в смях. Калин им се разсърди и ги отмина. Дочка го настигна, хвана го за рамото и го разтърси:

– Хем нямаш мустаци, хем се сърдиш!

– На тебе не се сърдя.

– А на Кина ли?

– Сърден просяк с празна торба! – каза троснато Кина, дръпна леля си за ръката, оставиха го сам и се прибраха вкъщи.

XXIII.

През последните дни на жътвата в сувидолското землище се появиха тук-таме въоръжени войници. Отбиваха се при жътварите, искаха си хляб и вода, заплашваха ги да мълчат и изчезваха из нивите. Из селото тръгна мълва: „Войниците бягат." Жените се разтичаха из махалите, зашушукаха край вратниците. Пръсна се слух, че двама бегълци дебнат кмета, за да го убият. Марин се научи, отиде в Бургас, доведе войници, прати ги да преследват бегълците. Обиколиха селото, минаха през гарата и недоволни, че не заловиха никого, обвиниха кмета, че от страх е излъгал началството, и си заминаха. След няколко дни Марин излезе с колата за снопи. Тъкмо разпрегна добитъка, от близките снопи се отделиха двама души и дойдоха при него. Без да го разпитват, нападнаха го и го набиха да помни кога е ходил да ги издава.

Белчо пръв се научи за побоя над кмета и съобщи на всички. С такава радост разправяше за бегълците побойници, че повечето от жените си помислиха, че цялата работа е наредена от Плявата. Той стана опасен човек за селото, започнаха да го поздравяват и да

му се усмихват при всяка среща. В Цвятковата кръчма му казаха, че кметът се заканва да му намести костите, задето го е предал на бегълците. Белчо прие всичко като истина, усмихна се и намигна на Цвятка.

– Защо ми намигаш?

– И тебе съм белязал на рабоша.

– Ти гледай аз да не ти нашаря гърба.

– Кой, ти ли? Ме-е-е! – завряка като козле Плявата.

Същия ден Белчо излезе из нивите, провикваше се в низините, хвърля тояга по крушите, докато бегълците го забелязаха. Дойдоха при него и му се скараха:

– Защо крякаш като сврака? Ако с това даваш знак за нас, лесно няма да се отървеш – ей на тая круша ще те обесим!

Белчо запремига, разтъпа се на куция си крак и им се усмихна:

– Вас търся. Аз съм Белчо Плявата. Искате ли да имате много пари? Нашият кръчмар Цвятко е пълен с банкноти. Много е страхлив и щом го натиснете на пъпа, всичко ще ви даде.

– Ние не сме тръгнали за обири! – навъси се единият от бегълците.

– Зная за какво сте тръгнали – да биете кметовете по селата и женкарите. Цвятко е страшен женкар, не оставя женска врата, на която да не почука.

Бегълците се спогледаха и си кимнаха с глави. Уговориха с Белча като как да извършат обира и се разделиха. По едно време се досетиха, че Белчо може да им устрои клопка, извикаха му да спре и като не ги послуша, гръмнаха върху му. Плявата се уплаши и разтреперан се върна. Удариха му плесница и до вечерта го задържаха при себе си.

На сутринта цялото село бе на крака. Трупаха се около Цвятковата кръчма, поглеждаха през врата-

та и следяха с любопитство обърканите стъпки на ограбения кръчмар.

– Всичко ми взеха! – отговаряше плачливо на старите Цвятко.

– Много ли пари имаше? – попита го дядо Петко, бащата на Куна.

– В тях ми беше животецът!

– Ами какви хора бяха?

– Изкъртиха вратата и насочиха пълни пушки.

– Позна ли ги?

– Десет души познават ли се?... Изгориха ми душицата!

В кръчмата влезе Белчо, престори се на съкрушен от съчувствие, приближи поставката, огледа шишетата и въздъхна:

– Добре че са оставили ракията! Тя ще ти разкара уплахата и ще дойдеш на себе си.

– Не ми е до ракия, Белчо!

– Парите лесно се печелят. Ами ако бяха те заклали?

– По-хубаво щеше да е за мене.

– Не съм съгласен с тебе. На тоя свят най-мил е животът... Цвятко, ще си напълня голямата чаша за лев. На̀, ето ти лева, честно плащам!

Белчо напълни чашата, изпразни я и измляска.

– Ох, много бях уморен – цяла нощ не мигнах. Като ме нападнаха едни бълхи, кръвчицата ми изсмукаха!

Дядо Петко и Плявата заговориха за бълхите, забравиха за Цвятковата мъка и излязоха вън, объркаха се с жените. Белчо беше толкова приказлив, че от бързината изговаряше думите наполовина, хилеше се на по-младите и многозначително им намигаше. С бавни, тържествени крачки се приближи към тях Ивана и весело попита:

– Цвятко ли са обрали?

– Ти да не си помислиш, че мене са обрали? – пресече я Белчо.

– Твоите пари са при моите.

– В пазвата си ли ги криеш?

Ивана леко блъсна Белча в гърдите. Той се престори, че ще падне, облегна се на жените и нарочно извика:

– Цвятко, дръж ме, че ще падна!

Няколко женски пестника се стовариха върху гърба на Плявата и за да не го бият повече, той избяга към кръчмата.

За обира приказваха няколко дни, но пристигна вършачката и на слуховете и догадките се тури край. Пък и Цвятко дойде на себе си, отиде в Бургас, подаде заявление до властите, купи цяло буре ракия и се върна почти утешен. Трябваха му пари да плати на жътварките, поиска на шега от Белча и куцакът, за негова голяма изненада, му даде петстотин лева.

– Откъде ги имаш?

– От тебе излязоха, при мене дойдоха. Не ги ли видиш, че имат крака?

– Остави шегите настрана!

– Е, щом искаш – продадох крушите на зелено.

Цвятко кимна с глава, прибра парите и почерпи Белча с голяма чаша ракия.

Белчо отиде при вършачката и се похвали, че дал на Цвятка пари в заем. Дочка, макар и да беше залисана около торбата, в която течеше зърното, се обади:

– Белчо, дай и на мене малко!

– Колко искаш? Цяла шепа или половина?

– Много ми не трябват – искам да си купя нови обувки и белило. Станала съм черна циганка от слънцето.

Последните думи Дочка изрече високо, за да я чуе машинистът Нейко. Плявата повлече крак, приближи се до нея и ѝ намигна:

– Тогава, като ме видя, защо избяга? Страшен ли ти се видях?

Дочка се уплаши от лошите му очи, остави торбата, заобиколи вършачката и не изтърпя, подхвърли на Нейка:

– Машината ти трябва да е много развалена, та все около нея се въртиш. Страх ли те е да я оставиш?

Нейко се изправи, обърса ръце в синята си дреха и ѝ отговори:

– Ако толкова искаш да я оставя, довечера ще я зарежа и ще дойда при тебе. Не ме ли харесваш?

– Малко нещо си черничък. Хи, хи, хи!

Дочка със смях изтича към торбата. Белчо я хвана за престилката, тя го удари по ръката, зашепи зърно и го хвърли в лицето му. Издърпа пълната торба, намести друга на улея и отиде при сестра си, която подаваше снопи на Кина.

– Како, да те отменя ли?

Не дочака отговор, изтича пред греблото, с което прибираха плявата, и пак отиде при машиниста.

– Искаш ли студена вода?

– Изгорях от жажда.

Дочка няколко пъти кръстоса хармана, докато намери стомната. Тичешком отиде на чешмата, върна се заморена, с пламнали страни. Нейко взе стомната от ръцете ѝ и преди да пие, подхвърли:

– Какъв е тоя божур по бузите ти?

– Ще пиеш ли, или няма да пиеш?

Нейко свали стомната, остави я до краката си и натърти:

– Няма да пия! – И я загледа в очите.

Тя посегна да вземе стомната, но той я хвана за китката.

– Остави стомната.

– Няма да я оставя.

Дочка се дръпна назад и го заплаши:

– Ще викам!

– Викай!

Тя бутна с крак стомната, водата заклокочи и протече в краката му.

– Водата изтече!

Нейко се сепна и я пусна. Тя грабна стомната и се развика:

– Кой иска студена вода?

Белчо протегна ръка към стомната. Дочка му изплези език, обърна се към Нейка и пак му подаде стомната.

– Първо машинистът ще пие!

Нейко пи до насита. Дочка вдигна очи и го погледна. Забрави да вземе стомната от ръцете му, избяга като запалена, хвърли се в плявата и затъна до колене. Вършачката се засили и заръмжа като гладен звяр.

През целия ден Дочка работи без умора. Вечерта, след като спря вършачката, тя първа си отиде. Отби се при Нейка, прибра празната паница, погледна го с немирен поглед и го попита:

– При машината ли ще спиш тая вечер?

– Всякога при машината спя. Защо питаш?

Тя вдигна рамене, усмихна се и си отиде. Посрещна добитъка, настани го в обора, приготви вечеря за старите и когато излезе на двора, ядоса се, че не беше се още смрачило. За да се намери на работа, взе метлата да смете двора. Премете надве-натри пред вратата на зимника и преди да се изправи, почувства леност в снагата си. Захвърли метлата, разсъни кокошките, накацали върху нахвърлените вършини, пристъпи до плета и се загледа в улицата. Зададе се Нейко. Поиска да избяга, да се скрие, но плетът я примами и тя долепи гърди до него. Стори ѝ се, че дворовете са много светли и че ще я видят съседите. Тръгна към вратника и изненадана забеляза Нейко пред себе си.

– Откъде мина?

– През вратника.

Накани се да го запита дали не са го видели някои от съседките, но усети дъха му близо до себе си и забрави. Нейко огледа двора и продума съвсем тихо:

– Дойдох ти на гости.

Кучето подуши чуждия човек я излая. Дочка се нахвърли върху му и го хвана за муцуната.

– Мълчи! Или не си видял хора?

Отведе кучето към плевнята да го затвори, за да не лае. То разбра, изскубна се от ръцете ѝ и избяга. Тя не го подгони, допря гръб до стената и зачака Нейка. Той я приближи, грабна я през кръста и заедно с нея прекрачи високия праг на плевника.

XXIV.

На сутринта Нейко се успа и не запали с време машината. Жените подраниха, намериха го да се изтяга в ръженицата и му се закараха. Той им се усмихна, прозина се, подпря се на ръцете си и бавно изправи лениватa си снага. Пристъпи към машината и дръпна свирката ѝ по навик. Наведе се да запали огъня, но не намери кибрита.

– Кой има кибрит?

– Какво си правил, че си оставил машината да изгасне?

Дочка, която току-що бе дошла, помисли, че тоя въпрос е съвсем неуместен, и побърза да забележи:

– И той е човек, успал се е от умора.

– Да не е спал при тебе, та знаеш? – подхвърли една от жените.

Скараха се, хванаха се за косите. Велика с мъка ги разтърва, отведе сестра си настрана и я посъветва:

– Друг път пред мъж да не се карате. Ще помисли, че за него си скубете косите.

– Да си мисли каквото си иска, но няма да позволя на гурелива Гана с мене да се подиграва. Тя видяла ли е, та си отваря устата?

– Какво да види?

Дочка се отдалечи от сестра си, взе метлата и замете около вършачката. Увлече се и започна да мете и около машината.

– Защо метеш сега, или искаш Нейко да види, че си много работна? – нарочно продума същата жена.

– Нà пък, работна съм. Не съм като тебе да ми висят полите като на пуяк сопола!

Този път Нейко предотврати караницата. Изправи се до колелото на машината и се усмихна:

– Дочке, я си гледай работата и остави вятърницата сама да се върти!

– Защо да съм вятърница? – обади се жената.

Нейко ѝ обърна гръб и продължи да чисти машината. Дочка се зарадва на топлия му глас, почувства се като негова жена, остави метлата, приближи го и тихо го попита:

– Какво искаш да ти сготвя за обед?

– С мене много не приказвай, за да не разберат жените.

– Нека разберат.

Дочка остана недоволна от забележката на Нейка, разсърди му се и без да се обади на сестра си, прибра се в селото.

Вършитбата продължи и през целия месец септември. През последните дни Нейко занемари работата си, другаруваше с Белча, пиеше до късно в кръчмата и не се прибираше да спи при машината. Из селото зашушукаха:

– Вдовицата Дочка и машинистът Нейко тръгнали през просото.

Белчо Плявата посрещна тоя слух с радостни викове. Завъртя се на здравия си крак, намери Нейка, отведе го в кръчмата и го напи.

След това отиде при машината, отряза големия ремък, повлече го из Сувидол, прехвърли го на Дочкиния вратник и се прибра да спи при крушите си. На другия ден подранили жени намериха ремъка, развикаха се и събудиха цялото село.

– Дочка откраднала ремъка на Нейка.

– Нейко от бързина по-скоро да прескочи Дочкиния вратник си е забравил пояса.

Дочка излезе на двора и като разбра какво са ѝ погодили, разсърди се и нападна насъбралите се жени. Гласът ѝ прокънтя из двора. Тя изненада с дързостта си цялата махала. Приказваше каквото ѝ дойде на уста – преувеличаваше слуховете за други жени, измисляше нестанали случки и най-после натърти с пресипнал глас:

– Вдовица, вдовица, вдовица съм! Нито съм отровила мъжа си, нито съм го заклала с брадва. Убиха го на войната. Чухте ли, мари, на войната го убиха! Какво сте застанали на вратника ми като рошави чуми – да не искате и мене да чумосате? Няма да ви огрее! Ако толкова много сте хвърлили око на Нейка, вървете, той ви чака! Кои са се заловили да ме одумват с Нейка. Тфу! Не ви е срам! Като съм вдовица, та да не съм магарица?

След като се навика и накара с жените, Дочка се прибра вкъщи и не излезе до обед. Приготви гозбата на старите, отдели пълна паница настрана за Нейка и излезе на улицата. Отби се при сестра си, завари я да люще боб. Седна да ѝ помогне. Велика я погледна, прибра бобовите зърна от престилката си, хвърли ги в близкото корито и заговори:

– Защо тая сутрин си викала на вратника като луда? По какъв път си тръгнала?

– Откраднали ремъка на вършачката и го прехвърлили на нашия вратник. Да го знам кой го е направил, очите му ще извадя!

– Ти гледай Нейко да не извади твоите. Дочке, не ми харесваш!

– Аз пък го харесвам.

– Той те лъже, няма да те вземе.

– Нейко не е такъв.

– Млад човек напива ли се, не ми го хвали. Пази се да не ти закачи някоя китка, та още повече да зачерниш живота си.

Дочка се замисли, отпусна ръце върху коленете си и въздъхна. Стори ѝ се, че свирката на вършачката свири, обърна лице встрани и се вслуша. Вместо свирка долови писукането на закъснели пиленца, подири ги с очи, забеляза ги да ровят пред вратата на обора и без да иска, промени разговора:

– Како, ти имаш малки пиленца.

– Преди десет дни се оплиха.

– Онова жълтичкото е много миличко.

– Като всяко пиленце.

– Дай го на мене, аз да го отгледам.

Велика учудено погледна сестра си. Какво се е случило на Дочка, че иска пиленце да отгледа?... Мина ѝ неприятна мисъл през ума и почти уплашена попита:

– Защо не ми кажеш всичко?

– Какво да ти кажа?

– Ти знаеш за какво те питам.

Дочка зашепи бобови чушки, избра най-едрата и я посочи на Велика:

– Гледай колко е голяма!

Димовица протегна ръка, улови пръстите ѝ, смачка чушката и я загледа с укор в очите.

– Сестро, ти криеш от мене и знай – лошо правиш!

– Нищо не крия – всичко ти казах.

– Той идва ли ти нощно време на гости?

– Их пък ти, како Велико, питаш ме, като да съм дете. Как ще идва, нали ще го видят хората?

Щом излъга, и се усмихна. Усмивката застина на устните ѝ от строгия, навъсен поглед на Велика. Почувства ръцете си съвсем свободни, взе шепа зърна и вместо да ги хвърли в коритото, хвърли ги на пиленцата. Те се разтичаха, намериха зърната, но не ги кълвнаха. Тя стана и започна да ги събира зърно по зърно. Дочу дълбоката въздишка на сестра си, погледна я и като видя, че със сключени вежди бърже лющи бобовите зърна, отдалечи се към плевнята, закри се зад нея и излезе на улицата през задния изход. Бърже слезе в дола, изкачи го и зави към кръчмата. На вратата стоеше Ивана и приказваше с кръчмаря. Нарочно мина край тях да чуе разговора им. Ивана веднага я забеляза и я заговори:

– Дочке, на вършачката ли отиваш? Ха, ха!... Аз пък дойдох да си купя малко ракия от Цвятка. Скъпичко я продава, но пàри на гърлото и замайва главата. Дочке, твойта глава замайвала ли се е?... Почакай де, не бързай толкова, и аз ще дойда на вършачката!

Дочка, без да съзнава какво прави, забави крачки, изчака Ивана. Двете тръгнаха към малкия дол, прекосиха изгорялата от слънцето лайкучка и спряха до чешмата. Ивана повдигна поли и стъпи с бос крак в коритото.

– Измий си и ти краката, Дочке!

Дочка пристъпи към другия край на коритото и сложи крак в бистрата вода. Ивана я погледна и ѝ намигна.

– Сега ако се зададе отнякъде Нейко?

– Хи, хи! – засмя се Дочка, без да иска.

– Снощи беше ли ти на гости?

– Много искаш да знаеш.

– Тия работи така стават, Дочке!

– Кои работи?

– В плевника. Хи, хи, хи!

– Хи, хи, хи! – засмя се и Дочка.

XXV.

След първите есенни дъждове Велика пак тръгна подир ралото. Мъчеше се като грешна, но работата ѝ не спореше, струваше ѝ се, че земята се размазва под палешника и се събира на буци по ушите на ралото и по краката ѝ. Непрекъснато удряше с копраляма, чистеше бурените и проклинаше. От два месеца нямаше писмо от Дима, а в последното си писмо той ѝ се караше, задето не е намерила начин да му изпрати хляб. Заплашваше я, че ако се върне жив и здрав, ще продаде всичко и ще се махне от Сувидол. В Димовите заплахи тя не прочете неговия голям яд, че още го държат на фронта, а си ги обясни посвоему и като изоставена отпадна, почувства се сломена. И ако тръгна отново да оре, то бе защото тя смяташе за смъртен грях незасяването на земята със зърно, която бог е превърнал в плодородни ниви. Макар да се сърдеше на мъжа си за последните му постъпки, за всяка работа, която ѝ предстоеше да извърши, тя гледаше да постъпи като него. Страхуваше се да не кажат хората: „Димо го няма и всичко запустя в неговия дом.“ Често пъти като се мъкнеше след ралото, си мислеше – има ли тя свой дом? Събираше децата около себе си, оглеждаше къщата, спираше очи на огнището и пак се чувстваше сама, изоставена. Понякога ѝ идеше да разпрегне воловете, да ги натири из потъмнялото поле и сама да се впрегне, да изопне шия като вол и да издъхне от мъка. Едничката ѝ утеха бяха децата, но и на тях всеки ден се караше, сякаш бяха чужди, доведени. Непрекъснато

мърмореше на Кина, упрекваше я, че повече за плетищата мисли, отколкото да я отменява в работата. Кина се сърдеше, плачеше из ъглите и я заплашваше, че ще се удави.

– Пò е хубаво да се удавиш, отколкото да ме срамиш пред хората! – отвръщаше Велика на заплахите ѝ.

Кина не издържа на майчините си укори, но вместо да се удави, тя избяга при Калина, пристана му. Димовица едва не полудя от мъка, затвори се вкъщи и не искаше никого да види. На другия ден излезе на двора, огледа се и като се видя сама с Рунка и Кирчо, хвана ги за ръцете и ги поведе към края на селото. Посрещна я сестра ѝ Дочка и се опита да я утеши:

– Ако не днеска, утре пак ще я задомиш. Калин не е лошо момче.

– Като толкова много го харесваш, защо ти не му пристана?

– Како, ти не знаеш какво приказваш. Калин е дете!

– Ти я подкокоросваше, радвай се сега!

– Защо да не се радвам? Калин и Кина са си лика-прилика.

– Затова ли и ти му отпусна края!

– Како, тия думи няма да ти ги простя!

– Не го прави, за да не ти го казват. Посрамихте хубавия ни род. Умрели бяхте за мъже!

Дочка не се опита повече да я утешава. Почувства се обидена и си отиде. Велика я настигна, хвана я за дрехата и я задържа.

– Не бягай! Да знаеш, на Кина няма да простя. Иди и ѝ кажи, че докато съм жива, не искам вкъщи да ми стъпи. Още сега иди да ѝ го кажеш!

Велика се върна при децата си, забра ги пред себе си, върна се вкъщи и се залови да вади дрехите на Кина из раклата и да ги хвърля зад вратата.

След няколко дни отиде при Куна да ѝ се оплаче.

– Куне, много, много ми се струпа на главата! Всичко тръгна наопаки. Ако Димо си беше вкъщи, Кина нямаше да се реши да го направи. А сега как да му пиша? Ще се върне и ще ни избие!

Куна седна до нея, даде ѝ да целуне малка иконка на Богородица и я пипна по челото.

– Цяла гориш в огън – грехота е да се мъчиш, след като всичко се е случило.

– Знам, че е грехота, но кажи какво да правя, което друго си мислех? Пак на Калина щях да я дам, но чаках да се завърне баща ѝ. Първо чедо ми е, исках сватба като всички хора да дигна.

– Сега годините не са за сватба. Войната няма край и не се знае утре какво ще бъде.

– Проклета война! Станала съм на луда от лоши мисли. Куне, не ти ли се вижда нещо хубаво?

– Нищо хубаво, како Велико!

Димовица наведе глава и се заклати като метличина на ветрец. Куна ѝ говори дълго, но тя нищо не разбра. Слушаше думите ѝ, чувстваше ги като шишарки върху гърдите си и непрекъснато диреше някого из разровена, кървава земя.

...Препъва се из буци засъхнала земя и бърза, бърза. Забелязва една буца, в нея припознава широкия гръб на Дима и пак бърза. С последни сили приближава буцата, пада върху нея и изтръпва. Ръката ѝ потъва в пръстта като в дълбока пропаст. Поглежда буцата, но в пръстта лежи малко дете. Очите му са затворени, ръчичките студени. Прегръща го да го стопли и чувства как самата тя изстива. Затваря очи и чака съвсем да изстине...

– Ти задряма, како Велико! – опомни я Куна, като я побутна леко.

– Кой, аз ли съм задрямала? Видях умряло мъжко дете. Притиснах го до гърдите си и цяла изстинах!

– Мъжкото дете са войниците на фронта.

– Казвай, да не ги нападне някоя болест и да ги измори?

– Друга болест ги е нападнала – тъгуват за домовете си. Войниците вече искат да се върнат.

Велика стана да си ходи. Веднага си помисли: войниците са тръгнали и ако излезе накрай село, ще ги види да се връщат като замръкнали говеда. Стана ѝ мъчно, че ги сравни с говедата. Тоя неволен грях я хвърли в нова мъка. Тя е като говедо. Насам се блъсне, натам се удари, каквото и да направи, все върху нейната глава ще падне. Забрави, че е на гости на Куна, насочи поглед към далечините и без думица да продума, излезе на улицата. Плетът на съседния двор бе изгнил и наклонен. Мина до самия плет, хрумна ѝ да го изправи. Допря гръб и се облегна. Прътите изпращяха и се изрониха върху ѝ. Изпита чувството като да я удари някой с все сила. Уплашена отстъпи крачка и се обърна да види кой я бие. Пред погледа ѝ запуши тънък облак, легна на земята като прогнила дреха и покри лицето на Дима. При спомена за мъжа си почувства силни болки в гърба, закри очи и изхълца от плач:

– Боже, стига, пребита съм вече!

По улицата се зададе жена. За да избегне срещата и разговора с любопитната Милювица, отби се в най-близкия двор. Нападнаха я люти кучета, но Велика скръсти ръце на гърдите си, спря се до стената на обора и затвори очи, зачака да я разкъсат. От обора излезе Златка – най-близката дружка на Кина, и разгони кучетата.

– Какво те води къде нас, стрино Велико?

– Дойдох да ми дадеш шепа сол.

– Днес изтърсих кратуната – за цяр сол нямаме!

XXVI.

Димо получи писмо от жена си на Нова година. Прочете го на глас и се ядоса. Ритна пушката с крак, изтегна се на гръб в землянката и изпсува. Един от другарите му дигна глава от раницата си и го попита:

– Кого псуваш? Противника или началството?

– Себе си псувам! – изпъшка Димо.

– Е, че защо сам ще се псуваш? Малко ли са ония, дето ни пият кръвчицата и мъчат душите ни?

Димо прибра крак, сви пестник и се удари поколяното.

– От кожата си да изхвръкне човек, малко е. Аз чакам колет с хляб и сланина, а тя ми праща писмо. Много ми е дотрябвало нейното писмо! Седнала да ми пише, че Кина, голямата ми дъщеря, пристанала. Да върви по дяволите! Мъчно ѝ било, че няма да може да направи сватба като хората.

– Сватба ли? Щом иска сватба, да дойде тука. Някой куршум ще ѝ сложи венчило на челото! – прекъсна го другарят му.

– Моята жена сякаш по земята не ходи – не вижда ли, че войната край няма и че от нас пàпер няма да остане? Дъщерята да прави каквото си ще, стига тоя, дето си го е избрала, да е инвалид, та да не го глътне и него войната.

– Е, че тя не ти ли пише на кого е пристанала дъщеря ти!

– Пише. Името му е Калин.

– Калин ли? Е, че твоят зет Калин е здрав като пушка.

– Здрав е.

– А пък ти го искаш да е инвалид. Инвалид работа не върши и добре, че всичко му е в ред. Димо, днес е Нова година, след девет месеца ще си дядо. Да ти е честито!

Близо до землянката падна граната, разтърси земята и събори пръст върху главите на войниците. Няколко песъчинки паднаха в очите на Дима, ослепиха го. Опита се да премига, но тъй го заболя, че се обърна по очите си. При него дойде другарят му Симо, сложи ръка върху главата му и се опита да го утеши:

– Какво, плачеш ли? Не си струва за такива дреболии да плачеш. Жените са като сламчици – накъдето ги духне вятърът, нататък прелитат.

Димо го ритна с крак и изръмжа:

– На мене очите ми ослепяха от пръст, а той седнал с бабини деветини да ме занимава! Не виждаш ли, че ми падна пръст в очите и че не мога да гледам?

– Как ще видя, когато си легнал по очите си? Я се обърни да ти духна.

Димо бавно се извърна, сложи глава на Симовото коляно, подбели очи и прехапа устни. Симо извади нечиста кърпа от джоба си, после хвана с дебелите си пръсти клепача на дясното му око, обърна го и го избърса с крайчеца на кърпата.

– Е, мина ли ти?

– Мина ми! – натърти Димо, изправи се и се загледа във вратата на землянката.

На входа се показаха двама души, коленичиха и се довлякоха до Дима. Единият – по-дребничкият, се повлече по корем, откачи манерка с ракия от рамото си и я подаде на другаря си.

– Нà, почерпи Дима и дай на другите.

Димо погледна манерката и посегна към нея. По-едрият войник, който бе наричан в ротата Баката, го чукна по ръката дружелюбно и му се усмихна.

– Не бързай, и твоят ред ще дойде. Първо аз ще лизна, а след това всички поред. Хайде наздраве, и от Стамболийски много здраве!

– Та още ли го държат затворен? Какво искат от такъв човек като него? Цар Фердинанд му изяде главата! – обади се от ъгъла Мишлето.

– Мишле, по-тихо приказвай и царя не бъркай! – намигна Баката и долепи манерката до напуканите си устни.

Мишлето се сурна, приближи се до Дима и го прегърна около шията. Димо го погледна и сложи ръка върху крака му. Баката избърса устата на манерката с длан и я подаде на Дима. Той я взе и преди да пие, подаде я на Мишлето.

– Пий ти по-напред. Ти си най-храбрият от нас. Тебе и от царе не те е страх.

– И мене не ме е страх! – обади се Баката. – И защо да ме е страх? Цар, който праща хората си да ги избиват като мухи и без никаква полза, не е никакъв цар.

– Сст! – изсъска Симо и сложи пръст на устата си.

Всички погледнаха към изхода на землянката. През това време Мишлето навири манерката и дълго пи. След него Димо глътна няколко едри глътки, разтърси глава и плю.

– Това не е ракия. По-лоша е и от газ. Бака, да не си дошъл да ни изтровиш?

– По-хубавата е за „господата“. За добитък като нас и тази ни е много. Какво ще кажеш, Мишле, ако след два-три дни някой дойде и ни поведе назад? Най-храбрият ще бъда аз – пръв ще стигна вкъщи.

– Гладна кокошка просо сънува! Такива хора няма. А виж, ротният може да ни поведе напред, за такива работи си го бива.

– А пък аз ти казвам – има и такива хора. И защо да няма? Малко ли гнихме из чуките и окопите. В третата година влязохме вече. Забравихме що е мирен живот. Я си представи, че на днешния ден сме по домове-

те си. И печена пуйка ще дими на софрата, или зачервено прасенце ще кротува в тавата. А тук и сух хляб няма. Вземат всичко от хамбарите ни, а на нас дори и трициte не пращат.

Баката се увлече. Пи още веднъж от ракията, сниши глас и дълго говори. Спомни си нивите, празните домове, пустите дворове. Поиска да си спомени и за децата си. Димо не можа да изтрае, изръмжа като вързано куче и изпсува. Тази псувня помогна на Баката да се съвземе. Очите му се разшириха и изстинаха. Лицето му стана восъчно бледо. Смъкна войнишката си шапка, захапа я и я скъса. Всички обърнаха очи към него и го загледаха. Баката се раздвижи, подгъна крака и се изправи на колeнете си. Захвърли празната манерка към изхода и продума с яд:

– Ние сме луди, дето стоим като овце. Кажи бе, Димо, защо лежиш в тази дупка? Мечка ли си или къртица? Погледни се, с тия дрехи приличаш на мишенка. А това, че имаш три-четири деца на главата си, това е дребна работа. А коя била едрата – ние да мрем, а големците да се ширят за наша сметка. Мир щяло да има! Кажи бе, Мишле, искаш ли мир – ей такъв един резен хляб, намазан с прясно краве масло?

– Бака, ти ако мислиш, че мирът е сладък като хляб и масло, лъжеш се! – прекъсна го Мишлето и продължи: – По-хубаво нещо от мира няма! Излезеш от землянката, изкачиш се на височкото и погледнеш нашир и длъж. Всичко гледаш, а най-вече синьото небе. То е над моята и над твоята къща. Има, няма слънце, ти си стоиш и през ум не ти минава, че някой те дебне с пушка в ръка. С години можеш да гледаш света и никой нищо няма да ти рече, когато има мир.

Симо изхърка шумно и престорено се закиска. Мишлето го изгледа и му забеляза:

– Защо се смееш? На мене ли или на Баката? Ако се смееш на мене, имаш право. Приказвам като побъркан, а ти се кискаш като луд.

– Мишле, никак не съм луд! Тия дни такова чудо ще направя, че всички ще го научат.

– Най-много ще избягаш в плен.

Симо се надигна, настръхна срещу Мишлето и посегна да го удари, но Димо му хвана ръката и му попречи.

– Димо, остави ме да му изкъртя мишите зъби!

Димо се изправи, седна и се обърна към Симо:

– Ти си едно нищо. Какво ще направиш? Щом те извика старшията, и веднага ще протегнеш шия и като пуяк ще избълбукаш: „Аз, господин старши!"

– А пък ти като оскубан петел ще изкукуригаш: „Слушам, господин старши!"

– Ще има много да чакаш, докато ме чуеш да кукуригам. Свърши се тя вече. Отсега нататък ще правя каквото искам. Ако искам, ще лежа, ако искам, ще пия – никого не искам да слушам, ни да следвам.

От Димовите думи Баката отново се разпали. Удари пестник в земята и съвсем сниши глас:

– Ще дойдете ли всички да си тръгнем?

– Закъде? – попита Мишлето.

– Закъде ли – за вкъщи!

На всички им се стори, че някой ги подслушва, и насочиха възбудени погледи към изхода. Дребничкият другар на Баката пропълзя до вратата, огледа входовете, извърна се и изсъска:

– Никой няма.

Димо погледна Баката, премрежи очи и отпусна глава на дясната си длан. Баката още веднъж изгледа войниците в землянката, после бръкна във вътрешния джоб на куртката си и извади късче от вестник.

– Искам да ви прочета нещо. Тая сутрин един от обозните ми донесе ей това вестниче. В него пише, че скоро мир няма да има и че...

Баката нарочно прекъсна мислите си. Искаше му се да събуди любопитството на всички и тогава да им прочете това, което според него трябваше да ги заинтересува. За изненада на Баката Димо грабна вестничето от ръцете му, смачка го на топка и го хвърли към изхода.

– Не искам нищо да ни четеш. Вятър работа са тия драсканици. И аз да съм на топло, и аз ще давам ум на другите. Тука, тука при нас да ги видя!

Топката биде прибрана. Баката я разгъна и почна да я чете. Димо се обърна на другата си страна, но не си запуши ушите. Когато Баката започна да чете за „грабежите на тиловите герои", той нагоди ухото си да слуша по-добре. Но най-добър слушател се оказа Мишлето. Той се промъкна зад рамото на Баката и втренчи очи във вестничето. При четенето Баката се запъна и прочете грешно една дума. Мишлето го поправи веднага и това му даде повод да вземе вестничето в своите ръце. Баката не се противи, а използва залисията на войниците и незабелязано се измъкна из скривалището. Мишлето няколко пъти поред обръща вестничето и както се казва при такива случаи, „изчете го от кора до кора". Интересът на войниците бе събуден. Зашушукаха помежду си, запреглъщаха спомените си като корави залъци. Едни се връщаха назад и боси, с наранени крака бързаха към домовете си, други яхаха обозните коне и конете на „господата" и препускаха към градовете, а имаше и такива, които дебнеха с пушките си „тиловите герои" и селските кметове. Само мислите на Дима нямаха определена посока. Припомни си дребни случки от войнишкия си живот, но не успя да задържи вниманието си нито върху една. Без да иска, се замисли. Ходи като насън из широкия си двор, спира пред кочината и поглежда вътре в нея. Охранено прасе лежи върху дърветата и пъшка. Протяга ръка да го хване за ушите и се сепва... Симо го удари по ръката.

– Защо ме дърпаш за ушите? Не съм нито магаре, нито свиня, нито съм от голямото „добрутро".

Димо леко му се усмихна, след това отново изкара писмото на жена си и се загледа в кривите му редове. Мишлето се доближи до него и полюбопитства:

– Димо, какво четеш?

– Бабини деветини – не виждаш ли, че писмото е от жена ми?

Мишлето посегна да вземе писмото, но Димо го удари по ръката, не му го даде.

– Димо, дай да го прочета на всички. Всеки ще си мисли, че писмото е от неговата жена.

– Дай го бе, Димо, дай да го прочете! – примоли му се Симо.

– Не е за четене! – забеляза Димо.

– А-а-а-а! – завикаха всички едногласно.

– Какво зейнахте? Нищо няма от това, що си помислихте. Голямата ми дъщеря пристанала.

– Да ти е честит зетят! Едно време и моята жена така ми пристана. По-сладко е така, Димо! Когато е крадено, е по-медено! – обади се войникът от ъгъла.

Увлякоха се в приказки. Сухият Гено разказа как жена му пристанала и как хванал тъста си за шията, когато се опитал да го удари при опит да си прибере дъщерята.

И Мишлето се отпусна. И неговата женитба била доста объркана. Два дни се крили с момата из гората – откраднал я от един събор. Спомените на войниците, веселите закачки и шеги по младите години накараха Дима още веднъж да погледне в писмото на жена си. „Мили ми Димо"! Топъл лъх мина по лицето му и подигна мустаците му за усмивка. „Много ме е страх да не ми се караш."

Представи си Велика като жива. Иска да ѝ се скара, но не може. Дебелите му пръсти треперят, топлата му длан се дига и се слага върху рамото ѝ. „Кина пристана на Калин." Е, че какво лошо е станало? Искали се, взели се! Дано излязат по-честити от нас! „Мъчно ми е само, че сватба като хората не ще направим." И на Димо му стана мъчно, но не за сватбата, а за мекия Великин глас. Когато ѝ е мъчно, тя ходи из двора и го чака да се върне, та всичко да му каже. Ето, той се връща, отваря вратника. През мрака поглежда пламъче, върви към него. Велика държи запален кандил в ръцете си. Не може да види лицето ѝ, но слуша гласа ѝ. От едната страна Рунка се допира до коляното му, а от другата до пръстите на десницата му се докосва бузичката на Кирча. „Димо, много ти се моля, дай и ти благословията си. Сега такива са времената – бащата да е далеч и да няма кой да се грижи за децата си. Ако ти беше тука, Кина нямаше да посмее..."

Сякаш морска вълна се блъсна в гърдите му, той се зашемети от последните думи на Великиното писмо. Ако беше животно, щеше да изреве и да забие главата си в земята. Но той беше човек, и при това войник – неговата съдба бе да лежи в скривалищата и да чака смъртта си. Не, той повече няма да остане в тая мечешка дупка, ще излезе на открито и да става каквото ще!... Стана и тръгна наведен към изхода.

– Къде отиваш, Димо? – попита го другарски Мишлето.

– Отивам където ми видят очите!

Преди да навлезе в дълбокия изход, пред него застана старшията и заповяда:

– Всички излизайте! Веднага ще сменим първа рота.

Землянката онемя за миг. Димо се върна, прибра раницата си, задяна я, стисна пушката в ръцете си.

Студът залепна по лицата им и ги смрази. Като сенки се измъкнаха и се залутаха из дълбоките входове. Димо се спря сред входа и задържа движението. Старшията изсъска като подплашен смок:

– Димо Кралев, не спирай движението!

Димо не трепна, загледа се в замръзналата заснежена земя и така остана.

– Не спирай движението. Върви!

– Господин старши, Димо Кралев не иска да върви!

– Димо, ще доложа на ротния, че се бунтуваш!

– Доложи!

Широките Димови плещи се изкривиха, набъбнаха като железен вършник и се заклатиха из окопа напред. Мълчаливият протест на Дима падна върху окопите като тежък, задушлив дим. Войниците заприказваха под нос, заръмжаха, но нищо не се разбираше от думите им. Старшията се обезпокои и доложи на ротния. Поручик Николчев се яви, облечен с къс и скъсан шинел и с карабина в ръка. Мина по целия окоп и се върна, спря при Дима. Подпря карабината до брега, а сам кукна, долепи гръб в заледения окоп. Дълго гледа Дима в очите, без да му продума. Димо не понесе топлия сърдечен поглед на ротния, наведе глава, загледа се в скъсаните си ботуши. По едно време Николчев извади едно шише коняк и го подаде на Дима.

– Днес е Нова година, сръбни си малко коняк, после дай и на другарите си.

– Не ми се пие, господин поручик! – отказа Димо.

– Зная, но за мой хатър всички ще си сръбнете по една глътка.

Подложи шишето до самите уста на Дима. Той се намръщи, но погледът му омекна и топла искра лизна бледото чело на поручика. Стисна тънката шия на шишето и пи няколко глътки. Лютите капки опариха гърлото му и промениха израза на лицето му. Подаде

шището на съседния войник, обърса с ръка зацапаната цев на пушката и продума:

– Господин поручик, няма ли да има край тая бъркотия?

– Един край все ще има, но какъв – не се знае. Важното е ние да изтърпим докрай! – натърти последните си думи Николчев.

– Ами като не е за търпене?

– Димо, търпеж му е майката, друг изход засега няма! Погледни насреща. Противникът е тука и е многоброен. Той е дошъл много отдалече да се бие на чуждо място. Ние поне сме в наша земя и има за какво да държим пушките.

Димо се готвеше да отговори, но неприятелска граната се заби пред окопите и ревна с неистов глас в ушите му. По навик стисна пушката и се долепи до окопа. Ротният дигна карабината си и я намести между два камъка. Дълго оглежда местността с бинокъл. Димо, който следеше всичките му движения, като забеляза, че пръстите му нервно треперят, поклати глава и го попита:

– И на Нова година няма да ни оставят на мира.

– Тъй изглежда. В окопите им има раздвижване.

Преди да се доизкаже, заграка картечница и заплете смъртоносни мрежи над окопа. Падна нова граната, след нея още две. Земята изпъшка, притаи дъх от яд и изведнъж закъса месата си. Неприятелската артилерия заблъска със страшна сила. Един снаряд падна в окопите и засипа няколко души, а на Мишлето разкъса гърдите. Ротният се развика:

– Всички в скривалищата. Само наблюдателите да останат!

Като подплашени овце се втурнаха войниците към скривалищата. Димо остана в окопа. Гледаше безжизненото лице на Мишлето и нищо не мислеше. Ротният го бутна по рамото:

– Върви в скривалището.

– Тука ми е по-добре.

– Ще те убият и децата ти ще останат сираци.

– Кой ли мисли за моите деца?

– Грешиш, Димо, все има някой да мисли! Достатъчно е, че бог мисли за тях.

Димо погледна ротния право в очите, надигна се и главата му щръкна над окопа. Картечницата отново запя.

– Ей тъй ще остана до довечера. Ако ме чукнат, ще се свия до Мишлето и няма да стана. Но оцелея ли, повече няма да остана, ще си взема очите нанякъде. Който иска да се бие – нека сам се бие!

Ротният беше насочил далекогледа си към неприятелските окопи и не чу последните му думи. Снишил глас и без да сваля далекогледа от очите си, извика на Дима:

– Няколко души се промъкват насам. Гледай по посока на острата чука.

Димо сложи пушката си върху пръстта и затърси неприятелските войници около острата чука. Щом ги забеляза, прицели се и гръмна. Неговият гърмеж раздразни неприятелските картечници и те лавнаха върху му като бесни псета. Той не слушаше свистенето на куршумите, нито трясъка на оръдията, дебнеше с възбудени очи и стреляше.

Пушката се нагря в ръцете му, но той не искаше да спре. Ротният се опита да го убеди така да не се излага на куршумите, но Димо не го чу. По едно време дори се ядоса:

– Остави ме да стрелям. Моята майка е разплакана, искам и аз някоя да разплача!

– Ще те убият!

– Нека ме убият! – изкрещя Димо и с още по-голяма стръв се заприцелва.

Цялата позиция настръхна. Окопите завряха и белият сняг се изгуби в пушека на шрапнелите, в кървавата пръст на гранатите.

XXVII.

Слънцето стопли земята. На Добро поле тревата подаде връх, но дърветата не се раззелениха – те бяха покосени, разкъсани от куршумите и снарядите. Войските, които бяха изтеглени на почивка, се препичаха и чистеха дрехите си от паразити. Тия, които бяха на първа линия, чувстваха лъчите на пролетните дни, но не смееха да вдигнат очи, да погледнат набъбналите от сокове планини. Всяка глава, която се показваше над окопа, предизвикваше неприятеля и той пращаше в изобилие куршуми и снаряди.

Димо седеше в окопа и гледаше скъсаните си ботуши. Баката, свит в изгнил от влагата шинел, показа изпитото си лице и подхвърли:

– Какво ги гледаш? Да не се готвиш да ги подариш на кайзера?

– Кайзерът е много далече. Ще ги дам на готвача Спиро да ги сготви на „господата"! – забеляза мрачно Димо.

– Ех че ядене ще падне! Ще има да дъвчат порциите на поразия.

Баката се опита да се засмее, но неканен куршум се заби над главата му и го удари с няколко камъчета по лицето. Устните му посиняха, свиха се и смехът застина в плаха гримаса. Димо го изгледа от краката до главата и го побутна с ботуша си.

– Какво така се сгуши като подплашен заек?

Баката втренчи очи в Дима и зашава посинелите си устни. Отначало заговори тихо, сякаш се страхуваше от думите си, но малко по малко се увлече и избухна като фугасна граната:

– Такива като тебе са причината ние да страдаме. Ти стоиш в окопа и само дебнеш живи хора. Началството те гледа, награждава те с кръст за храброст и не се сеща за нас, че душицата ни едва се държи на косъм. Димо, да знаеш, аз ще те застрелям! Шавни от окопа, та и ние да си отдъхнем. Хубаво да знаеш, ще те застрелям. Ще те застрелям, Димо! Аз, Баката...

Димо хвърли шепа пръст в устата му и го накара да млъкне.

– По-скоро ме застрелвай и стига си треперал от страх. Всички вие сте поплювковци! Та в какво аз съм виновен? Аз ли ви свиках в казармите, или аз ви домъкнах на това Добро поле? Щом искате да си ходите вкъщи, защо стоите? Нарамете пушките и тръгнете!

– Ще тръгнем, и то скоро ще тръгнем!

– Никога няма да тръгнете. От прах хляб не става. Ако рече човек да се махне оттука, всички ще го издадете. Като оси ще се нахвърлите върху му. Хем ти, Бака, най-много ще се мазниш пред ротния!

Баката забрави, че е в окопа, изправи се и хвана Дима за яката на шинела му.

– Никога не съм бил мазник и няма да бъда. Ти знаеш, че съм във връзка с хора от вътре и че когато му дойде денят, окото ми няма да мигне – няма да гледам ни ротен, ни дружинен. А ти ако искаш, остани сам да се биеш!

Димо гледаше с особена горчива усмивка изпитото лице на Баката. Хвана го за шинела и го дръпна.

– Седни да не те убият и кротичко ми разправи каква я редите.

– Каква ли? – попита Баката като сядаше и след това изведнъж отсече: – Ще се върнем по домовете си!

Млъкнаха. Димо погледна планините зад позицията и му се стори, че вижда хилядите дървета по върховете да вървят като живи. За него те бавно преваляха и се губеха в светлото небе, което сега приличаше повече на затоплена равнина. Затрака картечница. Куршумите сякаш се задържаха като оси във въздуха и подгонени правеха огнен път до дърветата. Забрави за Баката, замисли се за пътя на куршумите. Той усети парливи искри в очите си, разтърка ги с длан, но видението не изчезна... Като светулки светят куршумите на картечницата и превръщат деня на нощ. Вляво пуши малка разровена поляна. Гранатите се настигат и една друга се блъскат. Шрапнелите се пукат и правят от небето страшно решето. Вдясно пушечен и картечен огън на вълни кръстосва земята и забива смъртоносни игли в пръстта и в хората. Необясним трясък прониква в жилите на Дима и той чувства как пред очите му цялата земя се поклаща и върви, оттегля се назад. Иска му се и на него да забие нокти в пръстта, та да се покатери по стената на окопа, която му се струва по-висока и от планината, и да тръгне. Дори се наклонява, докосва се до влажната пръст на окопа. Но в жилите му неканеният трясък се засилва и вместо да се изправи, прилепва гърди до земята и притиска челото си в студен камък. Димо усеща, че земята се надига, иска да го изяде като гнил плод. Тъй му се иска и коремът му да има нокти, та да ги забие в камъка и така да остане. Червата му са излишни, щом няма хляб – по-добре да бяха железни куки, та да го закачат здраво за подземните скали. Така ще му е по-добре. Напряга мислите си да разбере доколко ще му е добре, ако железните куки го задържат прилепен до камъните... В краката му падна оловно зърно. Шрапнелният куршум разрови гроб пред очите му. Видя се със склопени очи и цял изтръпна. Дълга игла сякаш се заби в тялото му, тъй се сви Димо на две. Поиска да се изправи, но небето се откъсна и падна с трясък върху му. Баката се обърна, падна на очи и тъй застина. Димо изпъшка и остана под срутената пръст. Опита се да си дигне ръката, но железни куки го държаха здраво за земята. Погледът му се пречупи, запали няколко искри и потъмня, сякаш изтече в сърцето на земята. Въздъхна, направи усилие да поеме глътка въздух, но пръстта го притисна, той се отпусна и черна мъгла започна да прониква в цялата му снага и да го поглъща. За миг се видя извън окопа на път за Сувидол. Поиска да се обърне, да види иде ли след него Баката, но веднага някой го събра на топка, хвърли го в бездънна пропаст и той изгуби съзнание...

Димо дойде в съзнание на другия ден в полковия лазарет. Един от санитарите му подаде чай, после седна до него на приказки.

– Едва те свестихме. Душата е яко нещо и под нокът се крие. Но на тебе нищо ти няма. Пръстта те бе подлегнала и замаяла. Я ми разправи как така гранатата не те разкъса, ами само те затрупа?

Димо сръбна глътка чай и като разбра, че е студен, изпи го на един дъх. Сложи канчето на земята и изпъшка:

– Като си толкова любопитен, иди още сега на моето място. Ако оцелееш до утре, аз съм тук, ела, пак ще си приказваме.

Санитарят прибра канчето и преди да излезе от палатката, забеляза:

– Да не мислиш, че не съм бил в окопите – бил съм. Ей тук съм ранен! – И той показа гърдите си.

Димо беше задрямал, когато в палатката влезе полковият лекар. Ръка в каучукова ръкавица се сложи върху гърдите му, дръпна одеялото и го откри. Санитарят се обади:

– Този е заспаният войник. Той вече е добре. Изпи канче чай и вече приказва.

Лекарят хвана ръката на Дима и се замисли.

– Пулсът му е отличен. Дигнете го да походи малко.

Димо се разсъни и обърна лице към лекаря.

– Какво ме гледаш като подплашен. Нищо ти няма. Я стани и походи малко!

И преди Димо да разбере какво му говорят, двама души го изправиха, хванаха го под ръце и го помъкнаха към изхода. След първата крачка Димо разтърси глава, дръпна се и се освободи от ръцете на санитарите.

– Оставете ме на мира! Какво сте ме повлекли – не съм нито мърша, нито маймуна!

Лекарят се намръщи, изгледа началнически Дима и натърти:

– Дайте му да обядва и го върнете в ротата – здрав е като бик. От страх е изгубил съзнание. И този е от хитреците.

Димо поиска да пристъпи, но остана на мястото си като поразен от гръм. Цялата снага го боли, с мъка диша, а те го връщат назад. Защо тогава го измъкнаха от гроба му? Ако бяха го оставили, днес нямаше да имат грижата да го поят със студен чай и да го хранят. Един от санитарите се приближи до леглото му и започна да дипли одеялото. Димо се ядоса, хвана го за китката и го дръпна.

– Имам нужда от почивка – оставете ме да си почина!

– Лекарят каза, че си здрав като бик. Можеш да си починеш там, дето всички българи почиват.

– А ти откъде знаеш, че там се почива? Там има баници, печени агнета, мед и масло. Хайде върви с мене – ще накарам англофренците да ти дадат и малко шоколад.

Димо го хвана за раменете и го помъкна към вратата. Санитарят се развика. Дойдоха му на помощ и го отърваха от Димовете лапи. Санитарят се наперчи и заръкомаха:

– Не иска да замине за фронта. Ти знаеш ли, че служебно лице не се бие? Знай, че бягството в лицето на противника се наказва със смърт. Глупако, ще те разстрелят!

Четирима души го гледаха непрекъснато с омраза. За тях той бе нищо. Чувстваше, че всеки миг ще се нахвърлят върху му и ще го смачкат. Видя се на земята и под краката им. Разкърши снага, плещите му изпукаха и усети кръвта да прелива в жилите му. Да му е пушката тука, ще я хване откъм дулото и с все сила ще я завърти. Ей тъй по брадите да ги порне, та да видят звезди посред бял ден. Огледа палатката. Всички други лежаха тежко ранени и пъшкаха. Кои бяха ранените?... Спомни си за Баката и пристъпи с отпуснати ръце към санитарите.

– Баката тука ли е?

– Баката е в кухнята.

– За моя другар Баката питам. Ранен ли е или убит? Заедно бяхме.

– Такъв ранен нямаме. Трябва да е убит.

Димо се люшна напред, но се задържа на краката си. Обърна се към изхода, тръгна и сам на себе си заговори:

– Убили са и него... така си и мислех – Баката до края не ще изтърпи... Ето че не изтърпя... Той поне не знае какво нещо е болница... Ако ме ранят още веднъж, ще се домъкна до някоя дупка и там ще се скрия. В болница няма да вляза... Не, няма да стъпна!

Излезе от палатката, мина през полянката, седна на един камък и се замисли. Тежкият грохот на оръдията минаваше през ридовете и падаше като облак над главата му. Струваше му се, че голям паяк плете

мрежа и дебне слънцето. В тая мрежа той виси като муха и не смее да шавне... Щом само трепне, и здрави куки ще се забият в жилите му и ще отпушат кръвта му. Затваря очи, спира дъх, иска да чуе как струи и изтича червената кръв. Главата му се замайва и малко остава да падне. Слънчевите лъчи хвърлят шепа игли в очите му и той се сепва. Изправя се и тръгва напосоки. Пътеката се вие по топъл рид и догонва топовните гърмежи... Не дочака обеда – тръгна за Добро поле. Един от санитарите го настигна и му даде хляб и сирене. Щом видя хляба, и гладът отвори вълчи уста. Димо седна до една скала и лакомо загълта. Залъците заставаха на гърлото му и предизвикваха сълзи в очите. Поиска да си спомни за децата си. Кирчо се мярна като птичка и падна в устата му като грудка сирене. Не само Кирчо, но и скалата се превърна на сирене. Заби нокти и изръмжа. Между зъбите му попадна голям залък и разчекна устата. Гледаше настървен, непрекъснато клатеше глава и мляскаше.

Настигнаха го войници от обоза. Спряха мършавите си коне да почимат и го заговориха:

– На позицията ли отиваш? И ние там отиваме. Нашата работа и тя не е лека.

– Хляб ли носите? – попита Димо и пресрами. – Дайте ми едно хлебче, че съм гладен като вълк.

– Броени са, не може.

– И аз бях броен, но англофренците ме отчислиха. Всяка минутка отчисляват на позицията. Тази вечер мнозина не ще получат дажбата си. Дайте ми едно хлебче за „бог да прости“!

Един от конярите развърза торба, извади войнишки хляб и извика на Дима:

– Нà, дръж!

И подхвърли хляба. Димо не смогна да го улови и той се търкулна, спря се в куп камъни. Димо пъргаво скочи, завтече се, коленичи и грабна хляба. Закри го с гърдите си, сякаш хиляди ръце се протягаха да му го отнемат.

– Ела да ти дам и малко варено месо! – извика му конярят.

Димо бърже се върна и жадно загледа коняря в ръцете. Дадоха му къс месо, той го стисна в шепата си, но очите му останаха впити в казана.

– Трябва да си много гладен! Откога не си ял, братко?

Думите на коняря го удариха като с бич през лицето. Засрами се – видя се като куче, кукнало пред прага за резен хляб. Погледна хляба и месото, мина му през ума да ги върне, но отпусна ръце и бавно тръгна. Конете опнаха шии след него. Първият коняр го настигна и го попита:

– Защо не ядеш?

– Отяде ми се.

– Всички, които отиват нататък, изгубват охота за ядене. Със смъртта шега не бива.

– Щом като е толкова страшно там, защо носите хляб на войниците? Не им носете и те ще се върнат по домовете си.

– Връщането не е лесно, братче!

– Аз ти казвам, че е лесно. Нищо по-лесно от връщането.

– Мир ли ще сключим?

– Никакъв мир. Ей тъй, дигаме се от окопите и се връщаме!

Конярят се уплаши от думите на Дима, нарочно забави крачки и остана назад. Димо погледна хляба и месото и настръхна от глад. Забрави за коняря, отби се встрани, скри се зад една скала и стръвно закъса вареното месо.

XXVIII.

– Имам ли писмо от Дима?

Кметът Марин погледна Велика и бе готов да се усмихне, но загриженото ѝ и уплашено лице го накара да насочи поглед през нечистия прозорец на общинската канцелария и с въздишка да отговори:

– Няма. И днес нямаш писмо. Димо нещо се замълча.

– Да не му се е случило нещо лошо? – И Велика изгуби глас.

– Димо е щастливец – него куршум не го лови.

Марин остана доволен от думите си. На жените тъй трябва да се приказва. Сърцата им са като листица на трепетлика – лъхне ветрец, обезпокоят се, пекне слънце, укротяват се, но едва задрямват. Велика се отдръпна от вратата, наведе глава в земята и докато си отиде, не се освободи от магията на кметовите думи. Влезе вкъщи, запали кандилото, прекръсти се и забрави да се залови на работа. Отпусна се върху раклата и затвори очи. Тя искаше да провери дали кметът Марин казва правото. Наистина щастливец ли е Димо? Нещо определено нито можа да си представи, нито да си спомни. Една ласка на успокоение мина по снагата ѝ и размрази погледа ѝ. Ледът се пропука и протекоха топли сълзи по страните ѝ. Обръчът около гърдите ѝ се отпусна и тя жадно пое дъх. В тоя миг тя искаше децата ѝ да са при нея и да ги погледне в личицата. Стана от раклата, излезе на двора и се развика:

– Кирчо!... Руне!... Кино!...

Велика извика името на голямата си дъщеря без да иска. При мисълта, че съседите са чули, стана ѝ неприятно, но щом пристъпи няколко крачки, ядоса се и сама се заукоряваше:

– Каква съм глупава! Плаша се от хората за празни работи. Кина ми е дъщеря и не веднъж, но десет пъти ще я извикам по име. Нали Димо е жив и здрав? Зная, няма да ми се разсърди, ако направя сватба без него. Грехота е млади хора да живеят неженени под един покрив. По-хубаво ще бъде да запазя честта на Дима, отколкото да оставя жените да си точат езиците на Кинината глава!

Мисълта да направи сватба без Дима все повече я облада и накрая реши още сега да отиде при Калиновата майка и всичко да ѝ каже. Забърза към Калинови и колкото приближаваше, толкова дъхът ѝ ставаше по-чест и по-топъл. Гърдите ѝ горяха от милост към Кина, а пък и Калин ѝ се виждаше пъргав и хубав като тригодишно жребче. Спря се на вратника, отвори уста да викне, но онемя от вълнение. Кина я забеляза и се спусна към нея като стрела.

– Мамо, мамичко!

Кина заплака и долепи устни до десницата на майка си. Велика искаше да ѝ каже насърчителни думи, но радостната вълна тъй притисна гърлото ѝ, че тя едва можа да изхълца. Тръгна пред дъщеря си и щом овладя сълзите си, без да се обръща назад, заговори, като излъга:

– Имам писмо от баща ти. Той много ти се сърди. Но станалото – станало. Който има глава да тегли, тъй става. Баща ти иска сватбата да стане без него и още тази неделя. Нали го знаеш, строг е, но сърцето му е добро – няма да ни се сърди. Само че никакви веселби – венчило на главата и толкова.

Кина слушаше и мълчеше. Не знаеше да се радва ли, или да плаче? Показа се свекървата и двете свати седнаха на пруста и уговориха всичко около сватбата.

Венчавката на Калин с Кина се извърши в къщата на момъка и в делничен ден. Старият свещеник не позволи венчавката да стане в празник и в черквата.

За него младоженците бяха нарушили божия закон и той ги венча като вдовци.

След венчавката той остана прав и не седна, нито прие да хапне от гозбите. Дочка, сестрата на Велика, се ядоса, поднесе чаша вино на свещеника и когато той отказа да пие, тя нервно му каза:

– Не правиш добре, като не пиеш от виното на младоженците.

– Пийте вие – аз зная какво правя.

– Старите хора май честичко бъркат!

– Старите и да бъркат, на тях е простено, но когато младите бъркат – те вършат тежък грях.

Дочка се зачерви, изгледа всички, засмя се безпричинно и сама се успокои:

– Никакъв грях не съм извършила! – И да прикрие смущението си, започна да черпи дошлите сватбари и роднини.

Свещеникът прибра венчилата, благослови младите и си отиде. Дочка едва го изчака да прекрачи прага, въздъхна и клъцна с две ръце след него.

– Само той е праведен! И на мене да дават кожите, плешките и порязаниците, и аз ще минавам за светица.

Милювица и Запряновица се спогледаха и се засмяха. Велика ги изгледа строго, но очите им бяха станали от смях толкова малки, че не я видяха. Куна, която седеше зад Велика в ъгъла, се обърна към Дочка:

– Како Дочке, не правиш хубаво, че се подиграваш със свещеника!

Милювица не позволи на Дочка да се защити, обърна се с лице към Куна и нарочно повиши глас:

– Лъжа ли е, че попът взема кожите от курбаните! Сама съм го срещала да се връща с пълни дисаги плешки и порязаници. Нашите мъже умират от глад на бойната линия, а той тръгнал с дисаги из селото!

Запряновица се почувства засенчена от Милювица и да привлече вниманието на сватбарите, нападна и тя свещеника:

– Ами когато тръгне с крина от къща на къща? Като да е орал и жънал. И все зимница иска.

Дочка се почувства стеснена от приказките на двете жени. Тя го каза ей тъй, за да се намери на дума и да си отплати на свещеника, задето ѝ подхвърли, че е грешна. Изправи се сред жените и започна да говори съвсем весели неща. Разправи как Белчо Плявата прескочил плета на Стаматка, но тя съснала кучетата и той едва се спасил, но със скъсани потури. Запряновица, засегната от това, че я прекъснаха, подхвърли на Дочка:

– Ти отгде знаеш, че потурите на Белчо са скъсани? Да не ти ги донесе да му ги закърпиш?

Велика стана и махна с ръка към Запряновица и Дочка.

– Не сме ви канили на сватба да се джавкате като кучки. Или си дръжте езиците, или си вървете. Стигат ми моите теглила, не ми се слушат лекотии.

Ивана не беше от поканените, но пак дойде. Прекрачи прага, поздрави високо, заля се в предизвикателен смях и погледна Велика.

– Честита ви сватба! Май няма да има блага ракия, но аз и с червен пипер я пия.

Мина през жените и седна до Дочка. Влязоха жени, роднини на Калиновата майка, и сложиха софрата. Ивана поиска вино от невестата, но тя не се яви.

– Защо се крие невестата? И аз още веднъж ставам като нея булка.

– От тебе вече нищо не става! – ядоса се Велика. – Ти си такава една кошница, че и дренки вече не държиш.

Ивана позеленя от обида. Поиска да каже лоши думи на Велика, но Дочка се наведе до ухото ѝ:

– Ивано, остави я – тя е като побъркана от тази работа! Жени дъщеря си, без да е получила позволение от бача Дима. Нито писма ѝ пише, нито ѝ се обажда по отпускарите. Нейната работа не е лесна.

Ивана като чу името на Дима, трепна, помисли си, че го бе чакала в гората, и забрави да отговори на Велика. Погледна Дочка, усмихна ѝ се и нарочно забеляза:

– На тая сватба редно беше и Димо да е между нас. Щях да го накарам да ни попее.

– Моят мъж не знае да пее! – натърти Димовица.

– А пък аз съм го чула да пее.

– Къде си го чула?

– То си остава моя работа.

– Тфу! Не те е срам! – избухна Велика.

– Защо да ме е срам? Ни крада, ни паля.

– Стига, стига! – намеси се Калиновата майка. – Хубава, лоша – все е сватба. Мъжете ги няма, но и без тях ще минем. Дано бог ги запази, както ги е запазил до днес. А сега да си похапнем малко.

Сложиха се пълни паници с гозба. Разговорите утихнаха, устните замляскаха. След първите хапки Ивана поиска бъклицата да пие наздравица за младоженците. Кумата задържа бъклицата при себе си, не ѝ позволи първа да пие. Тази случка даде повод за шеги. Най-много се шегуваха Запряновица и Милювица.

– Обозните умират от смях – смешно им е! – пошушна Велика на Куна.

– Не им завиждай, како Велико! Те не могат се сравни с малкия пръст на ръката ти.

– Може да е така, но за мене няма нито мир, нито почивка.

– Бог и на тебе ще даде мир! – опита се да я успокои Куна.

– Когато легна в черната земя, тогава ще има мир за мене!

Куна отчупи залък и посегна да го натопи в паницата. Запряновица забеляза тънките ѝ пръсти и подхвърли:

– Куне, как се храниш с тия клечки?

Куна не ѝ отговори, хапна залъка, изтърси полата си от трохи, прекръсти се и се изправи на колене, да стане. Велика я дръпна за ръката:

– Остани, заедно ще си ходим.

– Татко е сам и ме чака. Смрачава се и няма кой да подреди кравите.

– Аз ще дойда да ти помогна. Отидеш ли си ти, и аз ще се махна – задушавам се при тия завистници.

Куна се отдръпна до стената и остана. Жените се нахраниха, пиха по няколко пъти вино от бъклицата и разговорът стана припрян и дързък. Ивана се залови със Запряновица, а Дочка – с Милювица. Смеховете им се преплетоха и като паяжина паднаха върху Великиното лице. Сърцето я заболя и за да не извика с глас, скара се на сестра си:

– Дочке, ти поне не се смей – вдовица си! После, днеска сме добре, утре не се знае как ще осъмнем. Войната няма край – запалила е един огън и непрекъснато обикаля хорските къщи. Кой ли ден и моята къща ще пламне!

– Моята е вече изгоряла! – безгрижно забеляза Дочка и прибави: – Сега редът е на други. Питайте Куна, тя ще ви каже всичко. Нейните сънища не са като нашите – тя все с бога и със Света Богородица се разговаря.

Ивана притегли бъклицата при себе си, сложи я на скута си и махна с ръка:

– Сега не ми се слушат Кунините лъжи. Да иде у попови и на тях да разправя сънищата си. Мене главата ме заболява, когато някой вземе да ме лъже със свети работи. Оставете Кунето да се разправя с бръм-

барите, а ние да си сръбнем за младоженците, та колата им да не скърца!

– Като я мажат всяка вечер, няма да скърца! – изтърва езика си Дочка.

– Сестро, ти си пияна! – скара ѝ се Велика.

– И да съм пияна, напила съм се в къщата на сестриницата си. Щеше да ме е срам, ако бях в кръчмата.

– Само това ти остава – в кръчма да се заседнеш.

– Како, защо все ме нападаш? Нито хляба ти ям, нито водата ти пия. Днес е сватба, па може да си попеем и поиграем.

Велика разбра, че по-добре ще направи, ако млъкне. Спогледаха се с Куна и дигнаха рамене. По даден знак и двете станаха и без да се сбогуват със свекървата, отидоха в другата стая при младоженците. Велика целуна дъщеря си по страните, а зет си по челото и им рече:

– Каквото можах, направих. Отсега нататък сами се грижете за себе си. И хубаво, и лошо ще прекарате, но никога бога не забравяйте!

Куна също им каза напътствени думи, след това и двете излязоха на двора. С бавни стъпки отминаха вратника и спряха. Велика се обърна и дълго гледа ниската къща на сватовете. Стори ѝ се, че Кина ще си удря главата в гредите, когато ще шета из къщи. Оградата на двора ѝ се видя много разкривена и рече:

– Тази разкривена ограда никак не ме радва. Един плет оставят ли го да загние, после мъчно се поправя.

– Още повече ще се разкриви и ще изгние! – с тих глас пророкува Куна и продължи: – Преди малко, като се ръкувах с Калин, видях на прозореца сянката на жаба. Залепи се като лепкава кал и така остана. Нещо зло дебне Калина, но дано бог помогне да се размине.

Велика втренчи очи в прозорчето да види сянката на жабата. Беше много далече и нищо друго не забе-

ляза освен червените езичета на венчалните свещи. Пламъците останаха в очите ѝ, превърнаха се в нажежени гвоздеи и се забиха в мозъка ѝ. Неканен страх се промъкна в сърцето ѝ, пожела да се върне в стаята, да прегърне дъщеря си и да я помилва, да я окъпе в сълзите си. И щеше да го направи, ако не я опомни гласът на Дочка, която пееше с висок глас сватбарска песен.

– Куне, наша Дочка е полудяла!

Реши да се върне и да запуши с шепа устата на сестра си. Но решението ѝ остана неизпълнено. Входната врата на къщата се отвори и на пруста излязоха с хороводна песен Ивана, Дочка, Милювица и Запряновица. Ивана се провикна, размаха кърпа и повлече Дочка и другите на двора. Заскачаха и се закривиха из широкия и празен двор. Вечерните сенки се изплашиха, изпокриха се в полозите и оттам запоглъщаха смеха на Ивана и песента на Дочка. Извикаха и младоженците. Показа се само Калин. Ивана го посрещна, прегърна го през шията и го повлече на хорото. Младият зет тропна, провикна се и се сгуши между двете жени. Хорото мина край градинката, отърка гърбовете си по стената на плевника и се струпа накуп. Калин остана в средата и само гледаше и се въртеше. Ивана го дръпна за потурите и шеговито му подхвърли:

– Много здраво си ги завързал.

– Кина ще му ги развърже! – изсмя се Дочка и прегърна Калина през кръста.

Младият зет се обърка. Опита се да се освободи, но Ивана мушна пръсти в пояса му и викна:

– Дочке, пей – ще играем с младия зет!

Задърпа го из двора, заблъска раменете си в гърдите му. Калин се провикна и също мушна пръсти в поясите на Ивана и Дочка.

Велика повече не можа да гледа това пияно, дяволско хоро, улови Куна за ръката и я помъкна на ули-

цата. На един дъх се намериха в дола. Хороводната песен се сля с виенето на куче и замлъкна. В дола стана тъй тихо и тъмно, че Велика се уплаши.

– Куне, страх ме е, много ме е страх!

– Погледни звездите и страхът ти ще мине.

Велика обърна лице към небето и с мъка захълца:

– Боже, колко са ясни звездите!

В тия думи тя изля цялата си мъка. Колко мръсен и объркан е нейният живот! Като селските плетища е разкривен и изгнил нейният дом... Тези нейни мисли се напластиха като дим от подпалена трева върху земята. Струваше ѝ се, че в тоя дим цялото село се трови. По гърдите ѝ полазиха тръпки, дълги и студени като змии. Поиска да се спаси от тях и започна направо, през най-стръмния скат на дола да се изкачва. Заби пръсти в разтрошен камък, засили се, но камъкът се откърти и тя се сурна по гърдите си, падна в сух трап. Куна слезе при нея да ѝ помогне, но тя не ѝ позволи.

– Остави ме, Куне, сама ще стана! Не ме жали, аз съм като кучетата – ще ми мине.

Куна седна до нея и сложи ръка на челото ѝ.

– Гориш в огън. Стани да те заведа вкъщи. Рунка и Кирчо те чакат.

Велика изпъшка и с големи усилия се измъкна от трапа. Хвана се за ръката на Куна и закуца.

– Како Велико, ти куцаш!

– Не куцам, Куне!

Димовица стисна челюсти и изправи снага. Болката се заби като ръждив гвоздей в коляното ѝ, но тя издържа – до вкъщи не провлече крак, нито охна.

Завари Кирчо и Рунка задрямали до стана в пруста.

XXIX.

Нивите изкласиха и заляха цялото сувидолско землище. И по лъките, и по оцедливите места житата растяха и зърното се наливаше – охранваше. Сувидол дремеше от сутрин до вечер и не се радваше на добрите храни. Забулени жени излизаха, изчезваха из пътищата и се връщаха вечер с пълни торби бурени за свинете. Едничкият шум в Сувидол бе жуженето на пчелите. Над градините, около овошките бръмчаха пчелите и приспиваха кокошките в пясъка и кучетата под сенките. През деня мълчеше и Цвятковата кръчма. Белчо се забавляваше в овощната си градина, чистеше гъсениците, гонеше кокошките и врабците, а Цвятко лежеше на пейката, обръщаше се от една страна на друга и чакаше някоя старуха или дете да се покажат на вратата с празно шише за ракия.

Сувидол мълчеше като чуждо всред зелените ниви. Работна ръка бе минала из полето, но къде беше тя? Кучета кръстосваха пътищата, а слаб и дрърлив добитък пасеше из полянките, по мочурливите места. Сегиз-тогиз минаваха отпускари, но не почиваха под сенките, бързаха да влязат в селото и да заседнат в кръчмата.

Една сутрин Велика излезе сама на полето. Отиде на нивата до гората да види дали е време да се изкопае царевицата. Земята бе опръхнала, а тревата заплашваше да задуши царевицата. Укори се, че не бе взела копачката да започне копането още днес. И за да не губи време, наведе се да скубе с ръце тревата. Бурените се впиваха в ръцете ѝ и белеха кожата на пръстите. Но тя, увлечена в мислите си, нищо не усещаше. От продължителното навеждане заболя я кръст, изохка и се изправи да си почине. Разтвори ръце да се протегне и веднага ги отпусна. От пътя се отби вой-

ник отпускар и се насочи към нея. Първата ѝ мисъл бе, че Димо си иде в отпуска, но измамата не трая дълго, отпускарят вървеше наведен и не махаше ръце като мъжа ѝ. Мина ѝ през ума, ако той се отбива при нея за хляб и вода, тя не бе взела нищо със себе си.

Отпускарят спря срещу нея и седна върху царевицата.

– Ще смачкаш най-малко десет корена, тъй както седна! – забеляза му Велика.

– И сто да смачкам, все ми е едно. Защо се мъчиш? Да не мислиш, че ти някаква полза ще видиш от тях? Виж, германците и тиловаците добре ще се облажат! Я зарежи работата и ела седни до мене! – намигна ѝ отпускарят.

– Не ми се седи. Пò ми е добре да си стоя права! – рече троснато Велика.

– Ако те е страх, че някой ще ни види, да отидем в гората.

– Да отидем в гората ли? Е, после?

– После ще се скрием в шумата.

Димовица едва не се пръсна от гняв. Светкавично огледа наоколо, забеляза камък, грабна го и с ярост го захвърли върху отпускаря.

– Мръсник! Да се махаш оттука, че сега ще те пребия с камъни!

Войникът се наведе и едва избягна удара. Изправи се и отстъпи крачка назад. Велика доби по-голяма смелост, захвърли пръст в очите му и закряска:

– Вън! Вън от нивата ми! Като грешни дяволи се мъчим да ги храним наготово, а пък те тръгнали из нивята жените да закачат. Тфу! Безсрамници! Не гледат ни къде тъпчат, ни какво приказват. Слепи да ги видя тия англофренци, дето не са ги още изпочукали.

Отпускарят се опита нещо да каже, но втора шепа пръст се пръсна в лицето му и той намери за благоразумно да обърне гръб и да се отдалечи. Когато се намери отново на пътя, тури ръцете си около устата си и извика:

– Дърта, много си дърта! Затова си и бясна. Ако беше по-млада, нямаше толкова да риташ и да крякаш.

– Блудници! Всички сте блудници! Коренът ви да изсъхне, омразни готовановци!

Велика се наведе и заскуба отново тревата. Отскубна няколко корена и почувства умора в ръцете си. Гневът ѝ се разля по цялата снага и я отрови. Колената ѝ се подкосиха и тя, без да иска, седна на земята, загледа с помрачени очи широките листа на царевицата. Накани се да заплаче с глас, но нито въздух имаше в гърдите си, нито сълзи в очите. Цялото поле ѝ се стори чуждо, враждебно. Ако имаше сили, щеше да стане и до коренче да изкорени царевицата. Защо нямаше коса в ръцете си – щеше да се развърти из нивите, та всичко да покоси. Тъй ѝ се искаше да тръгне по дълъг, безкраен откос и да стигне края на света. Ще се хвърли с очите надолу, па ако ще на дяволска вила сърцето си да набучи. Представата ѝ за дяволската вила беше толкова силна, че усети остри болки в сърцето си. Отначало дълъг шиш прониза гърдите ѝ, след това остри нокти се забиха в гърба ѝ и за да не я дигнат във въздуха, разпери ръце, улови се за тревата. Когато преминаха болките, тя ясно чу ударите на сърцето си и още повече се уплаши. Ами ако умре като мравка върху тревата? Очите ѝ се разшириха и тя видя една мравка да се мъчи под тежестта на умряла калинка. Калинката се превърна в червен, запечен баир и легна върху снагата ѝ. Опита се да размърда плещи, ала ноктите ѝ още веднъж се забиха в месата ѝ. Отвори уста да извика, но се люшна, забучи глава в корена на една царевица и изчезна в люлката на черни, железни кръгове.

Към обед мина каруца с отпускари. Каруцарят я

забеляза, спря конете и ѝ извика. Велика дори не шавна. Двамата отпускари слязоха от каруцата и отърчаха при нея. Единият я ритна по краката и я повика:

– Стрино, ако си жива, обади се!

Велика пак не ги чу. Кукнаха до главата ѝ и се опитаха да я събудят. Главата ѝ клюмна на една страна и те видяха синките ѝ устни. Помислиха, че е умряла, извикаха и каруцаря. Той я пипна по челото, после сложи ухо на гърдите ѝ и едва се усмихна:

– Жива е още. Да я качим на каруцата и да я откараме в селото. Горката Димовица, не ще издържи докрай!

– Ами това Димовица ли е? Брей че се е изменила! – затюхкаха се двамата отпускари.

Дигнаха я на ръце и я сложиха на каруцата. Отпускарите седнаха на капака и не сваляха очи от Велика. Конете припнаха и каруцата заскача из ракитака. От тръскането Велика отвори очи и като видя около себе си мъже, изписка ужасена.

– Махайте се! Оставете ме! Ще кажа на Димо, та до един да ви избие. Защо сте ме качили на тая проклета каруца? За каква ме вземате? Аз не съм нито Ивана, нито...

Макар че бе извън себе си, не посмя да спомене името на сестра си Дочка. Изправи се, улови се за страните на сандъка, но нема сили да се дигне, да слезе. От мъка заплака със сълзи и се замоли:

– Пуснете ме бе, хора! Защо ме мъчите, какво лошо съм ви сторила, та искате да ме посрамите?

– Димовице, успокой се! – заговори ѝ каруцарят. – Ти си болна. Или си слънчасала, или пък кръвта те е съборила. Намерихме те на нивата и те караме в селото.

– Нито съм слънчасала, нито кръвта ме е съборила. Не съм дете да не разбирам сметките ви. Намерихте една слаба жена и се нахвърлихте върху ѝ като на мърша. Кучета, кучета сте вие!

Отпускарите разбраха, че тя се плаши от тях, и слязоха от каруцата. Велика се изправи на колене, сложи ръце върху раменете на каруцаря и го замоли:

– Удари конете и да избягаме! Те слязоха, не искам да се качат пак. По-скоро да стигнем вкъщи!

Каруцата загърмя из пътя, навлезе в улиците на Сувидол и спря пред Цвятковата кръчма. Белчо Плявата полюбопитства да види коя е жената в каруцата и като я позна, облиза устни, подскочи на здравия си крак и се подпря с рамо на единия от конете.

– Димовице мари, къде си ходила? Защо не извика и мене? Като съм куц, да не съм турчин.

Велика грабна камшика и с все сила го запрати в лицето на Белча. Тънкият ремък се уви около шията му и го ощипа по страната. Ядоса се, издърпа камшика от ръцете ѝ и се накани да ѝ отвърне. Каруцарят го хвана за ръката и му каза:

– Болна е. Намерихме я припаднала на нивата.

– По-хубаво да беше пукнала, отколкото да ме удари с камшика. Един ден все ще си го върна!

Белчо влезе в кръчмата. Каруцарят помогна на Велика да слезе. Тя се залюля на краката си и като пияна тръгна към къщата си. Щом пристигна, отвори вратата и падна на очите си. Кирчо и Рунка се разпищяха около нея и като разбраха, че майка им е зле болна, отидоха да викат кака си Кина и Куна.

Кина и Куна пристигнаха едновременно. Дъщерята се приготви да се заприпява, но Куна я дръпна за престилката:

– Помогни ми да я турим на легло. Тя е много уморена, ще си почине и ще отвори очи.

Разбързаха се и двете. Събориха дрешника, постлаха и с мъка я положиха на леглото. Велика измънка нещо и отвори засъхнали устни. Кина докосна канче с вода до устните ѝ и се наведе близо до лицето ѝ.

– Мамо, сръбни си малко водица.

Велика отвори очи, втренчи се в дъщеря си, глътна няколко глътки и пак се унесе. Кина и от този поглед се зарадва. Остави канчето настрана и се зае да пали огъня. Набърже донесе дърва, начупи тресчици и ги струпа в огнището.

– По-добре ще направиш, ако запалиш кандилото пред иконите. Засега огън няма да ни трябва. И много не ходи из къщи, да не я безпокоиш. Майка ти има нужда от дълга, много дълга почивка.

Кина направи всичко, както искаше Куна. След като донесе и студена вода, кротичко се доближи до майка си и седна край краката ѝ до Куна. Мълчаха и двете известно време. Кандилцето изпращя, намали пламъка си, замижа и докато Кина се сети да поеме дъх, то изгасна.

– Пипнала си фитила с мокри ръце.

– Не. Ръцете ми бяха съвсем сухи.

– Понякога и това се случва! – въздъхна Куна.

– Нали не е на хубаво? – уплашено попита Кина.

– Та кое ли е на хубаво, та и това да бъде? Но не се плаши, сега се случват и по-тежки, по-страшни случки.

Кина много пъти е слушала старческите и загадъчни думи на Куна, но никога не беше се плашила от тях както сега. Тя не разбра какво искаше да каже Куна, но усети тежест в гърдите си и една тъпа игла между двете си вежди. В нея се появи силно желание да прегърне майка си и да сложи чело на гърдите ѝ. Полека наклони глава, затвори очи и изхълца. Куна я дръпна за раменете и леко я разтърси:

– Не прави глупости. Стани и направи молитва пред иконите. Или си забравила да се кръстиш?

– Не, не съм забравила.

Куна я вдигна и отведе при иконостаса.

– Моли се сега, защото има за какво да искаш прошка от бога!

Кинината молитва не трая дълго. След първия кръст Велика отвори очи и поиска вода. Кина се спусна към стомната и наля прясна вода в канчето. Майка ѝ взе с треперящи ръце канчето и я попита:

– За мене ли се молеше, дъще?

Кина погледна първо Куна, после майка си и засрамена наведе очи.

При болната дойде и Дочка. Скара се на Кина, че не е запалила огъня, да опържи яйца на майка си.

– Дочке, ти забравяш, че сме във великия пост! – забеляза ѝ Куна.

– Постът е за здравите, а пък яйцата са за болните. Аз ей сега ще запаля огъня и ще чукна три-четири яйца в тиганя.

– Сестро, не си прави труд – няма да ям. Отровена съм от мъки и ядове и нищо не ми се яде! – каза ѝ Велика.

– И тази хубава! Като умреш, кой ще ти гледа децата?

– Ти ще ги гледаш – защото ѝ си рождена сестра! – веднага ѝ отговори Куна.

В очите на Куна имаше такава тишина, че Дочка се обезпокои. Щом си помисли, че ще остане без сестра, изтръпна. Кротко се сви до болната и хвана ръката ѝ. Двете сестри се гледаха дълго, но нищо не си продумаха. Дочка се почувства стеснена и когато Велика поиска да види Кирча, тя побърза да излезе на двора да го викне.

Велика направи усилие, седна на възглавницата и като разбра, че е по-добре, сложи ръце на скута си и каза на Куна:

– Ако ти не беше дошла, щях да умра. Прилоше ми на нивата. Този път се уплаших, Куне! По едно време помислих, че ще полудея. Знаеш ли от що ми стана

лошо? От мъка затворих очи да не гледам света, а пък то като ме заобиколиха едни голи дяволи, боже пази! Куне, във всяка тревка, под всяка трънка седи гол дявол и си показва, да прощаваш, срамотиите. Мозъкът ми се запали и изгорях като сухо сено.

Чуха се стъпки, Велика обърна глава към вратата. Влезе Калин и без да поздрави, забеляза на жена си:

– Кино, вкъщи всичката работа стои, а ти си тръгнала по махалата. Я върви вкъщи!

Кина стана права, приготви се да си върви. Майка ѝ я погледна с влажен поглед и каза на Калина:

– Зетко, майчината къща не е махалата. Жена ти не е виновна, аз се разболях и пратих да я викат.

– Е, щом си болна, нека остане. Върнах се от полето и като не я намерих вкъщи, ядосах се! – рече Калин.

Велика се зарадва от думите на зетя си и повика при себе си Кина.

– Разшетай се из къщи и приготви ядене на мъжа си, че е гладен. Виж, прегледай долапите, все ще намериш нещо като за гладен човек.

Калин огледа стаята, пристъпи към раклата и седна. Искаше да каже нещо на тъща си, но не знаеше какво. Едва когато Куна си отиде, той направи несръчно движение с ръцете си и не намясто попита:

– Куна защо не се омъжи? Стара мома ли ще остане?

В това време влезе в стаята Дочка с Кирча и тя побърза да му отговори:

– Калине, светиците не се женят!

– Е, че Куна светица ли е?

– Разбира се, че е светица. Тя нито блажи, нито за мъж мисли.

– Доче, върви си гледай работата и стига си ръбала полите на Куна. Много хляб има да изядеш, докато станеш колкото малкия ѝ пръст.

– Та толкова ли за долна ме имаш?

– Не те имам за долна, но не вървиш по правия път.

Дочка се ядоса, трясна вратата след себе си и си отиде. Калин се почувства неловко и стана прав. Влезе Кина с наредена паралия и я сложи до краката му.

– Седни да се храниш. Маминият хляб е по-сладък. Нейната пещ по-добре пече, па и брашното ѝ е по-ситно.

Калин седна и без да се прекръсти, започна да се храни. Кина седна на едно коляно срещу него. Велика ги гледа продължително и тъй им се зарадва, че почувства глад и си поиска хляб.

– Калине, отрежи ми резен хляб!... Кино, посоли ми го с червена сол и меродия.

XXX.

За жътва дойдоха в Сувидол десетина души отпускари. Димо не беше между тях. На Велика донесоха много здраве „с кола" и нищо повече не ѝ казаха. Тя ходи от къща на къща, разпитва и жените на отпускарите, но нищо повече не научи от това, че е жив и здрав. Макар „многото здраве" да беше съвсем сухо, за нея то беше дълго, безкрайно писмо. В това ненаписано писмо тя прочете всичко онова, което очакваше от мъжа си. Тя сякаш чуваше гласа му: „Велико, гледай с време да прибереш жътвата!" Замисли се дали да хване жътвари, или сама с Рунка и Кирча да прибере храните. Запресмята нивите: една в лъката, друга зад могилата, трета на тръневския път, четвърта до Пенювото изворче, пета... Не стигнаха пръстите на ръцете ѝ, толкова много бяха нивите им. Загледа се в бялото облаче, заспало над голямата слива, и пак чу Димовия глас: „Ако не можеш сама с децата, хвани жътвари или поискай

да ти пратят пленници. Ние тази есен ще свършим войната и ще се върнем вкъщи.“ Велика знаеше, че сама себе си лъже, но пак се почувства бодра и годна за усилена работа.

Димовица ожъна ечемичената нива сама. Работи непрекъснато три дни и три нощи. Сама се учуди на издръжливостта си. Когато прибираше снопите по заход слънце, при нея се отбиха трима отпускари и поискаха хляб и вода. Този път тя не се уплаши от тях, покани ги да седнат и прати Рунка да им донесе студена вода от близкото изворче. Отпускарите не седнаха, а се заловиха да ѝ помагат. Разбързаха се, събраха снопите и ги струпаха на кръстци. Велика не знаеше как да им се отблагодари, затова им предложи да ги заведе в село и да ги нагости.

– Стрино, ние не сме за село! – каза най-старият от тримата.

– Защо да не сте за село? – попита учудена Велика.

– Ние не сме от вашите места. От Северна България сме. Омръзна ни войната. Пуснаха ни в отпуска, тя изтече, но решихме да не се връщаме в полка. И без това тази есен всичко ще свърши! – обясни същият отпускар.

Димовица остана много изненадана от приказките на войника. Замисли се, след това погали класовете на връхния сноп и попита:

– Войната ли ще се свърши?

– Войната. Войниците ще напуснат фронта и всеки ще се прибере при своите да си гледа работата.

– Тогава няма ли да стане по-лошо?

– Може да стане, но поне ще се тури край на това тегло. Измориха ни от глад и студ.

– Всичките войници ли ще се върнат, или половината? – наивно попита Велика.

– Всичките.

Беглецът се отпусна, откъсна едър клас, стри го в шепите си и започна дълга история. Пред Велика се пръснаха като повалени, раздърпани от гневна вихрушка снопи дните на трите кървави години. Тя видя празните торби, мухлясалите кори, царевичните кочани, изгнилите дрехи, калните шинели, натрупани като непроходима гора. В тая гора тя видя измършавели войници, счупени крака, разкъсани меса, зейнали уста, цъклени очи и реки от кърви. Докато слушаше разказа на беглеца, ненадейно земята пред нея се откъсна, залюшка се и започна да се движи към черна пропаст. На крайния ръб на земята видя Дима как се мъчи да остане прав. Пред него се запраши, силно изпращя и Велика се сепна, разбра, че е леко задрямала. В желанието си да се освободи от страшното видение напрегна слух и с особена жадност заслуша думите на войника.

– Стрино, знаеш ли, че съм раняван шест пъти? Първия път сръбски куршум прониза гърдите ми. Лежах пет месеца из болниците и преди да стъпя здраво на краката си, изпратиха ме в Добруджа и там румънски шрапнел ме направи на решето. Щом оздравях, прехвърлиха ме на южния фронт – в Македония, и там англофренска картечница ме захапа за рамото, едва не ме осакати. Оздравях, и пак на фронта. Не се сетиха поне в нестроевата рота да ме оставят. Да си кажа правата, нямам девет души, а само една. Толкова пъти бог ме запази, а началството не иска и да знае за мене. Абе, хора, изпратете ме в нестроевата рота, та и аз да си отдъхна!

Войникът ненадейно се изправи, хвърли отроненото зърно върху кръстците, сбогува се, извика на другарите си и тримата тръгнаха по карнобатския път. Велика се досети, че има в дисагите половин хляб, даде го на Руна и я изпрати да ги настигне и да им го даде. Най-младият изчака Руна, взе хляба и извика с дрезгав, наплашен глас:

– Стрино, много ти благодарим!

Велика не видя залязващото слънце, но проследи дългите сенки на кръстците чак до пътя, след това прибра децата си, натовари се с дисагите и сърповете и се запъти за село. Руна и Кирчо се загониха из пътя, навлязоха в крайпътната нива и се сборичкаха. Тя им се скара, изпъди ги из нивата и седна да си почине. Брегът бе височък и тя опря гръб на пръстта. Затопли се, лека умора пропълзя по снагата ѝ и тя затвори очи. От срещния бряг, от пожълтялата зимница се обади щурец. Учуди се, че от толкова време едва сега чува щурец. Тихото еднообразно свиркане я върна години назад, когато и Димо си беше вкъщи... Двамата жънат пшеничена нива. Пада мрак, вечерят под звездите и лягат да спят. Димо е легнал в широката бразда и за възглавница си е сложил малък сноп. Тя не може да заспи. Кирчо е увиснал на гърдите ѝ и я смучи. Едно щурче засвирва до самата глава на Дима. Кирчо изпуска пъпката и заспива. Тя бавно се надига и отива при мъжа си. Той е заспал дълбоко и не слуша щурчето. Слага глава до неговата и също заспива. Кирчо проплаква и я събужда. Нахранва го и поглежда небето. Месечината се измъква от клоните на крушата и грее като ден. Събужда Дима, грабват сърповете и работят до зори. Класовете са омекнали и се диплят в ръкойките, ни един клас не пада на земята, зрънце не се изронва.

– Мамо!... Мамо!... Кирчо ме бие! – развика се разглезено Руна.

– Тя пък защо ми вика: „Кирчо – свирчо" – обади се веднага Кирчо.

Велика стана, намести добре дисагите на рамото си и повлече крака из прашния път. След нея вървяха жътвари и приказваха. Гласовете бяха ниски, но думите падаха като едри капки по лицето ѝ. Спря се и изчака жътварите. Те се изравниха, поздравиха я и я подминаха. Разговаряха нещо за войниците. Три дни не дали на войниците хляб, на четвъртия ден им забъркали малко качамак като на свини.

– Тогава защо стоят, та не си дойдат?

– Георги си дойде снощи. И да му изтече отпуската, няма да го пусна, ще го скрия в хамбарите.

– Много скришно място му си избрала! Най-напред в хамбарите гледат.

Димовица избърза, настигна жените и се намеси в разговора им:

– Мино, какво разправя твоят Георги? Видели ли са се с нашия Димо?

– Какво ще разправя – откакто си е дошъл, все яде. Снощи изяде цял хляб и двадесет яйца.

– Не му давай толкова много, ще преяде и ще се разболее.

– По-хубаво да лежи болен и да го гледам вкъщи, отколкото да го ядат въшките и да гладува.

– Георги не разправя ли, че наесен нещо ще стане? – попита Велика.

– Да става каквото ще. Аз моя Георги няма да го пусна!

– Ами ако го заловят, няма ли най-строго да го накажат?

– Ще го заловят ли? Само да дойдат – очите им с вретено ще извадя. Нека те да отидат в огъня, ние стига сме се пекли в него.

Жътварките се отбиха в друга посока, влязоха в Сувидол през долния път. Велика мина край селската чешма, свали дисагите, разбради се и заплиска лицето си със студена вода.

Освежена слезе в ниското и пое пътеката, която водеше направо за нейната къща. В сянката на плетищата тя видя мъж и жена да се разговарят. Забелязаха я и жената зави, скри се зад високия плет. Мъжът тръгна насреща ѝ, засвири с уста.

– Добър вечер, Димовице! Много ти здраве от Дима.

– Георге, ти ли си? Ей сега се разделихме с жена ти, от нея научих, че си дошъл на отпуска. С кого говорехте преди малко?

Георги засвири наново с уста и подмина, без да отговори на Велика. Тя го изгледа недоволна, досети се за нещо и избърза. Като наближи високия плет, погледна към сенчестия ъгъл и забеляза скрита жена.

– Дочке, ти ли си?

Никой не ѝ се обади. Изпрати Рунка и Кирчо напред, а тя пристъпи към плета.

– Дочке, какво търсиш тука по това време?

Дочка се изправи, изтърси полите си и съвсем безгрижно отговори:

– Залаяха ме лоши кучета и аз се скрих да не ме ухапят.

– Ти ли приказваше преди малко с Георги?

– С кой Георги? С никого не съм приказвала и не ми трябва да приказвам.

– Какво търси по това време насам Мининият мъж? И ти какво търсиш?

– Нали ти казах, никого не търся. Залаяха ме зли кучета. Георги минаваше по пътя и ме отбрани. Сега ще си вървим двете. Кучетата на двама души не налитат.

Велика кимна с глава и продължи пътя си. Дочка я изпрати до вратника, изчака я да потъне в мрака и пак се върна назад. Едно от съседските кучета се разлая на човек. Димовица се спря и се вслуша. Откъм дола се разнесе женски смях – смееше се весело Дочка. Цяла се разтрепера, мина ѝ през ума да изтича, да настигне сестра си, да я хване за плитките и да я набие, но студен гвоздей отново се докосна до сърцето ѝ и тя изтръпна от страх да не би пак да припадне. Пое дълбоко въздух и прониза с поглед нощта. Сред хорището светеха с ръждива светлина прозорците на кръчмата. Смехът на сестра ѝ заглъхна към Иваниния двор. Разнесоха се и пиянски песни – пееха отпускарите. Белчо Плявата извика като чурулик и залая като овчарско куче:

– Йам!... Йам, йам!... Йам, йам, йам!...

Велика се хвана за главата и изпъшка:

– Вече целият свят се е запалил и гори!

XXXI.

Из полето, по нивите все по-често започнаха да се явяват войници бегълци. В селската гора се криеха петима, а други трима обикаляха из лъката и обираха хляба на жътварите. Кметът Марин ходи в Бургас по своя работа, но в Сувидол разбраха, че е отишъл да обади в казармите за бегълците. След два дни привечер пламнаха снопи. Жените се разпискаха и като научиха, че горят снопи на кметовата нива, успокоиха се. Марин не посмя да отиде да гаси, остана в селото. Само на Плявата намери за необходимо да каже:

– Винят ме, че съм ходил в Бургас да обаждам за бегълците. Толкова за глупав ли ме смятат? Не виждам ли накъде отиват работите? Тъй както е тръгнала, никой не може да я спре. Само дето ми отидоха на вятъра снопите.

– Марине, ти имаш други ниви, толкова не им придирвай. Чули хората и разбрали, не разбрали, драснали кибрита. Искаш ли малко круши? Имам една ранозрейка – като мед се топят в устата. Да ти дам, че да се подсладиш!

Белчо се заклати към градината. Марин се ядоса и не го дочака, отиде си вкъщи.

Към края на жътвата в Сувидол станаха още ня-

колко случки. От Тръневo пристигнаха две каруци с войници отпускари. Слязоха в Цвятковата кръчма и се запиха. Убиха едно прасенце, накараха Плявата да запали пещта и да го опече. Той занесе прасето у Иванини и всичко остави на нея. Вечерта отпускарите впрегнаха каруците, спряха ги пред вратника на Ивана и до сутринта не отпрегнаха конете. Ивана прати да викат Дочка, но тя не посмя да отиде. След като ядоха и пиха, поискаха от Ивана да се съблече. Тя отказа и започна да ги пъди. Войниците я набиха добре, раздърпаха я и я вързаха за сливата. Ивана си продра гърлото да вика. Събуди цялото село. И като не можа да си извади яда от войниците, подгони с камъни Белча, който беше се върнал да я отвърже. Един камък удари Плявата в главата и едва не го уби.

На другия ден той замина за Бургас да я дава под съд. Ивана го настигна в землището на Тръневo и останаха да се къпят заедно в реката.

Няколко дни след тая случка жената на Георги отпускаря – Мина, се върна ненадейно от нивата, изкърти вратата на плевника и завари мъжа си с Дочка. Грабна пожоварника и погна Дочка из двора. Георги я пресрещна, отне от ръцете ѝ пожоварника и даде време на Дочка да избяга. Мина се нахвърли върху мъжа си и тъй като не можа да му надвие, неистово закряска:

– Не искам в къщата си блудник. Още сега да се махнеш от къщата ми. Тя е моя! Ти нямаш нищо. Три години аз съм работила, аз съм печелила. Ти иди да си търсиш твоето от там, дето си работил. Три години само си плюскал! Откакто си дошъл, сърп не си дръпнал, а си тръпнал из село като куче да душиш... Ей сега ще запаля и плевника, и къщата! Ох, боже, боженце!... – провикна се Мина, падна на очите си и зарева с неистов глас.

Георги изтегли кофа вода, разля я върху главата

ѝ, задяна се с раницата и даде вид, че заминава за полка. Мина, цяла мокра, се спусна след него и го замоли да се върне. Молбите ѝ развеселиха цялото село.

Една сутрин слезе Калиновото овчарче в село и съобщи, че войници задигнали две агнета от стадото. Калин бе на нивата. Върна се привечер. Щом научи за кражбата, отиде при стадото. Кина не го пущаше, но той ѝ се скара и я прати да спи при майка си. Като отиваше към кошарата, мина през Геневия дол, забеляза огън и тръгна право към него. Още отдалече груб глас му извика:

– Стой там!

– Няма да стоя. Дошъл съм да ми върнете двете агнета! – обади се Калин.

– Ни крачка напред, или ще стрелям! – заплаши го войникът беглец.

– Стреляй, но ми върни агнетата. Не ви ли е срам? Не стига дето сте избягали от боя, но отгоре на това крадете хорската мъка. Ако не ми върнете агнетата, ще отида в Бургас и ще обадя на властта. Още сега ще тръгна.

Калин се върна назад. Но след първите му крачки войникът дигна пушката и го заплаши:

– Ти си предател!

– Не аз, а вие сте предатели. Защо бягате от фронта?

– Ще ти кажа аз на тебе кой е предател!

Беглецът настигна Калина и му удари плесница. Калин се хвърли върху войника и посегна към ножа му. От огъня се дигнаха още двама и се нахвърлиха с ритници върху Калина. Първият войник се изправи, замахна с пушката и го удари с приклад в главата. Калин се опита да се задържи на краката си, но политна и забучи глава в стърнището. Войниците го оставиха, загасиха огъня и се прехвърлиха в съседното землище.

На сутринта жътварки намериха Калина мъртъв. Изведнъж цялото поле изписка като подпалено. Забързаха жени, наклониха се забрадки, отпуснаха се заглъчени гласове. Пътищата и пътеките зейнаха и погълнаха светлото небе. Кина вървеше след колата и си блъскаше главата в ритлите. Майката на Калина тичаше като луда ту пред воловете, ту оставаше зад колата. Велика държеше двете си ръце на корема и от време на време силно се натискаше по пъпа и се задавяше от мъка. От няколко страни плачеха жени и нареждаха:

– Калине, стани да видиш нивите! Всички ниви са ожънати, Калине!

Колата влезе в Сувидол и спря на хорището. Кметът Марин се яви и се скара на жените, задето са дигнали убития, преди да е дошла комисията. Един от войниците отпускари махна с ръка и забеляза:

– Там нас все комисия ни гледа! Заравят ни като леш, по сто души в един гроб.

– Там е друго, тука е съвсем друго! – отсече Марин.

– Нали е умрял – все едно е дали ще го гледа комисия или не. Закарайте го на гробищата и го загробете. Свърши се тя неговата.

Войникът сложи ръце в джобовете си и бавно се отдалечи. Марин поклати глава и позволи на жените да откарат убития в къщата му. Колата заскърца, заплакаха и жените. Откъдето и да се зададеше жена, оставяше си работата и тръгваше след колата. Всяка си редеше мъката, оплакваше дните си. Смъртта на Калина ги удари в главата като с остра брадва. Изведнъж разбраха целия ужас на войната. Ако са там, непрекъснато ще следват носилките и ще плачат над гробовете.

Ненадейната смърт е най-страшната за жената. Тя си гради цяла къщица върху плещите на мъжа и изведнъж всичко се събаря. Сувидолчанки гледаха младия зет Калин и си мислеха, че неговата смърт е смърт на всичките мъже в селото. Кукнаха до краката му и занареждаха. Калиновата майка изнесе венчалните свещи и ги запали над главата му. Кина не издържа, спусна се към вратата, изтича на двора и докато ѝ попречат, намери се до кладенеца и се хвърли с главата надолу. Веднага пуснаха въжета, слезе и мъж отпускар в кладенеца. Извадиха я полумъртва. Велика и Дочка я сложиха на плетена ритла, отнесоха я в бащината ѝ къща и до вечерта я свестиха.

Сувидол през тоя ден приличаше на голяма пещ. Хлябовете бяха жените – печеха се в мъката, но изобилните сълзи ги облекчаваха. Дори и отпускарите се смутиха. Чрез ужаса на жените почувстваха колко страшна е смъртта. Там, на бойното поле, те бяха изтръпнали и на убитите гледаха като на камъни за прикритие. През нощта бивяха заедно, през деня единият – в гроба, другият – в болницата. Навсякъде пресни гробове. Там един кон струва повече от десет човека. Конят носи хляб, а войникът стои само като мишенка... Събраха се в Цвятковата кръчма, но нищо не излезе. Изпиха кило ракия и се разотидоха. Не се задържаха и по къщите си. Намериха се на полето, при нивите си. Някои от тях обиколиха кръстците си и дълго се залъгваха да ги претрупват. Мирисът на зрялото жито, лъхът на запечената угар се промъкнаха в гърдите им като загубен в ширинето детски плач. Дълго не бяха слушали такъв детски плач. Бавно се връщаха към времето отпреди три години...

Ходят с рала из земята, ровят я и хвърлят зърно из нея. Махат сърпове и събират хляб за хората. Това грях ли е, и толкова голям грях ли е, че са ги събрали и изпратили като овце на кланицата?... Старата връз-

ка между човека и земята се събуди с нова сила в гърдите им. Въздухът бе сладък като мед, а земята – като топла пита.

На другия ден погребаха Калина. На черква дойдоха всички жени и мъже. След опелото отидоха и на гробищата. При спускането на Калина в гроба коравите войнишки сърца не издържаха, очите се замъглиха, солени сълзи капнаха върху земята. Не искаха да плачат, а пък тъй изобилно течеха сълзите им. Раздадоха на всички жито и пшенична пита за бог да прости. Жените и децата заобиколиха бащите си и с радост ги гледаха в овлажнелите очи. Войниците чувстваха, че нещо загубено се връща, и то на пресния Калинов гроб. Разпръснаха се из нивите, заобиколиха през угарите и след това се върнаха към селото.

Велика и Кина се връщаха сами от гробищата. Отпускарят Стоил ги настигна и заговори:

– Горко на хубавото момче! Отиде си за права бога!

Велика го изгледа и изведнъж избухна:

– Като тебе хубостници го убиха. Защо бягате от фронта? Цял народ стои там, само вие се намерихте умни да бягате!

– Но, Велико, аз не съм избягал, аз съм в отпуска! – опита се да се защити Стоил.

– Знам я вашата отпуска – крадете агнета и убивате децата си. Не ви е срам! Децата си убивате! – натърти Велика.

– Ами ако и Димо си дойде в отпуска?

– Не го искам! Да седи там и да пази. Защо ми е да дойде? Да го диря из кръчмите и плевниците ли?

– Но Димо не е такъв човек.

– Зная аз какъв е! По-скоро се махайте от село. Не е хубаво, дето сте се завъртели из него!

– Значи ти още искаш да има война? – стъписа се Стоил.

– Война да те войноса! Нямаш ум колкото едно пате.

Велика се опита да продължи, но сърцето ѝ заигра в гърдите и тя увисна на Кининото рамо.

– Кино, нека да поседнем малко, да си починем! Стана ми пак лошо.

Седнаха на тревата. Стоил ги подмина. Велика извика след него:

– Стоиле, не ми забелязвай на думите! Аз съм вече половин човек. Много, много ми се струпва на главата!...

XXXII.

В Сувидол пристигна Нейко с вършачката. Настани я край селото, остави я без пазач и отиде в кръчмата. Цвятко и Белчо Плявата го посрещнаха като брат, развикаха се и го прегърнаха. Седнаха на масата да пият. По-късно при тях дойдоха и отпускари. Нейко развърза език и заразправя разни слухове. Ходил в Пловдив, минал през Стара Загора, спрял за един ден и в Ямбол. Хората били загрижени. Войниците повече не искали да останат на фронта. Дали „ултиматум“ на правителството да сключи до есента мир. Не сключи ли, те сами щели да го сключат. Щели да напуснат окопите и право в София. Отпускарите изопнаха шии да слушат по-добре. На тях им се искаше всички тия слухове да излязат верни, преди да са се завърнали по частите си. Стоил дори се опита да си даде важност:

– Още като бях в ротата, нещо се шушукаше. Тъй е, до есента няма да отиде. Ще се отпуши, ви думам!

– Ще се отпуши, но знаете ли какво ще стане? – изпразни чашата си Нейко и продължи: – Германците са подушили цялата работа и са докарали цял влак с

картечници. Наредили са ги в тила и само някой да тръгне назад, ще се пречупи като прегорял клас.

– Германците да си гледат своята работа и да ни оставят на мира. Само дето ни повлякоха в задънена улица – надигна глас Стоил.

Другите отпускари поклатиха глави в знак на съгласие. Нейко се изправи и дигна ръка:

– Запомнете ми думата – лошо ще стане!

В кръчмата влязоха още двама души – старшията Савов и Георги. Савов бе в отпуска и в Сувидол пристигна през нощта. Всички се ръкуваха с него, изчакаха го да седне, а след него и останалите посетители насядаха. Белчо му поднесе пълна чаша и се изпъчи насреща му:

– Хайде, добре дошъл! Е, още ли стоите там? Няма ли да се приберете тази есен? Ние чуваме, че сте решили да я отпущите вече.

– Белчо, не те разбирам! – дигна рамене старшията.

– Разбираш ме, но не ти понася. Нали си пусто началство, преструваш се, че нищо не знаеш. Войниците вече се готвят да напуснат фронта.

– Ти разпространяваш тревожни слухове, Белчо! Знаеш ли, че ако те пипнат, лошо ще патиш?

– Тревожни слухове ли? – леко удари масата Нейко. – Целият народ е настръхнал и в най-скоро време ще подири сметка от потосмукачите и убийците. Я иди виж в градовете, всички са се надули като мехове от пари. А войниците нека гладуват, нека мрат като мухи. Като си старшия, я ми кажи за какво се биеш? За царя и отечеството ли? Какъв е тоя цар, който праща народа си на заколение? А пък избиеш ли народа, ограбиш ли го, тогава и отечеството не струва две стотинки!

– Престани, не ми се слушат глупости. Аз знам за какво се бия! – възмути се старшията. – Ти си свободен, защото русите те освободиха. Ний пък сме длъжни да освободим брата-роб.

– Преди всичко не съм поканил никакъв русин да ме освобождава. А колкото за брата-роб, той ще получи свободата си не чрез вашия цар, а чрез световната революция, която в най-скоро време ще залее света. В Русия революцията е в стихията си, утре и Германия ще пламне. Веднъж пламне ли Германия, целият свят в двадесет и четири часа ще почервенее. И тогава ще настъпи разплатата. Народът ще стане господар на всички богатства, потосмукачите и убийците ще увиснат за назидание на въжето!

Нейко бе неузнаваем. Говореше думи, досега нечувани от сувидолчани. Старшията се опита да го прекъсне, но войниците не го оставиха. На всички им бе приятно да слушат за онова, което ще тури край на войната и ще разпредели богатствата между всички. Нейко като разбра, че отпускарите го слушат с внимание, поръча им ракия и продължи:

– Третата година карате, откакто сте на война. Спечелихте ли нещо? Имахте пълни хамбари, сега ги нямате. Оборите ви гъмжеха от добитък, а сега в тях преживят мършави кравички. Кажете по колко хляб сте яли на ден и по колко килограма месо? Аз ще ви кажа – по един царевичен кочан и един път на месеца вмирисана мърша. А къде отидоха хилядите вагони пшеница? Цяла България бе заровена в зърно, а сега няма качамак да направите на децата си. Абе, вие сте луди, та търпите още!

Старшията не изтърпя, грабна чашата си и я запрати върху Нейка.

– Ти си пропаднал човек и по-скоро се махай от селото ни. Така може да приказва всеки друг, но не и българин. Българин, който забрави България, не е чо-

век. Аз съм българин, господинчо, и няма да оставя чужди крак да стъпи в нашата земя!

– А ти защо заграбваш чужди земи? – прекъсна го Нейко. – Що търсиш в Сърбия, Румъния и Македония?

– Македония е българска земя!

– Като е българска земя, защо ни я взеха през 1913-а?

Старшията заекна, веднага не можа да отговори на Нейка. Отпускарите се усмихнаха, а Стоил подхвърли:

– Абе, господин старши, не виждаш ли, че Нейко не е загубен човек? Па право говори човекът. От тази война аз и ти нямаме никаква полза.

– Имате, как да нямате? – подигра се с тях Нейко. – Ще има цял живот вие и децата ви да плащате заемите на Радославов.

Белчо намигна на Нейка и подхвърли нарочно на старшията:

– Илия, Нейко гази дълбока вода, а ти все край брега обикаляш. Слушай мене и няма да сгрешиш. Поръчай едно кило ракия и се сдобрете с нашия славен машинист. А че то вече мирише – мирише. Колкото и да си запушваме носа – то си мирише. И аз съм като тебе за България, но България не е за нас. Размисли бе, Илия, народът отиде на война и мъжката се би с турци, сърби и гърци, румънци и англофренци, и тутиквантi други. Каквото си вземе, вземат му го. Взе цяла Тракия до Чаталджа – взеха му я. Освободи Македония – и нея му взеха. Помни ми думата, и това ще ни вземат. Затова и войската не иска повече да държи. Остави я да върви както е тръгнала. Все е по-хубаво да се прибереш при децата си и при имота си, отколкото да напълниш някоя дупка в Македония.

– Илия, забрави ли когато те направиха на решето при превземането на Скопие? – забеляза Стоил на старшията.

– Как ще забравя, когато не мога още добре да си извивам плешката. Но не е там работата. Нейко приказва като комунист, а комунистите не обичат България! – отсече старшията.

– Кой ти каза, че комунистите не обичат България? Излъгали са те, бай Илия! Я се погледни! В тия дрехи приличаш на чучула. Не на решето, а на дармон ще те направят. Хайде да се чукнем и да сключим мир. Време е да пусна вършачката. Ако си готов, искам найнапред твоите снопи да овършея. Не ме гледай толкова накриво, и аз съм за йерархията. А сега – ходом марш!

Нейко се заклати и излезе от кръчмата. Белчо го изпрати с цъкане.

– Умно момче и много е работно, но пие на провала – изпива си и праха от кесията.

– А пияни хора държава не могат оправи! – забеляза самоуверено старшията и добави: – Малко остана да го арестувам. Но си рекох, защо да си тровя душата и тука!

– Пък стига сме стояли в окопите – избухна неочаквано Стоил.

Старшията го изгледа, стана от стола, бутна масата, събори чашите и с твърди стъпки излезе от кръчмата. Спря се сред хорището, отправи очи към насрещния баир. Две лястовички профучаха над главата му и избягаха, потопиха се в синия въздух... Колко бистро и меко бе небето. Иска му се дълго да му се любува. Ето, откъм Трънево се задава облаче, голямо колкото булчинска риза. Ще се разкъса ли, или ще наедрее? Сега му е съвсем безразлично дали това облаче ще донесе дъжд или не. Слънцето грее, но над него тежи нещо, притиска гърдите му и придава на лицето му тъмен цвят. Не може да определи откъде иде тая незнайна тежест. Но вместо да продължи напред, върна се към кръчмата и застана на вратата.

– Хайде, всички на работа! Отпуската ни е дадена да приберем храните. И не слушайте Нейка. Това, дето го разправя, е най-лесното. По-трудното е да издържим докрай. И пазете се сами да не се разбъркаме – не можем се оправи, докато сме живи. Ставайте, време е за работа. Ракията хляб не дава – тя имот продава!

След тия думи на Илия Славов му стана по-леко. Отдалечи се и отиде на нивата за снопи.

В края на месец август из сувидолските пътища закръстосваха съвсем свободно войници бегълци. Мълвата, че тази есен войната ще се свърши, се превърна във вяра. Жените си приказваха по път и на кръстопът и определяха точния ден, когато ще се тури край на теглата им. Работата и тя някак си се забърка. Около вършачката вече толкова не се трупаха. Не бързаха много да берат и царевиците.

От всички жени само Велика не проявяваше никакво любопитство около разните слухове. Кина се беше прибрала при нея и двете не вдигаха глава от работа. С време овършаха, прибраха плявата и тръгнаха да берат царевици. Наведени откъртваха кочаните и с часове майка и дъщеря не си продумваха, сякаш бяха онемели. Велика работеше пряко силите си. Самата тя вярваше, че трудът ще прогони лошите ѝ мисли и сънища. Щом задреме, и потъва в черен мрак. В краката ѝ се вият змии, в гърдите ѝ се блъскат прилепи, а срещу ѝ играят искрите на гладни вълчи очи. Събужда се измъчена и цяла в пот. Веднага се залавя за работа. Мъчи си снагата, задъхва се, но мислите ѝ като кукумявки викат в ушите ѝ. Тогава тя затваря очи, отпуща ръце и стои като замаяна.

Велика и младата вдовица Кина подраниха и отидоха на нивата да дооберат царевиците. Слънцето ги огря сред пожълтелите стебла. Кочаните бяха омекнали и мъчно се чупеха. Велика се опита да откъсне едър кочан, но ръцете ѝ затрепераха и Кина уплашена я попита:

– Мамо, лошо ли ти е? Водичка ли искаш?

– Нищо не ми е. Само ръцете ми треперят.

Опита се да повдигне ръцете си, но те едва се отделиха от колената ѝ. Погледна дъщеря си и с просълзени очи продума:

– Кино, осакатях! Днеска няма да мога да работя!

– Мамо, ти си почини, а пък аз сама ще обера царевиците, те не са останали много!

– Няма почивка за мене, дъще! – въздъхна Велика.

Изправи се на колене, Кина я подкрепи и тя стана. Пристъпи към близкото царевично стебло, протегна ръце, но улови само листата, без да може да ги откъсне. Тази ненадейна слабост в ръцете ѝ я уплаши и почувства как немирно заблъска сърцето ѝ в гърдите. Размисли се: Димо ще си дойде и ще завари всичко объркано и царевиците необрани... Друга работа несвършена не можа да си представи. Каквото ще да става с нея, но тя ще прибере в хамбарите и царевиците. Когато си дойде Димо, всичко трябва да е в ред. Но в ред ли е всичко?

– Не е в ред, не е! – изохка Велика.

Слънцето запука в жълтите листа и сгорещи лицето ѝ. Задиша тежко, помисли, че цялата земя гори и пламъкът бърза към нейната нива. Пристъпи и протегна ръце. Земята я опари, а листата се увиха в пръстите ѝ като зелени гущери. Цяла се разтресе от страх. Защо толкова се уплаши? Нима се бои от царевиците? Нали тя с ръцете си ги е сяла?... При тази мисъл Велика съвсем отпадна. Щом човек започне да се плаши от имота си, от работата, с него вече е свършено. Той е или луд, или заплетен в черна магия. Но тя не е луда, тя не си скубе косите, нито къса дрехите си. Но кой е

този, който е направил черната магия? Пред очите ѝ се заредиха ден по ден трите години. Димо се премяташе пред очите ѝ като заклан петел – виждаше го пиян, разгневен, с Ивана. Но нито веднъж не го видя след ралото или със сърп в ръка. Ето в това бе магията. Димо престана да обича работата. Тя напразно се е трудила цели три години. Но нека се завърне жив и здрав, да се прибере при децата си, а пък с нея да става, каквото е наредил бог. Няма да ѝ е мъчно, ако умре... Затвори очи още сега да умре, но тутакси се сепна. Вихрушка мина през царевицата, разбърка листата, зашумя с хиляди стъпки. Тя разшири зеници и загледа пътищата. Струваше ѝ се, че земята пъшка, едва понася стъпките на Дима и на другите войници. Обърна се към дъщеря си:

– Кино, идат си вече! Баща ти си иде.

Кина отправи поглед към далечината, но нищо не забеляза.

– Мамо, нищо не виждам! Преди малко вихрушката щеше да изкорени царевиците.

Велика не я чу. За нея бе чиста истина, че войските се връщат. Представи си ги, че минават край нейната нива. Димо върви най-напред, гледа нивата си и нещо разправя на другарите си. Повежда ги да им покаже каква едра царевица е родила нивата му. Докато дойдат, тя трябва да ги обере и струпа на голям куп... Разтърси глава, дигна ръце към очите си и почувства лекост в китките си. Раздвижи пръсти, протегна ръце, улови близкия кочан и с лекост го откъсна. Наведе глава и закъса кочан след кочан.

– Мамо, ти много бързаш, пак ще те заболят ръцете! – забеляза ѝ Кина, като я видя чевръсто да работи.

– Като си дойде баща ти, трябва да намери всичко готово и на място прибрано.

В гласа на Велика имаше скрита надежда. Тая надежда идваше от далечните загубени стъпки на вихрушката. Колкото и да беше се променил през тези три години Димо, все пак той се връщаше при децата си, на запазени и разработени ниви. Хубавият имот за човека е нещо повече от росата за цветята. Каквато и рана да е зейнала в гърдите му, дъхът на нивите, тръпката на плодородната земя ще я излекуват. Като се върне мъжът ѝ, цяла седмица няма да го остави никъде да отиде. Ще го остави добре да си почине, а през това време хубави гозби ще му готви. Ще му заколи пиле, баница ще му разточи, хляб с нахутена мая ще му омеси, от Куна ще му поиска паница мед, ако поиска, и вино ще му купи от Цвятковата кръчма.

– Кино, знаеш ли къде сме забутали точилката?

– За какво ще ти потрябва точилката, та отсега си я замислила?

– Като си дойде баща ти, ще му разточа баница. Ти ще отидеш на Семовата воденица и ще смелиш една крина изплавена пшеница.

– За четиридесетте на Калина от същото брашно ще омеся пита за бог да прости.

Велика се изправи и погледна дъщеря си. Черната забрадка висеше на главата ѝ като ненужен парцал. Страните ѝ светеха от младост, само очите ѝ бяха тъжни и влажни.

– Ако ме бе слушала, сега нямаше да носиш тоя парцал на главата си. Беше умряла за мъж!

– Обичах го бе, мамо! – изплака Кина и сълзи рукнаха от очите ѝ.

Към обед при тях се отбиха две жени от Търнево. Поискаха вода и след като пиха, не продължиха веднага пътя си, а седнаха на сянка и се заприказваха. Те отиваха в Сувидол да овлачат на дарака две торби вълна. По-възрастната от жените бе и по-приказлива. След като разправи, че е от Жековия род и че е жена на дъл-

гия Марин, отплесна се да изрежда коя какви пряпорци е развявала и накрая заключи:

– И за вашето село разни ги пускат. Онази вечер Ивана играла сред кръчмата ръченица, а пък вдовицата Дочка все около машиниста Нейко се въртяла. Пуснаха един слух, че е пометнала, но аз не го вярвам. Сега няма глупав свят. Нека да видим какво ще стане, като се върнат мъжете. Голяма олелия ще има!

– Защо ще има олелия? – попита Кина.

– Ти си още малка, та още нищо не разбираш!

– Как ще съм малка, като съм вече вдовица?

– Ти да не си вдовицата на онова момче, дето войниците го претрепаха? Па и то отишло с войниците да се кара, не знаеше ли, че очите им все на кръв гледат? Е, ти си млада, лесно ще го прежалиш. А пък нали гледаме сега, и вдовиците добре поминуват, ходят си свободно, нито селските кучета ги лаят, нито бълха ги хапе по корема!

Велика, която досега се сдържаше, не изтрая повече и им каза:

– Пихте вода и си починахте. Хайде сега вървете си, че вече лошо ми стана от дългите ви езици. Щом толкова знаете, идете в кръчмата, там са Нейко и Белчо, и още много други като тях. Може да ги извикате и в даракчийницата – те ще дойдат.

Димовица се увлече, прехвърли мярката, изруга ги и ги изпъди. Жените, изненадани от грубите думи на Велика, побързаха да се отдалечат. Когато излязоха на пътя, у Велика се появи желание да ги настигне и да им скъса забрадките, задето отново я хвърлиха върху нажежен въглен, като ѝ напомниха за лекия живот на Дочка. За да прикрие ядовете си от Кина, стана и се залови да работи.

– Кино, стига си се излежавала! Трябва по-скоро да свършим, че в село имам друга много по-важна работа.

Дъщеря ѝ отиде при нея, прегърна едно царевично стъбло и я попита:

– Каква е тази важна работа, мамо?

– Работи сега и повече не питай!

Преди да прехвърли слънцето, обраха царевиците, нахвърлиха ги надве-натри в колата и потеглиха към селото. Кина водеше воловете, а Велика ги караше с остен отстрани и им се сърдеше, че вървят бавно. Като пристигнаха в двора, Велика остави дъщеря си сама да нареди воловете, а тя избърза, отиде при вършачката. Още на нивата бе решила да намери Нейка и да го застави да се ожени за Дочка. За нея лекомислието на сестра ѝ беше един лош, черен вятър, който заплашваше честта и на нейния дом.

Нейко го нямаше при вършачката. Жените прибираха зърното и плявата. Велика дори не ги погледна.

– Къде е Нейко?

– Отиде в село. Преди малко мина оттука Дочка с нов сукман и шарена престилка.

Димовица трепна като ужилена, но не влезе в разправия с жените. Избърза, върна се в селото и застана на прага на кръчмата.

– Тука ли е Нейко?

– Няма го. Той сега ще дойде – време му е вече, може да го почакаш – обади се от поставката Цвятко.

– Ако не е при вършачката, знам го къде е! – усмихна се Белчо Плявата.

– Къде е?

– Каква награда ще получа?

– Камък по главата.

– Тогава питай сестра си за него.

Велика се насочи към къщата на родителите си. Мина по мостчето и преди да завие в улицата, видя Нейка да иде насреща ѝ. Отдръпна се до плета, зачака го и затърси първите думи да го заговори. Нейко щом я видя, накриви каскета си и засвири с уста.

– Добра среща, стрино Димовице! Как е, обра ли царевицата? – заговори я пръв Нейко.

– Аз обрах царевицата, но ти не правиш добре, дето срамиш Дочка. Време е вече да се ожените, стига сте ставали приказка в хорските уста! – И гласът на Велика затрепера от сдържан гняв.

– Да се оженим ли? Ха, ха, ха!... Смешни неща приказваш, Димовице! Който иска да се жени, на добър му час! Аз и без да се женя, добре си поминувам.

– Досега си поминувал, но занапред не ще си поминуваш!

– Да не ме заплашваш? Мене само не се опитвай да плашиш.

– Ами срамота е и грехота е това, което вършиш!

– Срамно и грешно има за поповете и за старите баби. Кой те прати да ми баеш на главата? Дочка да те е пратила, не е – сега бях при нея и добре прекарахме! – безсрамно ѝ се усмихна Нейко.

Велика почувства хиляди тръпки по снагата си, кръвта нахлу в главата ѝ и тя се забрави. Хвърли се към Нейка и го задърпа за ръката, помъкна го към старшията Илия, който идеше към тях.

– Илия, дръж тоя мръсник! Ходи да мишкува из хорските къщи. Махни го от селото!

Нейко се ядоса, дръпна силно ръката си и се освободи.

– Какво си се развикала като пияна? Да не завиждаш на сестра си, та си закрякала като бясна гъска?

– Ти си бясно куче! Няма ли някой да ти счупи краката? Илия, ти си Димов приятел, смачкай главата на това куче!

Старшията Илия взе войнишкия стоеж и натъртено извика:

– Мирно! Какво има, какво е станало?

Нейко се усмихна и намигна многозначително:

– Сърди ми се, че наливам вода в продупчена стомна.

– Тфу! Безсрамник! – И Велика изведнъж се обърна към Илия: – Какво ме гледаш като ударен? Баба такава! Утре и на твойта глава ще дойде, тогава ще те видя какво ще правиш!

– Димовице, право да ти кажа, нищо не разбирам, какво е станало! – дигна рамене Илия.

По плетищата увиснаха жени и зачакаха. Велика ги изгледа, усети как погледът ѝ затъпя и тя разбра, че е съвсем сама и безпомощна. Нейко продължи пътя си и пак засвирка. Старшията Илия оправи поясока си, погледна ордените си за храброст и се отдалечи. Няколко жени пресрещнаха Велика и я заразпитваха:

– Нещо Дочка да не е останала в положение, та си толкова загрижена?

– Нейко отказа ли да се ожени?

– За всичко Дочка си е виновна.

Велика се хвана за главата и изпищя:

– Махнете се от главата ми!

Дочка се зададе с менци на рамо – отиваше за вода от чешмата. Велика щом я забеляза, спусна се срещу нея и я заплю в лицето.

– Како, ти си полудяла! – отдръпна се уплашена Дочка.

– Ти си полудяла! Полите ти се веят из цялото село. Да знаеш, ти вече не ми си сестра!

– Ако се веят, моите поли се веят. Ти пази полите на дъщеря си! – обиди се Дочка.

Велика блъсна сестра си, събори менците ѝ и грабна кобилицата. Дочка изплашена избяга. Залаяха я и селските кучета. Жените се разсмяха. Тоя смях опомни Велика, хвърли кобилицата в тръненя плет и бърже се запъти към къщи. Отхапа езика си от мъка. В

един миг видя колко глупаво постъпи, като вдигна цялото село на главата си. Сърцето ѝ отново заигра, надигна се в гърдите ѝ, задуши я и за да се спаси, легна на земята, притисна чело до пръстта.

Забелязаха я Рунка и Кирчо, заобиколиха я и заплакаха. Дойде и Кина, с мъка я отведе вкъщи и положи на легло. Велика стисна челюсти и загледа иконостаса. Кина не се досети да запали кандилото.

XXXIII.

Велика лежа цяла седмица на легло. Щом оздравя, отиде в общинското управление да види дали има писмо от Дима. Писмо нямаше, пък и кметът Марин бе нещо неразположен, не му се приказваше.

– Нямам ли писмо от Дима? – попита за трети път Велика.

Марин я изгледа и се надигна от стола си.

– Нали ти казах, нямаш! Да не искаш тъпани да бумтят на главата ти?

– Не ми е писал има шест месеца.

– Каквото се е разбъркало на фронта, и шест години няма да ти пише! – отсече Марин и излезе от канцеларията като сърдит.

Димовица се извърна, вдигна глава и погледна небето. Септемврийският ден се къпеше в червеникаво слънце и караше лястовиците да се гонят по криви и високи пътища. Но тя нищо не видя от това, което на чисти струи се докосваше до очите ѝ. Прибра се вкъщи и написа писмо до мъжа си. Като го свърши, направи опит да го прочете, но напразни останаха усилията ѝ. Очите ѝ недовиждаха, пък и редовете бяха много състени и изцапани със сълзите ѝ. Даде писмото на Рунка да го отнесе в общинската канцелария, а тя остана

вкъщи. Струваше ѝ се, че писмото е вече в ръцете на Дима. Той го чете и си блъска главата, задето толкова време не е писал писмо на децата си. Велика напрегна мислите си до болка в главата и без да иска, видя мъжа си окъсан, брадясал и изпит от глад и жажда. Видението продължи един миг. Щом разбра, че е сама в стаята, уплаши се и избяга на двора. Но и на двора не се успокои. Нейният вратник, пък и вратниците на съседите бяха широко отворени и сякаш чакаха стопаните си. Почувства нужда да види Куна и да разбере защо постоянно главата ѝ се мае и вижда всичко наопаки.

Димовица завари Куна да меси хляб. Седна до единия край на нощвите и веднага я заговори:

– Куне, знаеш ли, че от няколко дни насам никой вратник не се затваря? Денем и нощем все отворени зеят. Не е на хубаво, нали?

Куна прехвърли тестото от единия край на нощвите на другия, поръси го с брашно и бавно отговори:

– Щом като забравяте да ги затваряте, то се знае, че ще зеят. Нашият вратник защо не е отворен?

– И вашият е отворен, нà, погледни през прозореца, заварих го отворен.

Куна погледна към вратника и се замисли. Събра тестото на средата на нощвите, заглади го с брашно, направи му дълбок кръст и започна да си търка ръцете с брашно, да изрони полепеното тесто по пръстите.

– Преди да седна да меся, изпратих тате на нивата и сама затворих вратника. Чудна работа, кой ли е влязъл в двора и не се е обадил?

– Ти знаеш нещо, но не искаш да ми го кажеш. Бях при кмета и той ми каза, че на фронта се е разбъркало много и не се знае какво ще стане.

– Че се е разбъркало – разбъркало се е. От седмица насам нещо все ми бръмчи в ушите, а пък щом затворя очи, и виждам запалени ниви, червясали пътища.

– Червясали пътища ли си сънувала, Куне? Трябва да са страшни тия пътища. Боже, какво ли тегло ни готвиш!

Куна затрупа ношвите с дрехи, после отведе Велика на двора, седнаха до плета на градината и се загледаха в пчелните кошери. Няколко пчели направиха малки кръгове около главата на Велика и кацнаха върху цъфналия шибой. Куна сложи ръка върху рамото на Димовица и въздъхна.

– Питаш ме дали червясалите пътища са страшни. Как да не са страшни, когато са погълнали всичките мъже? Знаеш ли какво ще ни сполети? Много ме е страх да не пламнат и селата.

– Кой ще ги запали?

– Сами ще се запалят, когато се завърнат войниците.

– А скоро ли ще се завърнат?

– Тая работа няма да иде и месец. Снощи видях върху гривната на кладенеца кацнала кукумявка. Никога не е било кукумявка да кацне на кладенец, тя търси стари, запустели къщи. И водата ще се развали.

– Какво ще пием тогава? – уплаши се Велика.

– От същата вода ще пием. Няма да лежим на легло, нито глава ще ни боли, а пък ще бъдем болни.

– Да не полудеем, Куне?

– Та ние сме вече луди.

Бащата на Куна – дядо Петко, се завърна от нивата. Спря магарето пред двете жени и без да го питат, заразправя:

– Щом пристигнах на нивата, и при мене дойдоха войници. Щяха да ме бият, защото нямах хляб. Право да си кажа, достраша ме и се върнах. Друг ден ще ида да направя вада, да се изтича дъждовната вода в реката.

– Позна ли някой от войниците? – попита Велика.

– Та те не се познават. Навъсени, окъсани, като да са цигани. Нямат уважение и към старите хора. Попитах ги дали не са отпускари, а те едва не ме биха. Луди хора! Велико, работите не са добри. Димо не си ли е дошъл още?

– Че как ще си дойде, нали е войник? – изправи се Димовица.

– Сега кой е войник, кой е беглец, не може да се познае. Щом не си е дошъл Димо, значи излязъл е мъж. Още като си беше в село, той се отличаваше от другите, добре си гледаше работата. Юнак мъж излезе Димо, дано се върне жив и здрав от войната.

– Дай боже! – каза Куна и се прекръсти.

Велика остана учудена от думите на Куна. Веднага помисли, че Куна знае нещо за Дима, но не иска да ѝ го каже. Обърна се към нея и я загледа плахо в очите.

– Ти си чула нещо за Дима и не ми го казваш!

– Нищо не съм чула. Само главата ми се мае и ме кара на сън.

Друг път Куна бе по-разположена към Димовица, но сега тя нито ѝ се усмихваше, нито правеше усилие да я утеши. Велика се почувства изоставена, забравена от всички. Димо не ѝ пишеше, кметът не искаше да я погледне, а Куна не желаеше да ѝ приказва за Дима. Какво може сама да направи, как да разбере що става на фронта? Да е близо, ще тръгне и сама ще отиде при Дима. Но защо да не отиде в Търнево и от там да научи това, което ще я успокои?

Търнево ѝ се стори голямо колкото Карнобат. Толкова уверена бе, че ще научи нещо за Дима, че незабавно излезе от Кунини и се насочи към търневския път. Но вместо да тръгне направо, заобиколи, върна се към село, за да мине покрай горчивата чешма и да се обади на дъщеря си, която бе отишла да бели платно. Отдалече тя забеляза Кина да стои до плета и да приказва с

Нейко машиниста. Кръвта ѝ нахлу в главата, забрави, че ще ходи в Търнево, и запъхтяна застана пред Нейко.

– Защо не си гледаш работата, а си тръгнал посред пладне да зяпаш хорските жени? Я се махай от очите ми!

Нейко се усмихна, накани се да тръгне и ѝ отвърна:

– Какво съм крив аз, когато дъщеря ти върти очи като кошута? Искаше да ме ожениш за сестра си, ха ожени ме за дъщеря си!

Велика се спусна, грабна пералката, но Кина я пресрещна и я спря.

– Мамо, ще ме посрамиш пред цялото село, остави го да си върви!

– А ти защо приказваш с него?

– Умряла съм за тоя пиянчо! Той сам се спря при мене.

Нейко бавно се отдалечи. Велика отиде при плета, прибра платното, хвърли го в пълното корито и просъди дъщеря си:

– Върви вкъщи и замеси хляб!

– Нали ти щеше да го замесиш?

– Хайде върви! Аз ще беля платното. Не е прилично млада вдовица бяло платно да бели.

Кина недоволна тръгна към къщи. Още не бе направила и десет крачки, на чешмата пристигна Ивана с пълна кобилица дрехи. Велика не можа да понесе усмивката ѝ, прибра платното и бърже настигна дъщеря си.

– Дръж, носи го – утре ще го белим!

XXXIV.

На южния фронт неприятелят предприе настъпление. Няколко дни поред неговата артилерия бълва желязо върху скалите, поляните, долищата и пътеките на Македония. Пехотни части като гъсеници залазиха и се стопиха в огъня на българската отбрана. Върху всяко камъче от македонската земя се изсипа тежка огнена стомана. Камъните се смляха, дърветата паднаха покосени, но войниците останаха по местата си.

Димовата рота се криеше в окопа и със свито сърце наблюдаваше огъня отляво и дясно. Снарядите летяха над ротата, забиваха се в земята, разрушаваха скривалищата, но в окопа не попадаха. Така огънят продължи до късно през нощта. Към полунощ въздухът замря, млъкнаха оръдията, прегракнаха картечниците. Поручик Николчев – ротният – обходи целия окоп, насърчи войниците и спря при Дима.

– Как ти се стори днешната сватба, Димо?

– Много тъпани, много зурни! – опита се да се усмихне Димо.

– Срещу нас все пак бе по-спокойно – нещо мерниците им трябва да са развалени.

– И те си имат нещо наум. Утре ще му чуем гласа.

– И утре нищо няма да могат да ни сторят! – отсече с ръка ротният.

Димо се загърна с шинела, опита се да сложи глава върху раницата си, но нещо му се стори много твърда и пак се изправи, облегна се на окопа и тихо на себе си продума:

– Тая бъркотия няма да има край, ами утре дано ме чукнат, та да си мина и аз по реда.

– Димо, бъди твърд! Нали знаеш, търпеш му е майката.

Поручик Николчев искаше още нещо да каже, но при тях дойде войник и той го попита:

– Мене ли търсиш, Иване?

– Търся Дима, господин поручик! Откакто се е разлюляла земята около нас, не съм го виждал.

– Да не му носиш много здраве?

– А, нищо. Само тъй, исках да му се обадя.

– Ще ви оставя сами, та да се наприказвате.

Николчев се подпря на ръцете си, изправи се и с нервен ход отмина към другия край на окопа.

– Добър човек! – каза след него Димо.

– Добър е за себе си. От него нямам никаква полза. Иска за наша сметка да мине за храбрец. Всичките офицери са такива. За да окачи кръст на гърдите си, готов е да хвърли в огъня цяла рота. Но съгласен съм с тебе, Николчев е по-друг човек – горе-доле яде се. Сега да ти кажа за какво съм дошъл при тебе. За утре бъди готов – такова е нареждането от нашите.

– Какво ще правите утре? – попита недоверчиво Димо.

– Няма да се бием.

– Аз не се предавам.

– Никакво предаване. Напущаме окопите и тръгваме за България.

Димо изведнъж се разсъни, надигна се и хвана Ивана за яката на скъсания му шинел.

– Ами ако нищо не излезе, тогава?

– Как няма да излезе, когато всичко е наредено като по часовник.

– Да ти кажа ли – нямам много вяра на твойте часовници.

– Утре сам ще се увериш. А сега отивам да обадя и на другите.

Макар нощта да бе тъмна, Иван се наведе, за да не го забележи противникът, и със ситни крачки отмина, закри се в кривата и дълбока линия на окопа. Димо отново направи опит да сложи глава върху раницата, но думите на Ивана толкова го разсъниха, че очите му пронизаха тъмнината, разголиха я. Той знаеше, че войниците се готвят да напуснат фронта, и сам наливаше масло в огъня, но сега, след като денят бе определен, той се смути, обезпокои се. Помъчи се да разбере страхуваше ли се от бунта, който се готвеше, или това бяха тръпките на дълбоко скрита радост. В тъмнината Димо потърси пушката си, прибра я до себе си и я прегърна. С нея бе по-спокоен, затвори очи да дремне, но в главата му се запали малко ярко пламъче и накара сърцето му по-силно да бие. Пътят от окопа до къщата му бе много дълъг, но той го виждаше съвсем кратък. Струваше му се, че ако повдигне глава, и в тъмнината ще различи сувидолските брястове. Без да съзнава какво върши, като насън повдигна глава и погледна назад. Погледът му се сплеска като оловен куршум в каменния окоп и той почувства тъпа болка в главата си. От всички страни бе ограден и не само самият той, но и погледът му. Обърна се на другата страна, долепи чело до земята, почувства хлад и умора в снагата си. Тъкмо се канеше да затвори очи, ротният пак мина край него и го побутна с ръка по плещите.

– Бъди буден, Димо! Неприятелят нещо ни готви.

Димо подскочи като ужилен, изправи се, погледна към неприятелската позиция и пак седна. Сложи пушката на скута си и погледна към раницата. Ръцете му леко трепереха, гласът му бе прегракнал, толкова бе засъхнала устата му. Потърси манерката да пие вода, но напипа парче сух хляб. Жаждата веднага изчезна, появи се гладът. Отчупи голям залък и го приближи до устата си. Хлябът му замириса на сладко и усили глада му. Колкото повече ядеше, толкова мисли-

те му се замъгляваха и се губеха в пушека на нощта. Ръцете му престанаха да треперят, по снагата му забързаха топли, безсънни мравки и той разтърси плещи, гласът му се възвърна и изпсува:

– По дяволите! Да става каквото ще! Мойта къща е много далече.

Димо прибра последните трохи от хлебната торба, налапа ги, като дръпна глава назад, след това взе пушката си и тръгна из окопа да буди другарите си и да ги разпитва дали знаят какво се готви за сутринта.

Зората показа млечното си чело, изостри върховете и промени въздуха. Димо се върна на мястото си, провери пушката си и зачака с немирно сърце. Голяма светла вълна се зададе откъм Бялото море, плисна върху окопите, притаи дъх и ревна с див глас. Двете артилерии се сливаха в борба, простреляваха първите лъчи на слънцето и ядяха лакомо, с дивашка стръв: дървета, камъни, пръст и човеци. Огненият град се разшири, засегна цялата позиция. Слънцето се издигна нависоко, но никой не го забеляза, всички гледаха земята, притискаха гърди в пръстта и вдишваха топлия зловещ дим на пушките и картечниците.

Димо гледаше валящите от хора и желязо и сам се чудеше, задето огънят на тяхната позиция е слаб и неточен. Към Дойран земята се тресеше, небето като прострелян орел бе паднало и береше душа върху нажежените камъни. Картечният огън съскаше змийски и без дъх бързаше светкавично, падаше като ситен град, простреляваше дори и насекомите. Димо чувстваше въздуха като нажежено стъкло до лицето си и все държеше пушката насочена към замлъкналите неприятелски окопи. Често оглеждаше и българския окоп. Навсякъде бе безлюдно, отникъде не се показваше войнишка шапка. Помисли си като как ще започне началото. Накани се пръв да стане, да излезе от вълчата си дупка и да тръгне назад, но тежка топка се сви в гърдите му и го задържа в окопа. Ненадейно пропищя снаряд и се заби на няколко метра зад окопа. Макар да ехтеше цялата позиция от топовен рев, този заблуден снаряд проглуши ушите му, окова в необяснима нервност челюстите му. Последваха още десетина снаряда. Разровиха големи дупки и предизвикаха бърза, честа стрелба от страна на българската артилерия.

От неприятелските окопи се надигнаха гъсти маси, разпръснаха се и тръгнаха в настъпление. Пропукаха няколко пушки, обади се една картечница и след това всичко утихна. Артилерията намали мерник и започна да коси неприятелските редици, като ту ги събираше накуп, ту ги пръскаше като зърна в огън.

Поручик Николчев мина тичешком из окопа, като викаше:

– Стреляйте, неприятелят настъпва!

Войниците даваха вид, че ще стрелят, но очите им гледаха назад. По едно време от дясна страна се надигнаха войници и вместо да излязат пред окопа, бърже тръгнаха назад. След тях се измъкна още една група. Някой извика и тутакси из окопите наскачаха войниците и заотстъпваха. Димо видя другарите си наведени да бързат назад, прибра пушката си, хвана се за брега и излезе и той. До него застана ротнитят със смъртнобледо лице.

– Димо, и ти ли ставаш предател на своя род?

Димо не посмя да погледне ротния си от мъка. Той не беше предател, а само искаше да се завърне по-скоро дома. Затърси думи да се извини пред този, който гледаше с влажни, но студени очи. Поручик Николчев го хвана за рамото и го разтърси.

– Стреляй!... Близо са вече!

Димо дигна пушка и я насочи към близките редици. Николчев извади бомба и гневен, изоставен от вой-

ниците си, изкачи се върху окопа и я хвърли. Срещу него запука автоматична пушка и той падна ударен в сърцето. Ръката му висна и удари Дима по главата. Той се стресна, улови ръката на поручика и го издърпа. И без да види жив ли е или умрял, метна го на гърба си и заедно с него напусна окопа. Бързаше и нито веднъж не се обърна да види какво става зад него. Оръдията ревяха, разкъсваха земята от яд, но на позицията вече никой не се върна. Десетина войници настигнаха Дима. Един го удари с приклад.

– Защо го мъкнеш? Не виждаш ли, че е мъртъв? Или и ти си от ординарците?

Димо положи трупа на земята и се загледа в отворените безжизнени очи на ротния. Свали шапка и въздъхна:

– Бог да те прости!

Другите войници отминаха напред. Като се видя сам, Димо дигна трупа и го положи до едни храсти, след това се обърна към изоставената позиция, намръщи се, стисна пушка и с вълчи стъпки заизкачва стръмната пътека.

Настигнаха го настръхнали от ярост войници и го повлякоха със себе си. Минаха край полковия склад, нахвърлиха се върху торбите с ориз, фасул и захар, разграбиха ги и ги разпиляха. Един офицер се опита да ги възпре, но биде повален на земята и бит до смърт. Една рота войници ги пресрещна с огън, за да ги върне обратно на позицията. Димо се изправи и кресна:

– Не стреляйте! И ние сме българи.

– Вие сте страхливци и предатели!

Димо се обиди, кръв нахлу в главата му и с див глас завика:

– Дръжте да ги изловим живи! Те са една шепа ординарци. Стреляйте!

Потокът откъм позициите прииждаше, изпълваше доловете, задръстваше пътеките. Защитниците на българската чест се разколебаха, престанаха да слушат началниците си и се сляха с бегълците. Пламнаха складовете, запушиха колибите и землянките. Коне, катъри и хора бързаха без почивка назад. Пред един склад за дрехи войниците заловиха възрастен офицер и след като видяха, че складът е пълен, тъй се ядосаха, задето са ги държали окъсани, голи, че хвърлиха офицера в склада, заключиха го и запалиха сградата. Гъст дим се пръсна над подпалвачите и за да не ги задуши, продължиха неуморими напред.

Димо замръкна сред гъсти бодливи храсти. Опита се да си почине, но някой беше запалил храстите и викаше уплашено:

– Бягайте, англофренска кавалерия иде!

Местността бе пресечена, из нея не можеше да се движат никакви конници, но въпреки това из храстите наскачаха бегълци, дигна се и Димо, и продължиха да се връщат назад. Настигнаха войници, минаваха край войнишки огньове и всичко повличаха. На другия ден черна, разбъркана маса от хора се тълпеше из Вардарската долина, стреляше, палеше и увеличаваше паниката. Само Вардар отиваше към Бялото море, всичко друго бягаше назад. Забръмчаха неприятелски самолети, слязоха ниско и загракаха с картечници върху главите на войниците. Паднаха няколко души убити. Старши подофицер се разлюти, насочи картечницата си срещу самолетите и ги прогони. Едва сега бегълците разбраха, че са въоръжени и че те могат всичко да направят. Задраха се гърла, загърмяха пушки и потокът стана още по-голям и страшен. Образуваха се роти, взводове. Подофицери, войници станаха началници, а Димо стана взводен командир. Облече нова, заграбена от складовете куртка и със смачкана шапка на глава той повече приличаше на обгорен дънер от свет-

кавица, отколкото на войник. Ротите и взводовете не тръгнаха в ред, а на групи, едни през други. Разкопчани куртки, разкъсани крачоли, изгнили ръкави – всичко това придаваше жалка внушителност на войнишката маса. Всеки началник, всеки добре облечен войник бе враг. Късаха пагоните на офицерите, биеха ги с плесници, заплашваха ги със смърт. В планината вятърът бе спрял, но доловете шумяха от гълчка, от бурята на разбунтуваните. Денят си отиваше бледен, уплашен, нощта пристъпваше безсънна, отмъстителна. Никой не почиваше. Спираха за да подпалят или ограбят. По чешмите и изворите се биеха за глътка вода, а по пътищата не можеха едни други да се настигнат. Избягваха селищата, пушкаха да си дават кураж и тъй като отникъде не срещнаха съпротива, настървиха се, помислиха, че са всичко на земята, и се опитаха да я прострелят. Освен картечници помъкнаха и оръдия. Пламнаха и пътищата.

Един септемврийски ден, преди да зайде слънцето, наближиха старата граница. Спряха да починат и да размислят какво да правят. Димовият взвод се движеше направо през баирите и нивите. Всяка извивка на пътя се струваше на Дима връщане назад, поглеждаше пред себе си и гонеше правата линия по най-късите пътеки. Взводът бе нараснал до сто души. Към него се присъедини неочаквано един висок, с възчерно лице войник. Крачката му бе едра и лека. Говореше на войниците без някой да го пита, и гласът му ечеше като войнишка тръба. Излязоха на равно място. Черният войник се обърна към насядалите за почивка бегълци с думите:

– Изпратен съм да ви бъда началник!

– Димо е нашият началник! – обади се Иван, Димовият другар.

– Кой е Димо от вас?

Димо погледна недоверчиво самозвания началник и продума:

– Кой те изпраща? Ами ако си подла офицерска хрътка?

Черния откачи пушка от рамо, хвана я през средата с лявата си ръка, а дясната сви на пестник и я дигна над главата си.

– Аз се казвам Григор Златев. Приятел съм на Стамболийски. Неприятел съм на офицерите. Те са крадци и народни убийци! За да бъдем убивани като мухи, те са виновни. Те получават заплати, а ние хляб от трици и чернилка и куршуми. От днес нататък триците, чернилките и куршумите ще бъдат за тях. Я се погледнете, такива ли бяхте, когато си бяхте по селата? Приличате на мърши. Сега бъдете готови, ще влезем в София и тежко на тия, които ни мъчиха цели три години! Димо, ти ще бъдеш мой помощник. Ставай след мене, ходом, марш!...

Димо наведе глава и тръгна. Последваха го и войниците. Минаха край овчарски колиби, намериха ги празни, ограбени. Спуснаха се надолу, пресякоха направо и излязоха на широк коларски път. Пред тях скърцаха две тежко натоварени волски коли. Забързаха и щом ги настигнаха, нахвърлиха се да грабят. Войниците, които караха колите, се отдръпнаха настрана и гледаха с мъка как се разхвърля из пътищата инвентарът на цяла една дърводелска работилница.

– Имате ли началство? – попита черният Григор.

– Подпоручикът е напред! – отговори един от войниците колари.

– Неговата мамица...

Черния се развика и повлече цялата тълпа след себе си. Подскачаше като ужилен и оглеждаше с жълтите си очи двата бряга на пътя. Подпоручикът се движеше пеш на десета метра от тях. Черния щом го забеляза, и вдигна пушка, извика:

– Стой, убит си!

Подпоручикът се отби от пътя, седна на тревата и загледа земята. Черния спря до него запъхтян и сложи ръка на пагоните му.

– Приготви се да умреш!

– И за това има време, не бързай толкова! – спокойно отговори офицерът.

Пристигнаха всички, заобиколиха подпоручика и загледаха черния в очите. Той наново заплашително извика:

– Дай сметка!

– Каква сметка? И на кого да я дам? На вас ли? Ами че вие сте поплювковци!

– Мълчи! – блъсна го черният в рамото и се обърна към войниците: – Вземете го и го застреляйте! Той е враг на народа и оръдие на Фердинанда.

Никой от войниците не се докосна до офицера. Черния се ядоса, сам го хвана за ръката и го разтърси.

– Ставай!

Подпоручикът хвърли поглед към войниците и се помъчи да им се усмихне. Те обърнаха лица встрани. Насърчен от техния вътрешен срам, погледна Черния в лицето и му каза със спокоен глас:

– Нали ти казах, не бързай! Аз съм сам, вие сте много, все ще имате време да свършите с мене. Поседнете малко, искам преди да умра да ви кажа няколко думи. Най-после и аз съм като вас войник. Погледнете лявата ми ръка, тя е мъртва, пожертвах я на Дойран. Разбрахте ли сега, че и аз имам право да ви кажа няколко думи, преди да ме убиете като куче?

Черния се уплаши да не изгуби разположението на войниците, размаха ръце и се запени:

– Не може! Не може! Ти ни нарече поплювковци. Ти си оръдие на Фердинанда. Ти си наш убиец!

Подпоручикът бавно се надигна, изправи се, протегна сакатата си ръка и заповеднически отсече:

– Води ме да ме застреляш! – И пристъпи.

Димо се откъсна от мястото си и изпречи гърди срещу Черния.

– Григоре, ти си луд! Как ще убиеш ранен човек? Аз съм бил раняван и зная какво тегло се тегли. Защо да не чуем какво ще ни каже човекът? Па може и за добро да е. Момчета, не слушайте Григора, поседнете и си починете!

Пръв седна Димо, а след него всички. Григор се огледа, свъси вежди и не седна, остана прав срещу подпоручика. Офицерът седна до Дима, откъсна стрък тревица, запремята я между пръстите на здравата си ръка и заговори на войниците. Те го слушаха с наведени глави, а мнозина удряха земята с пушките си. Той ги попита защо са напуснали позицията, след като цели три години са я бранили. Укори ги, задето са забравили за убитите, за ранените и за инвалидите. Припомни им живота в окопите и надеждите за широка, богата държава. Но каквото и да им говореше, в сърцата им продължаваше да лежи бесът на разложението. По лъскавите зъби на Черния той разбра, че е загубил играта, че неговите думи се посрещаха като излишен дим, който дори очите не може да овлажни. Болната му ръка затрепера, той я погледна, замълча един миг, изправи се и с нервен глас продължи:

– Вижте я – харизах я на България. Не ми е мъчно, че я харизах. И знаете ли защо не ми е мъчно? Аз не тръгнах на война за себе си, а за вас и за други като вас. Исках да имаме много земя, хубави ниви, широки пасбища и топло море. Не за мене, за народа. Аз бях народен учител и добре си поминувах. Имах си къща, ниви, лозя – всичко си имах. После, знаех, че наши братя робуваха. Не мога да търпя робството. Предпочитам без ръце и крака да остана, но да няма българин в робство. И да ви кажа правата, каквото си мислех, бог

ни го даде. Ние си дадохме ръцете, други си оставиха главите, а вие страдахте цели три години. За какво? Срам ме е да ви гледам. По-добре убийте ме, но не искам да видя чужди крак в нашата хубава земя. Ето, гледам ги, ще плъпнат като гъсеници, като жигавици, ще омърсят домовете ни, ще свалят ризите от гърба ни. Искам да оглушея, за да не слушам писъците и клетвите на нашите майки и жени!

– Стига! – изкрещя Черния, пусна пушката си, разкъса куртката и показа голите си меса. – Виж, бе!... Хей, виж, бе!... Гол съм, от три години съм гол!.. Оголиха ни! – Показа ботушите си и ги закъса с ръце. – Това кожа ли е – книга!... Как се стои на фронта гладен и гол?

Черния свали куртката си, показа няколко рани по ръцете и гърдите си:

– Гледаш ли ги?... Не съм и поплювко! – Бръкна в джобовете си и извади два кръста за храброст. – Разбра ли сега? А, разбра ли?

Подпоручикът се приближи до Черния, погледна го в овлажнелите му очи и поклати глава:

– За съжаление, тъй е! Много, много искаха от народа неразумните наши управници. Но пословицата казва: „Търпение – спасение."

– Няма да търпим. Не можем да търпим. Не искаме да търпим. Така и така сме умрели, поне да си отмъстим!

– На кого ще отмъстите? Пак на себе си. Те, враговете народни, ще избягат с парите си, а вие ще останете да плащате техните грехове. Още не е късно, опомнете се!

Димо се изправи, пристегна колана си, взе пушка на ремък и забеляза:

– Григоре, облечи се, много се забавихме. Господин подпоручик, станете ни началник и ни водете.

– Само срещу врага, но не и срещу България.

– Нашият враг е в София! – извика Черния, като обличаше скъсаната си куртка.

– Вървете сами и не забравяйте, че насочвате щиковете си в сърцето на България.

– Стига вече с тази България! Омръзна ми вече все нея да ми сочат. България, та България! Иде ми да заплюя целия свят от мъка!

Черния събра войниците и преди да ги поведе, каза на подпоручика:

– Насам си въртя езика, нататък го въртя, бре България вика на помощ, но накрая отърва кожата. Тръгни с нас, за да не пострадаш от други.

– След всичко това, което направихме, стотинка не давам за живота си. Да става каквото ще с мене!

Войниците отминаха напред. Последен остана Димо. Той подаде ръка на офицера.

– Господин подпоручик, прощавай! И ти да си на наше място, и ти същото ще направиш. Не се търпеше повече. Па малко ли търпяхме – цели три години. Хайде, сбогом!

Подпоручикът махна с ръка и седна на земята. Димо се заклати като пиян, премести пушката на другото си рамо, отби се от пътя и тръгна из храсталаците и рупалките.

Щом минаха старата граница и навлязоха в Кюстендилско, заваля дъжд. Цялото небе се бе превърнало на облак и тихо ръмеше. Пътищата се разкаляха, угарите набъбнаха и движението се затрудни. Войниците се измокриха и вече не отбягваха селата, а влизаха в тях и търсеха сушина.

Отрядът на Черния се насочи към едно голямо село. Пратиха патрул да разузнае дали в селото няма войска, която да ги нападне и излови. С патрула замина и Димо. Накрай село ги пресрещна стара жена и им се скара:

– Къде сте тръгнали като обирачи?

– Бабо, ний не сме обирачи, а българи! – отговори ѝ Димо.

– Българи ли? Няма такива българи. Пфу! Не ви е срам, на кого оставихте позицията?... Назад, не ви искаме в нашето село. С кобилици ще ви пребием!

– Бабо, не приказвай тъй, ние не сме лоши хора – тръгнали сме за домовете си.

– Кукувици да кукат в домове като вашите! Ух! Предадохте хубавата ни земя на сърби и на гърци. Страхливци!

Един от патрула се приближи до жената и я заплаши с приклад.

– Мене ли ще плашиш? – избухна жената, наведе се, грабна камък и го запрати върху патрула. – Удари ме, де!... Ще удариш, но очите ти ще изкарам като на варена риба. Мъж имах – убиха го, син ми и той лежи из болниците със смазан крак, затова имам право да ви заплювам. Пфу!... Пфу!...

Жената тръгна към тях с пълна шепа камъни. Хвърли камък върху Дима и го удари в рамото. Димо се разсърди, нахвърли се, но като видя изпитото и състарено лице на жената, въздържа се. Оприличи я на жена си и дълго я гледа с изненадан поглед. Дали и Велика не се е вече състарила? Поиска да си я представи, но тутакси до нея застана усмихнатата Ивана. Главата му се завъртя и без да иска, отстъпи няколко крачки назад. Отново всичко се обърна в него. Страната му се запали и усети как по краката му лазят дълги стоноги. Местността наоколо му се стори студена, навъсена. Мократа земя приличаше на черна вдовишка забрадка, а замъглените върхове дори не искаха да го погледнат. Струваше му се, че ако само крачка направи, и ще настъпи детска главица, толкова се замъглиха мислите му. Жената разбра мъката му и му каза с по-кротък глас:

– Я се махни и си върви при децата. С пушка държава се пази, но с пушка държава не се бърка. Срамота е!

Жената застана насред пътя и разгърна широко ръцете си:

– В село няма да ви пусна да влезете!

– Ще влезем! – отсече един от войниците и тръгна.

– Селото е пълно с офицери и войници – ще ви избият!

Тази заплаха стресна патрула. Димо им махна с ръка да се върнат, после избра друга посока и сам тръгна към настръхналите в дъждовната мъгла върхове.

Черния, въпреки донесението на патрулите, че в селото има войска, поведе войниците към селото. Но преди да влязат в крайните улици, от градините припукаха няколко пушки срещу тях. Настъпи смут. Едни залегнаха в камънаците, а повечето се върнаха назад. Върху каменната ограда на една градина се показа картечница и веднага загълта шумно дълга лента куршуми. Черния прибягна от една ограда към друга, но едната му ръка се дигна във въздуха, направи кръг и го повлече с главата надолу. След смъртта на Григора бегълците се пръснаха из околните ниви и ливади като пилци. Кривяха из низините, обръщаха се към селото и стреляха напосоки. Димо отдалече ги видя как бягат, ядоса се, върна се назад, за да ги събере, но освен двама души никой не дойде при него.

Тримата се насочиха към железопътната линия. Пренощуваха в една овчарска колиба. Призори чуха честа пушечна стрелба и веднага тръгнаха на път. Слънцето се показа през облак, разкъса го и заля цялата околност. Изпищя локомотив и отбеляза с бяла пара своя път. Забързаха и към обед спряха на малка спирка. Мина препълнен влак с войници. Едва смогнаха да се качат в последния конски вагон. Димо провеси крака

и се загледа в ожънатите и запечени ниви. На следната гара влакът се бави повече от два часа. Дойдоха войници, обходиха вагоните и на всички приказваха за ограбването на София и избиването на министрите. Цялата войска се събирала зад Владая и оттам щяла да потегли за столицата.

Вагоните се заклатиха, блъснаха се един в други и загърмяха върху релсите. Следобед пристигнаха на последната спирка пред Владая. Околните ливади и ниви бяха пълни с войници. Мина един едър подофицер и заповяда на всички да слязат от вагоните. Които не искаха да слязат, бяха свалени насила. По-късно цялата тълпа войници се строи на взводове и потегли през Витоша за София.

Разбунтуваните войски се натъкнаха на здрави войскови части. Завърза се сражение, което продължи до късно. Отбраната на София отначало бе слаба, та позволи на нападателите да напреднат и да влязат в Княжево. От София пристигнаха нови части от юнкери, войници отпускари и една батарея германска артилерия. Настъплението след упорит бой бе спряно, разбунтуваните части – разпръснати и разгонени. Димо бе най-надясно и като разбра, че нищо няма да излезе от цялата тази бъркотия, захвърли пушката и тръгна през околни пътища да гони железния път. Излезе на линията София–Бургас, изчака влак и се качи. На пловдивската гара бяха задържани всички войници. Свалиха им войнишките дрехи, оставиха ги само по ризи и панталони. На другия ден ги разпределиха по окръзи, качиха ги на влаковете и ги оставиха да си вървят.

Димо се срещна с двадесетина свои съселяни. Настаниха се заедно в един конски вагон и след тригодишна война се отправиха за домовете си.

XXXV.

Влакът спря на карнобатската гара към полунощ. От вагоните слязоха повече от сто души. Малцина се запътиха към града, а голямата част се разпръсна по междуселските пътища. Димо поведе сувидолчани през нивите, заобиколиха града, прехвърлиха баира и загониха близкия дъбов храсталак. Нощта бе хладна и бързаха да намерят завет и дърва за огън. Но вместо да спрат в горичката, те, затоплени от бързото ходене, прехвърлиха няколко хълма и спряха да отдъхнат в съседното на Сувидол землище. Насъбраха сухи клони, запалиха огън и обърнаха гърбовете си към него.

Димо избра равно място, изтегли се и загледа през пламъка тъмнината. Другарите му гледаха босите си и натъртени от пътя крака и псуваха всичко и всички. Той погледна разголените си гърди, скъсаните войнишки панталони и пак отправи поглед през пламъка. Издълбоко в него се надигна една буца, изпълни гърдите му и го задуши. От мъка грабна шепа пръст и я хвърли в огъня. Едно въгленче отскочи и опари ръцете на Желю ефрейтора. Той се облещи на Дима:

– Не хвърляй камъни в огъня, че ако стана! Още малко и щеше да ми изгориш окото!

– Какво ще направиш, ако станеш?

– Ще ти съблека и панталоните, та само по риза да си идеш в село.

Димо не се разсърди на Желя, погледна още веднъж облеклото си, надигна се и седна. Всички очакваха той да се нахвърли върху Желя, но хвана няколко съчки и ги захвърли надалече.

– Да я запаля, че да изгори!

– Димо, земя не гори, а хора яде! Защо толкова ѝ се ядоса?

– Срам ме е, не мога да се гледам. Приличам на циганин.

– Ами то се знае, че сме цигани. Изстискаха ни като лимон, а накрая ни съблякоха голи.

Димо стана прав. Той, който през всичкото време от Пловдив до Карнобат мълча, сега се разфуча, размаха ръце:

– Изпразниха ми хамбарите, взеха ми хубавите коне, здравето ми взеха, а сега ме връщат при децата ми като палячо. Отсега нататък да знаете, че нищо не ми трябва. Да ме смятате за луд, ако си дигна веждата за нещо. Който иска да оре и да сее, аз пръста си няма да шавна. Защо сме легнали като голи цигани край огъня? Я ставайте и да вървим в нашето село. Ще нападнем общината, ще я изгорим и на нея ще се огреем. Искам да видя кмета Марин закачен на кука като заклана овца. Я се дигайте, стига сте лежали!

Димо ритна огъня, забърза към Сувидол и не се обърна да види дали другарите му го следват. Сам не знаеше какво става с него. Все посягаше към яката на ризата си и стискаше челюсти, искаше му се да я накъса на късчета и в селото да се покаже гол като вампир. От всички страни, като объркан от вятър дим, го нападаха разни мисли и налагаха гърдите му със запалени въглени. Идеше му да падне на земята, да се търкаля и да вие като вълк. Нападна едно дъбче, откъса шумата му и напълни устата си с листа. Ръцете му се огъваха като меко желязо и търсеха да дигнат и разхвърлят тежки камъни. Цялата му снага се запали – усещаше я като пламнал сноп. Спря се да чуе как пукат зърната на снопа, но чу лудите удари на сърцето си. Сви се надве, заби нокти в тревата, измъкна шепа коренчета и се засили да ги хвърли. От сила се завъртя, политна, падна върху отсечени храсти и си нарани ръцете. Ядоса се, изправи се и яростно зарита земята около храста.

– Димо гони лошия вятър, затова тъпка като мечок – каза един от другарите му, които го бяха вече настигнали.

– Лош вятър ли? – облещи се в разредения вече мрак Димо. – Лош вятър ли? Три години, цели три години ме е духал по бърда и чуки. Месата ми изгниха в окопите и болниците. Няма да го оставя тъй. Вижте се, бе – боси и голи се връщате при децата си. Да не ви е простено, ако го оставите тъй!

– Е, че нищо – щом стигнем вкъщи, и ще се облечем! – забеляза Желю.

– С какво ще се облечеш бе, голчо?

– С моите си дрехи. Ония бяха царски и ми бяха омръзнали.

– И мене ми бяха омръзнали, но не е тъй. Не е тъй! Ако не искате, аз сам ще си отмъстя.

Димо се отби през нивите и навлезе в сувидолското землище. Забърза из угарите. Затъна в една голяма къртичина и коленичи. Зората бе избистрила синорите и дивите круши се къпеха в синината като топчест босилек. Той позна двете круши, израсли една до друга в неговата нива. Измъкна се и без да мисли, се насочи към двете круши. Застана под клоните им и огледа нивата. Гледаше я като чужда. Разсърди се на крушите и ако имаше брадва, щеше да ги отсече. Представи си как падат с трясък клоните на земята и този въображаем шум като че ли го поуспокои. Другарите му бързаха по пътя и с белите ризи изглеждаха на дългокраки птици.

– Ей, щъркели такива, къде сте тръгнали?

Гласът му падна в първата бразда и засъхна като буца пръст. Защо нямат сила гърдите му? По-рано като викаше, нивите кънтяха, а сега едни щъркели не може да подплаши. Навлезе в селската горичка. Другарите му говореха и късаха листа от крайпътните дървета. Те го бяха изпреварили и бързаха. Димо се отби в

странична пътека, завъртя се около няколко дървета и позна мястото, където се беше срещнал с Ивана. Почувства слабост в краката си, но не седна, а задъхан от разсънена страст забърза, настигна другарите си.

Пътят направи лека крива около тъпа могила и проточи шия, достигна първите къщи на Сувидол. Глух кучешки лай достигна до слуха на Дима.

– Кучето на Плявата лае!

– Да нахълтаме в градината му и да оберем крушите! – подхвърли Желю.

Никой не се увлече от предложението на Желя. Всеки бързаше да влезе в селото, да се скрие в къщата си. Двама души мълчаливо се отделиха и тръгнаха към горния край на селото. Димо ги настигна, скара им се и ги върна към другите. Цялата група влезе в селото през средния път, разсъниха кучетата и спряха пред общинското управление. Насилиха вратата, счупиха бравата и нахълтаха в канцеларията. Разбъркаха масата, запратиха разните тефтери в ъгъла. Димо клекна до тях и драсна кибрит да ги запали. Секретар-бирникът, който беше чул глъчката, се яви веднага и хвана кибрита с шепа.

– Бачо Димо, не прави глупости! Тук са партидите на цялото село. Ще те тикнат в затвора и вече няма излизане.

Димо се изправи срещу секретар-бирника и дигна пестник над главата му:

– Ти ли ще ме тикнеш в затвора, кучи сине? Ей сега и тебе ще запаля!

– Мене запали, но книжата не пали! – помоли се бирникът.

– Всички ще ви запаля, цялото село ще изгоря до клечка!

Димо блъсна бирника, ритна вратата и излезе на двора. Забеляза селския капан и се развика на другарите си:

– Да запалим капана! Събаряйте коловете!

Пръв Димо се нахвърли върху сухия плет на капана и започна да го събаря и чупи. Събра сухи тръне и ги запали. Всеки носеше дърва от плета и ги хвърляше в огъня. Пламъкът се засили и освети близката ограда и хорището. Някой извика: Пожар!... Веднага селските вратници се отвориха и дрънnаха кофи и медници. С викове, с писъци жените се спуснаха да гасят. Като разбраха, че гори селският капан, запален от мъжете им, успокоиха се и започнаха да им се карат. Пристигна и Димовица. Тя отиде при огъня и се залови да разхвърля дърветата и да ги гаси, като викаше:

– Не можаха да утраят докрай – дошли да палят селата. Не ви е срам, готовановци! Този капан не е ваш – ние жените го правихме. Огън главите ви да изгори!

Димо се нахвърли върху жена си и силно я удари по страната.

– Тук аз заповядам! Ти върви вкъщи и там пукай!

– Димо!

Велика се хвана за главата и остана като грънната. Димо се беше върнал жив и здрав, но вместо да ѝ каже добра дума, дигна ръка и я удари.

– Димо! – изхълца тя още веднъж и с припев мина през насъбралите се жени, запъти се към нивите.

Димо я изгледа, изпсува я, запрати камък след нея и с още по-голямо настървение зачупи сухия плет. Няколко жени взеха страната на Велика, увлякоха и останалите и всички гракнаха срещу мъжете. Захвърляха върху тях кофи, бакъри, шепи пръст, дървета и колове. Димо се опита да разпръсне огън в краката им, но няколко камъка се стовариха върху гърба му.

Дигна се такава крамола, че дори и животните в оборите се обезпокоиха.

– Голчовци!... Подпалвачи!... Готовановци!

Женските крясъци надвиха на огъня, загасиха го.

Мъжете, посрамени, един по един се оттеглиха, отидоха си. Последен остана Димо. С обгорени ръце, с разкъсана риза той прекрачи прага на своя дом. Посрещнаха го Кина и Рунка.

– Кино, къде е майка ти?

– Тя излезе да те посрещне. Тате, добре дошъл!

– Добре дошъл, тате! – плахо се обади и Рунка.

Показа се и Кирчо. Сънен и неумит, той изтича и се залепи до коляното на баща си. Димо сложи ръка на главата му и го погали, после го хвана под мишниците и го дигна.

– На тате момченцето!

Гласът на Дима затрепера. Остави детето си и с черната си лапа обърса замърсената му бузка. Обърна глава към вратата, изпъшка и пак попита:

– Деца, къде е майка ви?

– Ей сега ще я извикам!

Кина излезе на двора, прекоси го от единия край до другия и извика:

– Мамо!... Мамо, тате си дойде!

– Кино, я не викай! – обади се бащата от вратата.

Но Кина се престори, че не го е чула, изтича към вратника и още по-силно извика:

– Мамо, къде си?... Тате си дойде!

Димо се прибра в стаята, ритна с крак голямата възглавница и се простря на гръб върху рогозината. При него изтича Кирчо, седна до главата му и извади от джобчето си дървена свирчица.

– Тате, имам си свирчица – мама ми я купи за две яйца! – И Кирчо я наду.

Димо протегна ръка, взе свирчицата и я запрати в огнището. Детето се разплака, обърна гръб на баща си и дълго подсмърча. Димо огледа къщата. Таванът му се стори съвсем нисък, дори по-нисък и от скривалищата на фронта, вратата – изкривена, почерняла, а огнището – забутано в тъмен ъгъл. Обърна се на дясна страна и се загледа в дрешника и раклата. Спомни си, че жена му криеше парите в раклата. Понадигна се, обеща на Кирча, че ще му купи желязна свирка, и го изпрати да затвори вратата. Повлече се по колене до раклата, отвори я, разбърка надиплените дрехи и в една червена кърпа намери увити десетина банкноти. Преброи ги внимателно, след това ги мушна в джобовете си, затвори раклата и излезе на пруста.

– Кино, къде ми са дрехите? Я ми ги дай да се преоблека.

Донесоха му долни и горни дрехи, преоблече се в мазето, наплиска лицето си със студена вода, обърса се с чиста кърпа от Кининия дар и отиде при плета на градината. Всичко си бе тъй прибрано и наредено както преди. Латинките бяха прецъфтели, шибоят цъфтеше до двете пукнати гърнета, в които дремеше босилекът, а по-нататък до другия плет се зеленееха димитровчета. Никаква радост не събуди в него пъстрата градинка. Идеше му да прескочи плета и да стъпчи цветята. Кучетата излаяха към вратника. Извърна се и видя жена да минава по улицата. Припозна в нея Ивана, избърза на улицата и погледна жената. Не беше Ивана, а една от съседките. Направи няколко крачки из улицата, после ненадейно взе твърдо решение, забърза, премина мостчето и отиде в Цвятковата кръчма. Не завари никого в кръчмата. Поръча си чаша ракия, изпи я накрак и излезе пред вратата. Жените отиваха до чешмите и бърже се връщаха. Добитъкът остана из оборите, не го изкараха на паша. Няколко телета излязоха от дворовете и забучиха глава край плетищата да пасат. Едно момченце загони свиня с прасенца, препъна се и падна. Изправи се, засъбира камъни и ги запраща на разни посоки. Всичко това мина пред очите на Дима като мъгла. Гледаше, но не виждаше.

Селските баири му се струваха заглъхнали позиции, а самото село на войнишки бивак. Не остана доволен от тези свои мисли, помъчи се да си спомни нещо друго, но не сполучи. При него дойде дъщеря му Руна.

– Тате, мама си дойде! Кака ме изпрати да те викам.

Димо наведе глава и тръгна след Руна, която бързаше и се страхуваше от намръщеното му лице. Велика беше в зимника, когато той се върна вкъщи. Тя влезе при него сама. Остана права до вратата със скръстени ръце. Димо потърси възглавница да седне, но от шестте не забеляза шито една, а седна на голата земя. Велика посочи с глава една от възглавниците:

– Защо не седнеш на възглавница?

– Навикнал съм да седя на голата земя.

– Гладен ли си?

– Не съм.

– Искаш ли да спиш?

– Не искам! – натърти Димо.

Велика поиска да излезе, но той ѝ заповяда:

– Ела тука.

– Нямам работа при тебе!

– Ще дойдеш ли или не?

– Няма да дойда. Плесницата ти още ми пари бузата.

– Ти гледай да не пострада и гърбът! – заплаши я Димо.

– Разбрах, че всичко можеш. Ти не си вече същият.

Димо се ядоса, отиде при нея, хвана ръката ѝ и я изви. Велика изпъшка и приплака.

– Пусни ме!

– Няма да те пусна! Така ли се посреща мъж?

– Ти не си ми мъж!

Той се ядоса, блъсна я, тя полетя по очите си, заби глава в земята и разкървави нос.

Димо заключи вратата, отпусна се върху раклата и захапа палеца си от мъка и яд.

XXXVI.

Цвятковата кръчма бе препълнена. За пръв път след демобилизацията сувидолчани се събираха наедно. Облечени в чисти ризи, с бозави потури, препасани с червени и морави пояси, избръснати, те седяха един до друг по пейките и столовете, пиеха ракия и вино и приказваха. Димо бе седнал на една маса с Нейко машиниста, Белчо Плявата, Георги и Желю. Цвятко сновеше усмихнат от поставката до масите. Старшията Илия току-що се бе върнал от Бургас и със загриженост разправяше:

– В града лошо се приказва. Всички, които напуснаха фронта, ще бъдат затворени и съдени като бегълци в лицето на противника.

– Да му мисли, който е бягал! – обади се Георги. – Аз си бях в отпуска. Димо и Желю да му мислят.

– Защо да му мисля? Ако могат, нека ме застрелят. Но мене ме думат Димо Кралев, моята кожа е скъпичка, тъй лесно не я продавам.

– Какво ще правиш, когато държавата рече да те пипне за врата? – повиши глас Илия.

Този път думите на Илия направиха впечатление. Държавата не бе играчка за деца, а съвест и строг закон за недобрите граждани. Когато държеха пушки в ръцете си, никой не се страхуваше от държавата, но сега тя пак ставаше строга, опасна. Желю, който най-много се смути от Илиевите думи, се опита сам да се успокои.

– Държавата ли? Че какво може да ми стори държавата?

– Какво ли? Една сутрин се събуждаш и виждаш селото обградено с войска. На всеки път картечница, а по могилите – оръдия. Два щика се насочват към гърдите и някой глас гърми: „Драгиев Желю Станоев, в името на закона ти си арестуван да отговаряш пред съда за държавна измяна."

Желю почука на масата, поиска ракия, изпи я и загледа Дима в очите. Димо стана прав и започна да се разхожда из кръчмата. Някой шеговито подхвърли:

– Димо, упражнения ли правиш? Тъй ли ще се разхождаш из затвора?

Нейко отмести чашата си настрана, изправи се и се обърна към Илия:

– Бачо Илия, защо плашиш хората? За каква държава ми приказваш? Как така може да се съди цял народ за измяна? Не народът е изменил, а държавата и тя е, която трябва да се съди. Държавата ви прати на фронта. Тя ви кла на три пъти: Балканската война, Междусъюзническата и Голямата война. Нито Македония освободихме, нито педя земя вземахме, и то по вина на управниците, на държавата. Аз не съм много учен, машинист съм, но едно съм разбрал, че държавата на бай Илия не съществува. Можете да си пиете спокойно ракията и виното и пет пари да не давате за държавата. За мене тя не е нищо друго освен едно бостанско плашило. Държавата! Плюя аз на такава държава, която смучи кръвта на бедния народ!

Нейко махна с ръка и седна на стола си. Димо леко навири калпак, дигна крак върху крак и поръча още ракия. Цвятко се разбърза, не знаеше коя поръчка по-скоро да изпълни. Един от ъгъла до вратата се обади:

– Цвятко, дай на Нейка едно шишенце ракия от мене. Хубаво говори момчето, харесвам го. Така си е!

Всички останаха доволни от думите на Нейка. Той разпръсна и най-леките им страхове. Нали е машинист, знае мястото на всяко нещо. Допреди малко той бе само работник на вършачката, а сега е защитник на сувидолчани и враг на държавата, която и в село не искаше да ги остави на спокойствие. Желю сложи ръка върху рамото му и го прегърна.

– Обичам те аз тебе като рожден брат. И аз съм като тебе – пет пари не давам за държавата.

– Желю, ние всички сме братя. Но нас ни заблуждават разни банкери, кожодери и продажници и ни смучат кръвчицата. Време е вече народът сам да се загрижи за себе си. Вие можете да орете, да сеете, да жънете, защо да не можете и сами да се управлявате? Аз да съм на ваше място, ще грабна тояга и ни един няма да оставя от погромаджиите.

– А, Нейко, не насъсквай хората! – обади се Илия. – Ти си гледай вършачката и остави държавата настрана. Хубава, лоша, тя си е наша и българска.

Желю се изправи, дигна чаша и изпъчи гърди.

– Ей, хора, от днес нататък на бай Илия ще му думам – Илия Държавата. Хайде, наздраве и за много години, Държаво!

Илия се разсърди, заплаши Желя с плесница. Димо се обърна към него и без да свали крак, подхвърли:

– Седи си на стола, пий си винцето и гледай плесниците да не нашарят бузите ти. Ние сме против държавата и толкова. Ако не си доволен, напусни кръчмата, изсели се из селото. На нас с Желя тук ни е много добре.

– Димо, ти знаеш, че аз не обичам свадата, но също така не обичам подигравките и заплашванията. Ако Желю не си глътне езика, ще го наложа тъй, че ще ме помни докато е жив!

– Хайде, опитай се! – надигна се Желю от масата.

Нейко го дръпна за пояса, накара го да седне и му се скара:

– Уж сме братя, а пък гледаш да ми развалиш спокойствието!

– Щом ти искаш, ще те послушам. Но нека да кажа още едно. От днес нататък нямам нищо общо с Държавата!

Илия излезе от кръчмата. Той бе още трезвен и разбра, че ако остане, пиенето няма да мине без бой. Димо го изчака да се отдалечи и каза на Нейка, но така, че да го чуят и другите:

– Бай Илия е малко глупавичък. Дълги години бе свръхсрочен и доста е близал държавните паници. Не му връзвай кусур, всяко куче е вярно на стопанина си.

– Големи приказки приказваш, Димо! – обади се Илиев роднина.

– Я мълчи там! Аз и по-големи мога да кажа.

– А кажи ги, че да те видя колко тежиш!

И двамата се изгледаха враждебно. Нейко се намеси, но ги остави да се наддумват и карат. Той използва разположението, което сувидолчани проявиха към него, и пак заговори срещу държавата. Тя е, която е разделила народа на бедни и богати. Богатите са белязаните. Те са червендалести, защото смучат народна кръв. Народът е оголял, защото никой не милее за него, а всеки гледа да го граби. Нà, и той – Нейко, е ограбен. Всяка година кара вършачка, а няма риза на гърба си. Вършè за чужда сметка и взема на десет едно, за да пълни джобовете на други. Така е било и в Русия. Днес обаче работите били съвсем други – народни. Болшевиците турили ред. Всички тунеядци, готованковци и обирници са застреляни. Властта е в ръцете на работниците и народа. Няма бедни, няма богати.

– И у нас трябва тъй да стане. И колкото пò с време го направим, толкова по-добре ще бъде за народа.

– Хубаво приказваш, Нейко, но я го остави за други път! – забеляза Георги. – Не е ли по-добре сега да пийнем?... Цвятко, дай и от мене половин кило ракия!

Виното и ракията разпалиха сувидолчани и разговорът стана висок и неразбран. Всеки бързаше да приказва и не даваше ухо към другите. Един разправяше как си спасил живота, като се скрил зад камък, друг пък избягнал смъртта само защото кихнал, а трети показваше рамото си и уверяваше, че кожата му е опърлена като на прасе. Имаше и такива, които се присмиваха на всички и на всичко.

Влезе Белчо Плявата, извади няколко круши от пояса си и ги разхвърли по масите.

– Яжте за бог да прости!

– Кой е умрял, Белчо?

– Умрели са мъжете на всички вдовици!

Избухна смях. Желю плисна чаша ракия в лицето на Белча, той се облиза и забеляза:

– По-добре щеше да направиш, ако беше я плиснал в гърлото ми. Язък за ракията. Тъй ли нахалост хвърляше и хляба на фронта?... А сега почерпи ме, задето ти донесох круши. Ако от тия круши хапне вдовица, остава в положение, гледай и ти да не останеш.

– Аз не съм вдовица! – изфъфли Желю.

– Тогава защо зафефелкваш?

Белчо се наведе към Нейка и нещо му пришепна на ухото.

– Тази вечер ли? – попита Нейко.

– Още тази вечер.

Димо полюбопитства да узнае какво Плявата пошепна на Нейка и го попита:

– Да не ходиш в града тази вечер?

– Не, работата е по-друга. Наведи се да ти кажа... Тази вечер ще изядем едно прасенце. Поне тука в село има хляб и прасенца.

– Къде ще го ядем?

– Белчо нека ти каже.

– У Иванини! – приклекна до него Белчо и сложи ръка на коляното му.

Главата на Дима пламна. Поръча още ракия и се загри. Всичко около него се завъртя в една точка и колкото да се мъчеше да откъсне погледа си от нея, не успя. Усмихваше се на Желювите шеги, без да ги чува, гледаше Плявата и не го виждаше. Всеки миг се канеше да стане и да тръгне, и все не ставаше. Човек отвори вратата и погледна в кръчмата. Димо извърна глава, изгледа го, после стана, отиде при човека, отстрани го с ръка и подаде глава навън. Лъхна го слаб ветрец, затвори очи и дълбоко въздъхна. Няколко дървета се заклатиха, измъкнаха се сами от земята и тръгнаха към него.

– Идат! – махна с ръка и се върна при другарите си.

– Кои идат? – попита Желю.

– Англофренците! – показа зъби Димо и с мъка се усмихна на шегата си.

Но и това не го успокои. Загледа се в масата, тя се заклати и краката ѝ се превърнаха на четири криви пътеки. Димо тръгна по едната. Тя го изведе в гората при Иваниното място... От възбуда сви пестник, дигна го и силно удари в масата.

– Когато бях на фронта... – започна със запънат глас, – падна граната и ме засипа.

– Остави я бе, Димо, много е дълга! – пресече го Желю.

– Не е дълга. Аз сам си зная защо го разправям. Голяма буца пръст ме удари в главата и ме замая. Още съм замаян.

– Как няма да бъдеш замаян, когато си изпил цяло кило ракия.

– Не е от ракията, Желю!... Ти мълчи!

Вместо Желю, той млъкна. Сбърчи вежди, наведе глава и тъй остана. В кръчмата глъчката се засили. Счупиха едно шише и няколко чаши. Цвятко започна да мърмори и да иска пари за счупеното. Нападнаха го, нарекоха го миризлив бръмбар и счупиха още две чаши. Димо, който не взе никакво участие в чупенето, бръкна в джоба си, изкара банкнота от хиляда лева и я подаде на кръчмаря:

– Нà, вземи колкото си искаш. Тия пари не са печелени от мене. Жената ги е печелила. Женска пара – змийски косъм.

Всички се загледаха в банкнотата. Цвятко я погледна, пипна я с два пръста и каза:

– Нямам да ти развалям!

– А пък аз имам да ти развалям!

Димо извади още банкноти и ги сложи на масата. Белчо заскача като скакалец наоколо. Желю го дръпна за потурите и зашепи парите.

– Оставете парите! – изкряска Димо. – Цвятко, вземи си колкото ти струват чашите и се махай от главата ми!

Гласът на Дима прозвуча застрашително. Всички около масата се отдръпнаха малко назад. Парите останаха на масата. Нейко ги прибра и се опита да ги постави в джоба на Дима.

– Нейко, полей ги с газ и ги запали! – махна с ръка Димо.

– Те и без газ горят! – забеляза един от съседната маса.

– Ти много да не знаеш – шиле такова! – подбели очи Димо.

Ръката му несъзнателно се протегна, заграби банкнотите, смачка ги на топка и ги тури в джоба си. Стана да си ходи, но Плявата го задържа, като му пришепна:

– Ивана ми наръча да ти кажа да дойдеш!

– Няма да дойда! – изкряска Димо, зачуди се и пак седна на стола си.

Погледите на всички се насочиха към неговия джоб. Плявата поиска да поиграят хоро, но никой не му пригружи. Цвятко се завъртя няколко пъти около Дима, смени му чашата с по-голяма и напълни още веднъж шишето с ракия. Един от посетителите стана да си ходи.

– Къде? – попита го Димо.

– Вкъщи. Време е за вечеря. Децата ме чакат.

– Тука ще останеш! Само ти ли имаш деца? И аз имам.

Пресрещна го и насила го застави да се върне. Блъсна силно вратата и се разсърди на кръчмаря, задето няма ключ да я заключи. Настъпи мълчание. Тъкмо Димо седна на мястото си, вратата бавно се отвори и на прага се показаха двете му деца Рунка и Кирчо.

– Тате, ела да вечеряме.

– Я се метлосайте оттука! Не ми се вечеря.

Кирчо не се стресна като Рунка, пристъпи до баща си и му каза със звънливото си гласче:

– Мама е вън. Вика те да ти каже нещо.

Димо стана, помъкна стола си към изхода. Излезе с него навън. Велика стоеше в сянката на сляпата стена и като го видя, пресрещна го с укор:

– Засрами се от децата си! Нито си се родил, нито си се венчал в кръчма. Откакто си се върнал, само за нея мислиш. За тебе няма ни работа, ни къща. Това вече не се тегли!

Димо завъртя стола и я заплаши:

– Ако те тресна с него по главата, ще те сплескам като жаба. Върви си отдето си дошла!

– Ще си вървя, няма да остана. Дай ми парите. Те са мои, сама съм ги печелила. Децата ти са голи като циганчета, а ти цял ден плюскаш ракия и вино. Я ми дай парите!

– Какви пари? Ти нямаш пари. Колкото имам, те са мои.

Велика го приближи и посегна към джоба му.

– Дай ми парите, докато не си ги изпил!

Той я хвана за китката, завъртя я около себе си, но вместо Велика да падне, той полетя по очите си. Разпсува се, задири пипнешком камъни и с мъка се изправи. Жена му се уплаши, прибра децата си и се отдалечи. Димо размаха пестници в тъмнината, ритна съборения стол, навика се, след това се оттегли до стената, седна до прага и започна да дращи земята с нокти.

Излязоха Нейко и Белчо. Спряха се до него, хванаха го под мишниците и го дигнаха.

– Не искам, няма да дойда. Аз нямам вече къща!

– Димо, нали ще ходим у Иванини? – припомни му Белчо.

– У коя Ивана?

Нейко повлече Дима по пътеката към долчето. Белчо ги последва.

– Нейко, да обадя ли на Дочка?

– На коя Дочка? – дръпна се назад Димо.

– Моята Дочка! – отговори Нейко.

– Та откога сте се оженили?

– Женени сме отдавна, но не сме венчани.

Димо изопна мишци, освободи се от Нейка и замига в тъмнината:

– Ами че тя е сестра на жена ми.

– Това не ми пречи.

– А пък на мене ми пречи, разбра ли?

– Ти си разумен човек, Димо, не ставай роб на предразсъдъците. Дочка е сладка вдовичка и тя ми харесва. А Ивана на тебе не ти ли харесва?

– Ивана е друго, Дочка е друго – тя е сестра на жена ми!

– Нали не ти е дъщеря?

– Тя ми е като дъщеря, и ти да не си посмял да...

Белчо Плявата го хвана подръка и го поведе, като го излъга:

– Той ще се ожени още тази есен за Дочка.

– Виж, това е друга работа!

Димо се остави да го водят. Тъкмо прехвърлиха долчето пред вратника на Ивана, от плета изскочи Велика с тояга в ръце, замахна, удари Белча по рамото и блъсна мъжа си силно в гърдите.

– В тази къща няма да влезеш!

Нейко се опита да го защити, но Велика избухна, нападна Дима:

– Тръгнал си по ума на един женкар. Не стига, че посегна на честта на сестра ми, а сега се мъчи да оплете в мрежите си и дъщеря ти. Да не си тръгнал сводник да му ставаш?

Димо се поокопити. Като разбра, че жена му го е следила, толкова се разсърди, че веднага отрезня. Нахвърли се върху жена си, грабна тоягата от ръцете ѝ. Велика изписка, втурна се да бяга, но тоягата я настигна, преплете се в краката ѝ и я събори. Веднага се изправи и дочака мъжа си.

– Убий ме! Ако не ме убиеш, аз сама ще се убия!

Велика отпуска глас, заприпява се и тръгна напосоки, без да знае къде отива.

Димо отново почувства шемет в главата си. Залюля се да падне, но Белчо го прихвана и му каза:

– Нейко се уплаши и избяга. Такива са те, дето много разправят. Твойта Велика и тя била проклетичка. Ти хубаво я удари с тоягата. Добре че не я чукна по главата. Пуста Велика, от нищо не се страхува – тъкмо човек за фронта. Нейко разправя, че в Русия и жените служели войници. Ако болшевиците дойдат към нас, Велика ще стане старши подофицер.

Плявата не довърши. Димо го удари по лицето с пестник и го събори.

– Поне на тебе да си го изкарам, гарга с един крак!

Белчо се изправи, издебна Дима, падна в краката му и го просна на гръб. Докато Димо да се обърне и да стане, Плявата бръкна в джоба му, измъкна парите, мушна ги на голо в пазвата си, търкулна се към дола и нарочно, за да го чуят, извика:

– Олеле, майчице, убиха ме!

Димо усети главата си натежала, сложи я на буца пръст и замига в тъмнината.

XXXVII.

Димо едва на сутринта разбра, че е ограбен. През целия ден рови из бодликите, търси парите си, но не ги намери. Мина му през ума, че жена му го е издебнала като е спал и е взела парите. Върна се вкъщи и дълго се кара с жена си. Тя се кълнеше, че не се е докоснала до парите, нито пък ги е видяла, откакто са излезли от раклата. Обвини го, че ги е изпил и че Белчо и Нейко са го дообрали. Той, макар да се усъмни в Белча, не можа да овладее гнева си, подгони жена си с тояга. Велика избяга в съседите и през целия ден не се върна вкъщи.

Димо излезе да търси Белчо Плявата. Мина покрай кръчмата, отби се в градината му, но някъде не го намери. Една жена му каза, че го видяла по пътя за Бургас. Без да му мисли много и без да се обади вкъщи, тръгна за Бургас, като се надяваше да стигне Белча и да си вземе на всяка цена парите. Срещаше пътници, разпитваше ги, но никой не можа да му покаже следите на Плявата. Ненадейното изчезване на Белча от селото засили подозренията му и раздуха гнева му. Бързаше без почивка, пресичаше направо и надвечер пристигна в Бургас. Обиколи ханищата, на които слизаха сувидолчани, разпита кръчмарите от покрайнините, но Белча пак не намери. Отвсякъде получаваше все един

и същ отговор: „Плявата ли?... Не сме го виждали!" Но той бе уверен, че Белчо е в града, и остана няколко дни да го търси. Накрая послуша съветите на един адвокат и заведе дело срещу Плявата за грабеж. Върна се в Сувидол с трънневска каруца. Отби се в кръчмата и попита Цвятка:

– Белчо идвал ли е насам?

– Току-що излезе, отиде към градината си.

Димо се хвърли почти слепешката към вратата, закачи дрехата си, скъса я и без да обърне внимание на висналия парцал, забърза към Белчови. Забеляза Белчо да ходи из градината, не мина през входа, а направо прескочи оградата и докато Плявата разбере какво става с него, намери се на земята и в железните ръце на Дима. Опита се да освободи шията си, но ръцете му отслабнаха и той едва има сили да продума:

– Димо, ще ти ги върна!

– За тази кражба ще те обеся на крушите ти, разбра ли?

– Остави ме, още сега ще ти ги върна!

Белчо с мъка стана от земята. Бледен и разтреперан, той не смееше да погледне настръхналия Димо, който сега му се виждаше като мечка стръвница. Закуца към къщата си и започна с преглъщане да разправя:

– Ти бе много пиян. Падна в бодликите. Опитах се да те вдигна, но ти не се даде, тогава ти прибрах парите, за да не ги открадне Нейко. Ти не го знаеш него какъв е. Яйце да види, и него ще открадне. А пък историята му с вашата Дочка не е за търпене. Лъже я, че ще я вземе, а пък няма да я вземе. Да съм на твое място, тъй няма да го оставя. Та от него ги запазих парите. Ами че ела, попитай ме като човек, а пък ти се нахвърли върху ми като да съм заклал баща ти. Лош човек си станал, Димо! Ти не беше такъв, преди да отидеш на война. Колко ли души там си претрепал?

– Хайде, стига си бъбрал! По-скоро донеси парите, че както ме е яд, само на плява ще ми станеш.

Белчо избърза, влезе в къщата си и дълго се бави. Димо изгуби търпение и блъсна силно вратата:

– Хайде по-скоро, че нямам време!

Плявата не се обади. Ритна още по-силно вратата и влезе в къщата. Веднага го пресрещна Белчо с няколко смачкани банкноти в ръка.

– Ето, вземи си ги. Всичките са тук.

Димо ги грабна, обърна ги между пръстите си и сключи вежди:

– Дай и другите. Тук са само петстотин лева.

– Толкова ти бяха парите. Нали и на Цвятко даде хиляда лева?

– Никакви пари не съм дал на Цвятка. В джоба си имах четири хиляди лева. Я по-скоро ми дай и останалите!

– Твои пари у мене повече няма! – измени глас Плявата.

Димо пристъпи към него със свити пестници, но в ръцете на Плявата изведнъж блесна голям нож.

– Веднага излизай от къщата ми!

Плявата бе неузнаваем. Очите му бяха станали малки колкото царевични зърна и дебнеха всяко движение на Дима, който започна да отстъпва заднишком към вратата. Като се намери оттатък прага, прикри се зад вратата и се закани на Белча:

– За тия пари кръвчицата ти до капка ще изпия, хубаво да знаеш!

– Аз ти върнах парите – толкова бяха. И много-много не ме закачай, да не загубиш и главата си някой ден. Ти си храбрец, но мене не ме е страх. Много юнаци като тебе са минали през ръцете ми!

– Ще видим! – закани се Димо.

Затвори вратата, мина през градината и от яд

счупи клон на една круша. Белчо се развика, събра махалата да видят, че Димо е счупил клон.

– Ще те дам под съд и не един клон, а десет ще платиш!

– Мене от крадец не ме е страх!

– Ти си крадец. Хората те видяха, че излизаш от градината ми.

Димо се спря, изгледа Белча с гняв, изпсува го и се отдалечи. Плявата събра жените и децата, за да им разправи как Димо се опитал да му обере крушите.

Димо заобиколи селото, втурна се вкъщи, но остана на двора. Ядът му още не беше минал и се страхуваше да не се скара пак на жена си. Седна върху сваленните ритли, извади банкнотите, които му върна Плявата, и ги загледа. Колкото повече ги гледаше, толкова пръстите му горяха в огън. Помисли, че невидима ръка ги е запалила и пламъкът го бие в лицето, по очите. Сепна се, скри парите в джоба, изправи се и се заоглежда. Стори му се, че от съседните плетища скрити очи го гледат. Кирчо се показа на къщната врата, но той се престори, че не го вижда. Почувства срам пред детето си. Кина отиде на кладенеца, извади вода и бърже влезе пак в зимника. Рунка се появи с копана в ръцете и завика на кокошките да ги нахрани. Последователната поява на децата му на двора внесе смут в душата му. В тази къща всеки работеше по нещо, само той се губеше по пътищата и кръчмите. Припомни си с какви мъки е градил къщата си. Сам е правил кирпичите ѝ. Дни наред е месил кал. Ако погледне краката си, ще види белега от камъка, който беше паднал върху му. Забеляза, че северната стена на къщата е олющена и незамазана. Улови се за оръфаната стена като за сламка. Ще впрегне колата, ще отиде за жълта глина от Дойчовата дупка, после ще замеси кал и ще замаже стената. Погледна към обора. Вратата му зееше отворена. Отиде и погледна вътре. Оборът беше празен. Няколко кокошки се подплашиха от него и избягаха през краката му. Обзе го ненадеен страх. Помисли си, че непоправимо зло го е сполетяло. Да не би и воловете му да са откраднати? Потърси да види колата, но и тя не беше из двора. Приближи до пруста и извика:

– Кино, къде са воловете и колата?

Вместо Кина обади се Руна:

– Мама отиде за сухи дърва за пещта.

– Е, че защо е отишла сама? – обезпокои се Димо.

– Кака бе тръгнала с мама, но тя я върна.

Димо веднага се намери до вратата на зимника и повиши глас:

– Кино, къде е майка ти?

– Отиде за вършини. Мама ми поръча да ти кажа, като се върнеш вкъщи, да идеш да ѝ помогнеш! – излъга Кина.

Той се отдалечи от зимника и спря сред двора. Искаше му се да тръгне веднага за гората, но гордостта му го възпираше, не желаеше да отстъпи пред жена си. На няколко пъти се накани да тръгне и все спираше до вратника. По едно време му се стори, че всичко в село е онемяло. Погледна плетищата – само колобете стърчаха на слънцето. В неговия дом падна сянка на малко облаче и сякаш влезе в къщата. Плетената сянка на вратника се разкъса на много змии и всички побягнаха към отворената врата. След малко отново се показа слънцето. Златни, но угасващи лъчи се докоснаха до снагата му, премрежиха погледа му и той видя през тая издъхваща светлина целия си минал живот. Домъчня му, почувства се виновен, без да разбираше вината си, въздъхна, задави се от остри спазми и замаян тръгна да иде при жена си в гората. Тя повече не биваше да се мъчи и да страда от неговите глупости. Той ще натовари колата с дълги дъбови вършини...

През последните дни Велика отпадна съвсем. Чувстваше слабост в краката си и задух в гърдите. От безсъние лицето ѝ бе потъмняло и приличаше на пита пчелен восък. Каквато и работа да започнеше, оставяше я недовършена. Усещаше в гърба си забити нокти, които при всяко движение дърпаха жилите ѝ и чупеха кръста ѝ. Не влизаше в разговор с никого, избягваше съседите си, дори не почувства нужда да се срещне и с Куна. На децата си отговаряше с кимване на глава и не ги искаше около себе си, защото постоянните им въпроси я хвърляха в още по-черна мъка. На няколко пъти тя опита да се примири, да намери извинение за мъжа си, но в главата ѝ толкова много игли се раздвижваха, че вместо да се успокои, още повече се разтревожи. Когато оставаше вкъщи, всяко парцалче ѝ говореше за миналото и тя само се блъскаше като вечерна пеперуда около светлината на спомените. Ще спомни хубави дни, прекарани с Дима, и веднага ще изохка, ще се засуети из къщата, без да знае какво прави. Излезеше ли на двора, слънцето я нападаше с позлатени вили и я пробождаше право в сърцето. Не можеше да гледа изоставените коли, вързаните волове на яслите, разхвърляните рала и хомоти. Тя се мъчеше да си представи как се отваря вратникът и влиза Димо с пълна кола, искаше ѝ се да чуе песента на колелата, но нищо не можеше да види и да чуе. Всяка тресчица из двора, всяка тревичка край плета я караше да пъшка и да вижда къщата си заплетена в големи и яки паяжини. Тревогата ѝ нарасна, направи от денонощието нажежен ръжен и го насочи към сърцето ѝ. След всяка стъпка, направена из двора и къщата, ръженът се приближаваше и тя чувстваше, преди той да се докосне, зъбите на острието му. Незабелязано в главата ѝ стана промяна – започна да мисли, че вината е в самата нея. Безсилна, уморена от работата през трите години, тя повече не можеше да се бори за мъжа си, отпусна се и сама се хвърли с главата надолу във въртопа на вината – на грешката.

– Куне, много съм грешна! – изхълца Велика при една случайна среща с Куна.

– Всички хора сме грешни, како Велико!

– Най-грешната съм аз. По-грешна от мене няма!

Почти избяга от Куна. Внушението, че е най-грешната, я насочи към гробищата. Отиде на гроба на Калина и дълго плака. Сълзите намалиха мъката ѝ, но увеличиха болката в главата ѝ. Тръгна към селото като пребита. Залаяха я кучета, но тя не ги чу. Престилката ѝ закачи сух трън, повлече го и го настъпи с босите си крака. Наведе се, откачи го от престилката и пак го хвърли пред краката си. Щом влезе в двора и видя празната кола, уплаши се, че колелата ще се разсъхнат на слънце, ако не се работи с нея. Хвана теглича и с мъка обърна колата. Веднага реши да впрегне воловете и да излезе на полето. Ще тръгне пред добитъка, ще окачи въжето им на шията си, някой ще ги подплаши и тя ще се повлече като торба из пътя. Усети задух в гърдите си, пипна шията си и бликнаха сълзи в очите ѝ. Тя влезе в обора, изкара добитъка, впрегна го и все имаше чувството, че се влече из пътя удушена. Преди да поведе воловете, нещо я клъцна в гърдите и тя се замая, увисна върху хомота.

– Мамо, ти задряма на хомота! – извика Кина от прага на зимника.

Велика с мъка пое дъх, дигна глава и едва можа да каже:

– Отивам за вършини.

Дръпна въжето и поведе воловете. Мина по кривия и неравен път, за да не пресече хорището. На един завой я срещна Милювица и веднага ѝ подхвърли:

– Още ли се мъкнеш с колата! Димо пак ходил в града. Да не ставате граждани?

Едно от колелата се хлъцна в засъхнал ракитак, воловете се дръпнаха назад и повлякоха Велика. Повече ядосана от приказките на Милювица, тя се развика на добитъка:

– Вълци да ви ядат! Къде се блъскате като слепи?

Изведе колата на равен път и се замисли върху думите на Милювица. Мъката тутакси заби нокти в гърба ѝ и дръпна жилите ѝ. Преви се нàдве от болка и задух. Спря и зачака воловете да я смачкат, но те допряха муцуни до раменете ѝ и също спряха. Дълбоката въздишка на кроткия вол я лъхна, погали едната ѝ страна и тя бавно се изправи и пристъпи. Помисли си, че не волът, а тя въздъхна в хомота. Вълна на умиление се надигна в гърдите ѝ, извърна се, пусна въжето, прегърна главата на десния вол и зарони сълзи. Полето се замрежи, превърна се в пръстена паница и се търкулна в незнайни дълбини. Велика не чувстваше нужда да отвори очите си, така, със затворени клепачи, тя се усещаше по-добре. Слънчевите лъчи тя усети като шепа пръст върху снагата си. Пожела в себе си цялото небе да се превърне в пръст и да се срине отгоре ѝ... Волът махна глава, тя отпусна ръце и падна на земята. Отвори очи, видя до лицето си сух полски трън и почувства бодлите му дълбоко в зениците си. Денят изведнъж разпери зелени криле, издигна се нависоко, изчезна в безоблачното небе. Велика видя ластовиците във въздуха като бръмбари, които летят към лицето ѝ. Изправи се, отби колата от пътя и се замъчи из угарите. Мина през своя нива, подарена от родителите ѝ в деня на нейната сватба. Стърнището бе опасано и стъпкано, пръстта бе запечена и изрусяла. На Велика ѝ се стори, че нивата е облечена със стари, изпокъсани дрехи. Защо да не отвърже престилката си и да я препаше на нивата? Откара колата към средата, остави воловете, с разтреперани пръсти развърза престилката си, изтърси от нея сламките и я разгъна върху земята. Забрави, че трябва да препаше нивата, върна се при колата и пак я поведе из нивите. Изведнъж тя се спря, заоглежда се като уплашена наоколо. Погледът ѝ започна да тъмнее, а огризаната и смачкана жвака сякаш се запали и запуши с омагьосани вихрушки. Дълги невидими камшици изплющяха и оплетоха снагата ѝ. Гърдите ѝ станаха малки, изкривиха се от болка. Погледна ръцете си и пръстите ѝ се сториха като смачкани дъждовни червеи. В зениците ѝ се разтопиха земята и небето и тутакси всичко се събра в две малки зрънца къклица. Велика се уплаши, хвана с ръка сърцето си и поиска да избяга. Левият ѝ крак затъна, подкоси се и тя падна с лице към земята. Опита се да стане, но едва смогна да се обърне на гръб. Устните ѝ затрепераха за плач, в очните ѝ чашки бликнаха две сълзи и вместо зениците – те отразиха светлото небе. Велика не можа да изплаче. Устните ѝ се изопнаха и изкривиха от мъчителна усмивка. Черна мравка полази по лицето ѝ, достигна до очите ѝ и уплашена от едрата застинала сълза, бърже слезе по едната ѝ страна.

Воловете дълго преживяха и дремаха, после потеглиха сами, слязоха в низината и впрегнати се запасоха из трънаците.

ДУМИ ЗА КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Константин Петканов е роден на 29 ноември (ст. стил) 1891 г. в с. Каваклия, Лозенградско (Източна Тракия). Детските и юношеските му години преминават във време, когато родният му край продължава да се намира в пределите на Османската империя. Баща му – поп Никола, взема активно участие в революционните борби на тракийци, връхна точка на които е Преображенското въстание 1903 г. като съставна част на Илинденското въстание.

Първоначално учи в родното си село, след което продължава образованието си в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон". След като я завършва, учителства в продължение на няколко години в Малко Търново, Лозенградско и Бунархисар. Посреща с големи надежди избухването на Младотурската революция 1908 г., но скоро се разочарова от неизпълнените от водачите ѝ обещания по отношение на българското население в Тракия и Македония.

През 1912 г. се записва като студент по славянска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски", но щом избухва Балканската война (1912–1913), прекъсва следването си и постъпва като доброволец в Македоно-одринското опълчение. Доживява щастливия миг, когато по силата на Лондонския мирен договор (17 май – ст. стил, 1913 г.) всички земи на запад от линията Мидия – Енос са отстъпени от Османската империя на България и нейните балкански съюзнички. На практика това означава, че и неговият роден край най-после постига заветната си цел – присъединяване към майката-отечество. Само след броени седмици обаче развоят на събитията взема неочакван обрат – цар Фердинанд обявява война на Сърбия и Гърция. От нея се възползва не само Румъния, но и Турция, която реокупира обратно отнетата ѝ Източна Тракия и с

това погребва свободата на живеещото там българско население.

К. Петканов е дълбоко покрусен от случилото се, но не губи надежда за по-добри дни за родния си край. Затова с готовност постъпва и завършва Школата за запасни офицери в Скопие. След въвличането на България в Първата световна война отново заминава на бойното поле, където остава до есента на 1918 г. След повторното поражение на България и последвалия жесток ньойски диктат илюзиите му да види своя край свободен се изпаряват окончателно. Установява се да живее в пределите на стара България. Първоначално е учител в Созопол, откъдето се премества в Бургас – едно от големите средища на бежанците от Източна Тракия. Включва се незабавно в обществения и културния живот на града. В продължение на едно десетилетие (1921–1930) работи като библиотекар в Общинската библиотека (дн. областна библиотека). За да повиши библиотекарската си грамотност, през 1926 г. завършва специални библиотечни курсове в столицата. Наред с библиотекарството възглавява и бургаското музикално дружество „Родни звуци".

През 1930 г. се установява да живее в София. Продължава да упражнява библиотекарската професия. Две години по-късно свързва живота си с писателката Магда Драгова, която се изявява като литературен творец още от 1925 г. и има зад гърба си издадена вече стихосбирка – „Македонски песни" (1927). В същото време тя е и активна участничка в живота на ВМРО. К. Петканов също не се ограничава само с професионалните си задължения. През 20-те и 30-те години (до държавния преврат от 19 май 1934 г.) е един от видните дейци на тракийското революционно движение. Влиза във Върховния тракийски комитет и участва в редактирането на неговия печатен орган – в. „Тракия" (1922–1935).

С литературна дейност К. Петканов започва да се занимава, когато се намира в зряла жизнена възраст. Първите му творби се появяват на страниците на бургаския в. „Странджа" (1920–1921), на който той е и редактор. Първата му самостоятелна книга „Самодива. Поема в проза" излиза през 1923 г., след която следват „Тракийски разкази" (1925), романът „Без деца" (1927), повестта „Беглец" (1929) и новият роман „Старото време" (1930).

Творческите му изяви получават още по-голям размах след преместването в столицата, където попада в центъра на литературния живот на страната. От съществено значение за по-нататъшната му литературна дейност са близките контакти, които установява с художника карикатурист Илия Бешков и литературния критик Георги Цанев. Писателят обръща взора си към миналото на България, на което посвещава поредица свои творби – „Легенда за смъртта на цар Иван Шишман" (1931) и романа „Хайдути". Особено привлекателна за писателя е епохата на Първото българско царство (VII–XI в.), за която пише нова поредица от „исторически разкази" – „Легенда за цар Бориса", „Симеоновият меч", „Сънят на монарха", „Царица Мария-Ирина" (внучка на византийския император Роман Лакапин и съпруга на българския цар Петър I) – всичките излезли през 1936 г.

На историческа тематика са посветени и други творби на К. Петканов – „Първият годеж на Самуила", „Цар Иван Срацимир" и „Цар Иван Шишман" (1937). От погледа му не отбягва и епохата на богомилството, която е отразена в „Богомилът Василий" (1939).

Освен царе и други исторически личности занимава го още и животът на някои светци – Иван Рилски, патриарх Евтимий, както и сръбския свети Сава, за които също пише отделни литературни творби.

Писателят проявява интерес и към епохата на османското владичество. Наред със споменатия вече роман „Хайдути" той спира погледа си и на Априлското въстание от 1876 г., на което през 1939 г. посвещава специално „Слово". Години наред живее и с легендарния образ на Индже войвода, превърнал се от върл кърджалия в закрилник на беззащитните си сънародници в началото на XIX в.

За периода след Освобождението най-значителното събитие, което привлича вниманието му, е Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Това събитие е залег-

нало в основата на неговите „Разкази и спомени за Преображенското въстание", както и в някои други творби.

Освен с историческа проблематика от отдавна минали епохи К. Петканов пише литературни произведения, посветени и на някои по-нови събития. Сред тях се открояа романът му „Морава звезда кървава", който бележи творческия връх на писателя и се посреща с голям интерес от литературната общественост. В същото време реакцията на управляващите кръгове е крайно отрицателна поради неговата подчертано антивоенна насоченост. Един от тогавашните министри го определя като „атентатотрова, чието въздействие е равносилно на цианкалий". Не по-малко остро реагира и казионният Съюз на запасните офицери, който си позволява дързостта да поиска от писателя да върне военните ордени, получени за проявена храброст по време на войните (1912–1913 и 1915–1918). Никой обаче от управляващите не се наема да оспори художествените качества на произведението му.

Като писател К. Петканов не отминава и най-малките си почитатели. Автор е на голям брой детски разкази, които също се посрещат с голям интерес.

Макар че по-голяма част от времето си посвещава на исторически разкази, повести и романи, писателят се вълнува и от някои други проблеми. Показател за това са излезлите под перото му теоретични трудове – „Характерни черти на българина" (1930), „Българинът, драмата и театърът" (1937), „Образите в българското художествено слово" (1940), „Художественото слово" и др. Издава отделен труд на тема „Идеологията на Тракийската организация" (1934). Вдъхновява композитора Марин Големинов да напише музиката към балета „Нестинарка" и пр.

Литературното дело на К. Петканов навремето получава голямо признание, показател за което са неколкократните преиздавания на някои от творбите му. След края на Втората световна война по обясними причини наследството на писателя е оставено в забвение. Само отделни негови произведения виждат отново бял свят.

МИЛЕН КУМАНОВ

ПЕТКАНОВ И НЕГОВИЯТ РОМАН „МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА"

През 30-те години една нова проблема развълнува особено много обществото и писателите – проблемата за войната. Тя бе родена от обстоятелството, че капиталистическият свят се готвеше за втора световна война. Антивоенните настроения, разбира се, са може да се каже, една вечна, трайна тема в прогресивната световна литература. Най-добрите произведения в нея винаги са били насочени против милитаризма и войната. Но през 30-те години тая тема както в целия свят, така и у нас стана централна. Поставена от антифашисткото движение, ръководено от Комунистическата партия, тая тема беше завладяла през 30-те и 40-те години и поезията, и прозата: против войната се пишеха стихове, поеми, разкази, повести и романи. През 1934 г. излезе и предизвика голям шум романът „Морава звезда кървава". Изненадата бе голяма, тъй като авторът на романа не принадлежеше към кръга на революционните писатели.

Петканов е типичен селски писател – не само по основен обект на творчеството, но и по виждане на действителността, по светоусещане. Неговият поглед, с който той пристъпва към изображение на селото, е исторически. Авторът се интересува преди всичко от ония проблеми, които са се родили в българския живот – израсли са в него. Тия проблеми изникват от общия дух на известно време, от общите болки, копнежи и стремежи на българите през определена епоха. И тук се открива една от характерните особености в творчеството на Петканов: редица от неговите романи са свързани по особен начин помежду си. Взети заедно, те изразяват един определен, ясен и строго последователен на себе си поглед за живота. В творческата фантазия на автора и в неговата обществе-

на философия тоя живот е разпланиран на периоди – построен е в своето историческо развитие. Така шест от романите на Петканов са подредени в серията „Жътва", хроника на селото, която обхваща: „Старото време" (1929), „Хайдути" (1931), „Вятър ечи" (1932), „Морава звезда кървава" (1934), „Кирпичената къща" (1939) и „Ангелина" (1940). Всички те засягат различни периоди от развоя на българското село в продължение на повече от едно столетие. И Петканов търси отличителния знак, стила на живота през всеки период от това развитие. Съществената му художествена грижа е да намери оня идейно-емоционален коефициент, който стои пред всички прояви на българина през известно време.

Първото, което прави впечатление в неговите произведения, е, че отношението на автора към изобразявания живот е ясно определено, често дори твърде подчертано. Отношение, разбира се, на белетрист, почувствал и осъзнал по свой начин силите, които направляват човека и определят неговата съдба. Отношението му към живота и хората е субективно и лирично. Това ще рече, че тук имаме изображение, при което авторът не може да отдели себе си от главните герои, не може да се освободи от идеализиращо-възторженото си чувство към тях. Касае се за героите, на които той, така да се каже, симпатизира, които смята за положителни, т.е. за типични носители на най-хубавите черти от душевността на нашия народ. Явно е, че техните схващания за живота, техните интимни въжделения, етични представи са и негови. Поради това на любимите си герои във всички почти произведения той приписва едни и същи основни мисли, нравствени убеждения и копнежи. Всички те живеят с едно възторжено преклонение пред земята, отдадени са изцяло на своя род (който свързват със земята) и на семейството (което свързват с труда). Те са много религиозни. Говорят непрекъснато за бога, за земята, за труда. Цялото творчество на Петканов е проникнато от някакъв култ към труда. Трудът движи човека към всички добри дела, към всичко възвишено. Той е здраве, морал и поезия. Апологията на труда – ето основния патос в творчеството на Петканов. Който бяга от земята и труда, той става жертва на порока, той загива нравствено, той излиза вън от човешкото общество. Но като художник Петканов няма мярка, не умее да сложи граница на своите увлечения. Постоянното повтаряне на тоя основен нравствен кодекс – привързаност към земята, вяра в бога, любов към труда – създава известна еднолинейност и еднообразие.

Петканов познава отлично някогашния патриархален бит с всичките му обичаи, селянина с всичките му суеверия и патриархална нравственост – изобщо неговия някогашен духовен свят. Познава много добре и народния език. Но той идеализира патриархалния бит на някогашното българско село. Идеализира го и в произведенията си със сюжет от най-ново време и го противопоставя като идеал на нови явления в съвременния живот, които смята за поквара.

Петканов е син на свещеник, роден е в богато патриархално семейство. Талантлив писател, но възпитан в религиозен и консервативен дух, той си остава на консервативни идейни позиции до края на живота. Той живееше с наивното убеждение, че душата на българина е дадена веднъж завинаги и никакви външни, обективни фактори – материални и духовни – не могат да я променят. Своя идеалистичен религиозен светоглед, идеализирането на патриархалния бит, на патриархалната нравственост той не можа да преодолее. И когато рисуваше някогашната действителност – наистина патриархална, – той можеше да бъде правдив като белетрист. Но колкото по-насам, към нашата съвременност, се приближаваше, толкова по-фалшива ставаше психологията на неговите герои и по-неправдоподобни постъпките им, толкова по-неправилна оценката на жизнените явления, толкова по-нехудожествени произведенията му. Ако в „Старото време" общата картина на селския бит може да се приеме, както е изобразена – макар и с критични бележки, пресъздадената картина на живота в последните романи на автора „Дамяновата челяд" (1943) и „Белите извори" (1946) е направо фалши-

ва, антихудожествена, идейната им основа – дълбоко консервативна. Рисувайки в тия два романа съвременния живот, в който патриархалното е изместено от нови, прогресивни явления, той стъпваше на несигурна за него почва и изопачаваше жизнената правда: прогресивните явления, в които влиза и социализмът, той представя като явления отрицателни, носещи само развала. Животът се развиваше, Петканов си стоеше на едно място – в идейния свят на старото, на миналото.

Но срещу това трябва да изтъкнем, че в неговото семейство, което се задържа в родното си тракийско село Каваклия до Балканската война, са били винаги живи патриотичните традиции, свързани с будно национално съзнание. Най-радостните и често разказвани спомени в дома на Петканови са посещенията у тях на Васил Левски, Петко Славейков и руския генерал от Освободителната война Черняев. Чичото на писателя е бил съратник на Левски, сьпрузите на две от сестрите му били участници в Преображенското въстание (1903) – единият като войвода, а другият като четник. Турците наричали баща му „комит папаз" (попа комита). В семейството, което е участвало още в църковната борба, са се пеели бунтовни песни и особено обичани били стихотворенията на Ботев. Народното въстание като средство за освобождение от турското робство е било прието и подпомагано от всички – дори от бащата свещеник, който криел пушки в къщата си. С образите на юнаците и войводите от Тракия Петканов зажвява още от ранни години. В края на живота си, когато пише своята книга „Детски години", той изповядва: „Не, аз още не съм се откъснал от бащиния си дом, макар че съм обърнал лицето си към залеза. Не мога да се откъсна, защото там е любимото и вечно жилище на моите герои – на всички живи, бодри, юначни, добри и любвеобилни същества от моите разкази и романи." „Насилници" му отнели „бащината стряха", но сърцето му е останало „завинаги там" – в Тракия.

И още нещо много важно: Петканов беше дълбоко нравствена личност, с милост в сърцето, обичаше човека за човешкото в него, жадуваше за обществена и социална справедливост – макар да я разбираше посвоему. И социалното, и политическото, и националното, и революционното той поставяше на широка нравствена основа. След социалистическата революция той прие нашия ред, пак посвоему, и заемаше висок държавен пост – директор на културата при тогавашното Министерство на информацията. Ръководен от своето нравствено съзнание, той се прояви преди 9.IX.1944 г. като антифашист и написа антивоенния роман „Морава звезда кървава" (1934). Въпреки известни слабости романът ми хареса и аз написах възторжена рецензия (във в. „ЛИК", бр. 13, 26.XII.1934), която ще приведа изцяло тук, тъй като – доколкото си спомням – тя беше един от малкото положителни отзиви за тоя роман в онова време:

„Ще кажа веднага: новият роман на Петканов „Морава звезда кървава" е един извънредно сериозен опит да се погледне на войната с трезвия и честен поглед на художника. Да се посочи с безпощадна искреност нейното същинско лице. Много работи е трябвало да бъдат преодолени, много увлечения – преоценени. Ние сме достатъчно далеко вече от войната и можем днес по-спокойно и по-обективно да пишем за нея. И тъкмо защото още се задушаваме от нейните последици, можем да видим истинския ѝ образ. Стига да искаме. Стига да имаме волята и дарбата за това. Петканов притежава и воля, и дарба да постави и разреши проблемата за войната с всичкото съзнание, което той носи като писател. Той има и творческата смелост – характерна за всеки художник – да нарича нещата със същинските им имена.

Собствено него го интересува не толкова самата война, колкото нейното въздействие върху селския живот и селската душа – ония големи промени, които тя причини в тях. Тоя въпрос е занимавал автора и преди „Морава звезда". Още в повестта му „Беглец" ние имаме работа с психологията на селянин, който е изпитал отрицателното влияние на войната. За главния герой там е казано: „Войната го бе променила. Тя бе капнала в кръвта му отровните капки на леността."

Но това, което в „Беглец" е само намек, в „Морава звезда кървава" става основна идея, усложнена, разработена подробно, развита в много посоки, става живот, който обгръща всички – и стари и млади, и мъже и жени, и войници и цивилни. В романа на Петканов войната тежи над селския живот „като градоносен облак", иде като „мор по земята", разкъсва старите отношения между хората, руши радостта и морала, убива вярата, носи тегла и ужаси. Вмъква се в душите като унищожителна стихия.

С всичката поезия, на която е способен Петканов, тук е изразена болката на селото, откъснато от своята всекидневна работа – работа, вън от която за него няма щастие, няма живот изобщо. Такава е психологията на земеделския народ. Нравствената вина, ако може така да се изразим, която виси над героите и поради която те страдат, е, че е разрушена връзката между селянина и земята, между човека и труда. Тая връзка е основният закон, който крепи живота във всички произведения на Петканов. Дето липсва тя – там настъпва материален и морален упадък. Така е в „Морава звезда кървава". И това врежда тоя роман в серията „Жътва". Далеч ли са от земята, отвикнат ли от труд, героите тук загрубяват нравствено и могат да изгубят дори човешкия си образ. И обратно: каквато и рана да е зейнала в гърдите им, „дъхът на нивите, тръпката на плодородната земя ще я излекуват".

Главният предмет на възсъздаване в романа е животът в село, в тила. И ако авторът ни пренася често на фронта, то е по-скоро за да ни даде представа за условията, които променят неговите герои – селяните. И трябва да отбележим, че ако в повечето случаи досега войната е гледана с очите на интелигента, дори на военния кореспондент, у Петканов тя е видяна с очите на селянина и войника. Особено е важно последното обстоятелство – тук имаме преживяванията, чувствата, мислите, действията – добри и лоши – на обикновения войник. Реалистично, обективно, без никаква идеализация авторът рисува образите на тия мълчаливи герои, които, изглежда, не са били тъй мълчаливи, както нам се е струвало. Петканов – както Йовков в „Земляци" – се е опитал да проникне по-дълбоко и по-подробно в душата на селянина-войник и да изнесе не само парадното, но и делничното – онова, което се крие обикновено от очите на началството.

И както обикновено, както и в другите си произведения, така и тук – направил го е сгъстено, с подчертаване на известни страни. Завладян изцяло от основната художествена идея, в желанието си да ни я внуши недвусмислено, определено, той следва един основен тон, рисува всичко с една и съща боя. Макар да засяга различни страни от действителността, той се стреми да ги подведе към един основен емоционален строй. Не допуска разнообразие в настроението. Не се интересува от онова, което би могло да смекчи мрачния, трагичния, мъчително напрегнатия ритъм на неговото повествование. Затова неговият герой Димо се променя само няколко месеца след отиването си на война, отвиква от работата и вече до края – три години – не се интересува от нея. Загрубява към семейството си дотам, че прави впечатление на изключителен случай. Неговото безделие споделят всички други „отпускари". Воден все от същото намерение, авторът не е дал нито една картина на веселба и радост нито в селото, нито на фронта – през трите години... Това сгъстяване увеличава интензивността на разказа, ала намалява ширината му, засилва емоционалното въздействие на фактите, но отслабва тяхната обобщаваща значимост и дори подронва доверието в художническата обективност на автора. Животът се превръща в еднообразно мрачно течение, ограничено в нарочно поставени линии, които го стесняват, и отправено предварително в една посока.

Всред атмосферата на общия упадък авторът е потърсил и намерил опора в жената – истинската героиня на романа е селянката. И нея дебне моралната поквара. Но тя е в село, тя е принудена да работи, да поддържа дома и поради това може и да се запази нравствено непокътната. Тя не скъсва връзките си със земята, не бяга от труда. Живее по основния закон на селото. Така жената се явява пазителка на здравото морално начало. И въпре-

ки безкрайните страдания – които са превърнати във всекидневен навик, – въпреки оскърбленията, на които е подложена от мъжа, тя го побеждава със своя здрав дух. Побеждава го, за да го възвърне към труда...

Един от най-сигурните белези за дарбата на романист, която Петканов има, е, че той може да направи роман от една съвсем проста фабула. Той не се стреми да измисли сложна, интересна с външните си приключения история. У него приключенията са в душата, интересът се пренася в преживяванията на героите. За ядро на „Морава звезда" той взема живота на едно семейство и го проследява от началото до края на войната. И в тая външно проста история – колко интензивност в отделните сцени, колко поезия в отделните картини.

Поетичният характер на стила тук не пречи на неговата повествователност. Той е почти свободен от търсеното опоетизирване на впечатленията. Изобщо и в стил, и в психология Петканов отива към смел реализъм. Той има съзнанието, че действителността, макар и да иска творческо пресъздаване, не търпи в романа опоетизирване и украшения. Тя може сама да говори за себе си. Стига художникът да знае как да пристъпи към нея и как да посочи доброто и злото, хубавото и грозното в нея.

Започнал с изобразяване на патриархалния живот през някогашното „старо време", Петканов се приближава все повече и повече към нашата съвременност. С тоя си роман той навлиза в нея. И доказва, че има какво да види."

* * *

За „Морава звезда кървава" на Петканов беше дадена премия от Софийската община. Но това Петканово произведение падна като бомба сред реакцията. За въздействието му в оня момент свидетелства докладът до вътрешния министър, който предизвика неговото конфискуване от фашистката власт. „Според нас – се казва в доклада – по-добре е в едно село да проникне един вагон болшевишка литература, отколкото само една книжка от този роман."

Разбира се, сравнението с болшевишката литература е неправилно, но то говори само за отношението на фашистките военни към „Морава звезда кървава". Защото тая книга беше „един удар, и то отдясно" върху тях, както е казано изрично в доклада.

На 25 юни 1935 г. Петканов беше уволнен от учреждението, в което работеше, а на другия ден му конфискуваха романа. От общината пратили човек у дома му да съобщи, че му се отнема премията – та да върне парите (7500 лв.). Съпругата му Магда отишла и казала, че не могат да върнат парите, защото са ги внесли веднага да погасят задълженията си по издаване на романа.

Вечерта на 27 юни 1935 г. се срещнах с председателя на Писателския съюз Никола Атанасов и му казах, че съюзът трябва да се застъпи за Петканов и книгата му. Той не се съгласи, защото предполагаше, че ако се свика общо събрание, може би повечето ще гласуват против застъпването от страна на съюза. Мнозина от писателите смятали романа за пораженски. Някои вече правели анкета: викали отделни писатели и искали от тях да отговорят на въпроса пораженски, антинационален и антисоциален ли е. Събирали сведения кои са писали хубаво (положително) за романа. При един прием във Френската легация Владимир Василев в разговор казал, че Петканов не бивало да пише сега тая книга. Има пръснати позиви против него – написани явно злонамерено. Петко Стайнов – пак на приема във Френската легация – ми съобщи, че прочел романа и го харесал много. „Тия, които не го харесват – каза той, – това са патриотари и катастрофаджии."

На 8 юли 1935 г. беше свикано събрание на ПЕН-клуба при „много важен дневен ред". Всички знаеха, че се касае за случая с Петканов. Това събрание беше позор за ПЕН-клуба! Защото не дойде никой или почти никой. От настоятелството дойде само Александър Балабанов. От членовете бяха само 6 души: аз, Петканов, Каралийчев, Трифон Кунев, Фани Попова-Мутафова и Константин Мутафов. Балабанов ми даде да разбера, че всъщност другите членове от настоятелството са против Петканов или поне про-

тив това да се прави нещо в негова защита. Анна Каменова бе пратила писмо, с което съобщаваше, че е съгласна с всичко, което би се решило в негова защита. Балабанов ще напише кратко писмо от името на ПЕН-клуба до министър-председателя и ще го прати на всички членове да го подпишат. Той разправи, че го следели вече. Запасните офицери заплашили, че ако се подписват протести в защита на Петканов, щели да го арестуват и да разтурят Писателския съюз и ПЕН-клуба.

Не мога да си спомня какво стана по-нататък. Май че не можа да се направи нищо в защита на Петканов. И тая история си остана едно от многото черни петна на тогавашния фашистки режим.

А „Морава звезда кървава" зае трайно място в редицата на ярките антивоенни произведения.

Декември 1978 *Акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ*

ЗА КОНФИСКУВАНЕТО НА ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ НА „МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА"

Нужно е било да изминат цели петнадесет години от злополучния за България край на Първата световна война, за да се избистрят и улегнат в съзнанието на Константин Н. Петканов непосредствените впечатления от участието му като доброволец, младши подофицер и запасен офицер в Балканската, Междусъюзническата и Световната война, спомените от болниците след тежкото му раняване на Добруджанския фронт, впечатленията му от многобройните събеседвания с участници във войните, с майки, жени и деца на български селяни-фронтоваци. В годините след световната икономическа криза и на зараждането на фашизма, когато над още неотдъхналата си от кошмара на войната земя надвисва опасността от нов световен пожар и когато всички трезвомислещи хора издигат глас за предотвратяването му, Петканов – вече зрял, утвърден писател, присъединява с антивоенния си роман „Морава звезда кървава" своя глас в защита на мира към гласовете на честните интелектуалци от цял свят.

След няколко предварителни публикации през 1934 г. на откъси от романа („Първите убити" – сп. „Съдба", кн. 1; „Мобилизация" – в. „ЛИК", бр. 11; „Молебен за войниците" – сп. „Българска мисъл", кн. 4–5) в края на същата година „Морава звезда кървава" излиза в 2100 екземпляра като издание на автора.

Корицата на първото издание на романа е творба на Илия Бешков. Върху една миниатюрна графична рисунка художникът е синтезирал великолепно съдържанието на романа: скупчени, скръбно приведени селски жени в черни забрадки. Затваряйки книгата след последната ѝ страница и връщайки се към корицата ѝ, читателят вижда на нея не една, а много Велики – отрудените, измъчени, но

несломени български селянки, изнесли на коравите си плещи огромна част от тежестите на пагубната война.

В един бележник на Константин Н. Петканов, съхраняван в Националния музей на българската литература, са грижливо отбелязани заемите, които той е сключил от близки нему хора за издаването на романа, разходите по отпечатването на книгата, сумите, които е върнал на своите кредитори, книгите, дадени на консигнация на различни издателства и книжари. В този бележник писателят е отбелязал и имената на 184 души, на които е подарил книгата си. Сред тях са писателите Ангел Каралийчев, Стилиян Чилингиров, Петър Карапетров, Трайко Симеонов, Денчо Марчевски, Георги Константинов, Трифон Кунев, Николай Лилиев, Илия Волен, Атанас Далчев, Пантелей Матеев, Рачо Стоянов, Димитър Стоевски, Никола Атанасов, Добри Немиров, Асен Разцветников, Асен Златаров, Йордан Йовков, Фани и Чавдар Мутафови, Димитър Пантелеев, Орлин Василев, Васил Каратеодоров, Георги Цанев, Георги Райчев, Стефан Станчев, Емануил Попдимитров, Емил Коралов, Бончо хаджи Бонев, Константин Константинов, Елин Пелин, Владимир Полянов, Дамян Калфов, Стефан Мокрев, Николай Марангозов, Людмил Стоянов, Гео Кръндзов, Дора Габе, Никола Фурнаджиев, Павел Спасов, Евгения Марс, Елисавета Багряна, Петко Росен, Йордан Стубел, Тодор Г. Влайков, Александър Балабанов, Петър Горянски, Чудомир. В този дълъг списък, който ни създава известна представа за приятелите и близките на Петканов, вероятно и за людете, които той е уважавал и чието мнение е ценял, срещаме и имената на художници, артисти, общественици, книгоиздатели, дейци на тракийското движение и др.

„Морава звезда кървава" се посреща добре от читателите.

В печата започват да излизат и първите отзиви за тази нова книга.

В утвърждаваща рецензия за романа Георги Константинов (в. „Нови дни", бр. 104 от 13 декември 1934 г.) окачествява „Морава звезда кървава" като „една оригинална и мъдра книга за войната": „Книгата на Петканова е апотеоз на българската селянка. Неговата Велика ще стои редом с първите героични женски образи на Вазова."

Един от първите положителни отзиви за „Морава звезда кървава" е от Георги Цанев. В бр. 13 от 26 декември 1934 г. на в. „ЛИК" той помества рецензията, дадена изцяло в предговора на настоящето издание, която звучи актуално и днес – четиридесет и пет години след публикуването ѝ!

Библиографската справка показва, че много малко литературни произведения през тридесетте години са станали обект на толкова много и толкова различни по оценките си отзиви във всекидневния и периодичния български печат от онова време, както „Морава звезда кървава".

В рецензия, публикувана във в. „Дъга" (бр. 61 от 31 януари 1935 г.) Васил Каратеодоров оценява романа на Петканов като „най-хубавата му, най-изисканата му работа след „Старото време", някъде дори превъзхождаща и този роман по монументалността на постройката, по дълбокия психологически анализ и внушителната цялост на характерите на героите. Романът... носи всичките особености на Петкановото повествование: близост до селския живот и дълбоко вникване в него, чувство за хубав език и за мярка в диалозите, стегната композиция, сполучливи психологически анализи, детайлна обрисовка на характерите".

Подобни констатации прави Васил Каратеодоров и в рецензията си, поместена във в. „Литературен час" (бр. 3 от 24 април 1935 г.), и заключава, че в „Морава звезда кървава" Константин Петканов „изпъква като ярък реалист, който има будно око за действителността, който спокойно може да анализира най-значителните прояви в нашия селски живот и да изнесе не само хубавото в него, но и лошото, защото вярва, че това именно е призванието на истинския творец".

В рубриката си „Писатели и книги" в. „Беседа" (бр. 5, януари 1935 г.) помества кратък възторжен отзив за романа от д-р Димитър Стоевски. „Докато в първите три романа от серията „Жътва" писателят даде в еднаква мя-

ра и с еднакво художество образите на много герои, които по един или друг начин разкриват българина изобщо, в новия му роман над цялата композиция от лица и случки сякаш като пàра над димящи влажни угари се носи образът на българската жена, образът на оная, чийто земен дял е много по-тежък, но чийто дух, въпреки всички несгоди и лишения, е по-силен, по-несломим, по-годен за безсмъртието – изтъква авторът. – Тоя роман, може смело да се каже, е един дивен псалом на българската жена (не случайно авторът ѝ е дал името Велика!), на онази жена, чиито зеници преди смъртта „отразиха светлото небе".

В следващия си брой 6 от февруари 1935 г. същият вестник публикува на уводно място „Една беседа с Константин Н. Петканов". В редакционната бележка, която представя писателя, се подчертава: „С „Морава звезда кървава" Петканов показа до какви постижения може да бъде вавят битовият роман. Той дава в него най-реалистично доведен битовият роман. Той дава в него най-реалистично и правдиво пораженията на войната върху българското село... Главната героиня на този роман, Велика, ще остане в литературата ни като един от най-светлите образи на българската жена."

„Чувства се още от първите редове: това е Петканов – с неговата спокойно разлята реч, с топло дадените картини на родната земя, ширнала се през погледа на героите му; със синевата на небето, разгърнало се в безкрая. Или това небе се е сключило и надвиснало мрачно над голата заледена равнина, притаила се под свирепия вой на борещи се вихри..." Още тези встъпителни думи на рецензията на д-р Д. Чолаков (Димитър Стоевски) в редактираното от проф. Михаил Арнаудов списание „Българска мисъл" (кн. 2, февруари 1935 г.) подсказват положителното отношение към автора и творбата му. „В темпа на разказа твърде скоро проблясват неспокойни тръпки, далечни, сякаш подмòлни бучения, които, усеща се, бързо ще се превърнат в непрестанен злокобен тътен... Романът покорява и с художествените си достойнства така силно, както с дълбокия и верен психологизъм.

Никога досега никой друг писател у нас не е описал отражението на войната върху селото, върху душите и съдбите на селяните с такава прямота на погледа и честност на чувствата, с такова равномерно драматично изнизване на събитията и здраво вътрешно сцепление и с такава очистеност от патос, както това е смогнал Петканов в „Морава звезда кървава" – заключава Д. Чолаков.

През януари 1935 г. в кн. 1 на сп. „Училищен преглед" – издание на Министерството на народното просвещение, с положителна рецензия за романа излиза журналистът Славчо Данаилов. „Морава звезда кървава" е псалом на нашата селянка – пише той. – Българският учител има възможностите да загребе ценностите, които носи този роман. Ние затова му го препоръчваме."

По-късно тази рецензия бива препечатана изцяло в списанието на тракийската младеж „Завет" (кн. 8, 9 и 10 от 1934 г.).

След като охарактеризира К. Петканов като „едно от най-популярните имена в нашата белетристика, а заедно с това и един от най-плодовитите ни писатели", Георги Кръндзов дава във „Вестник на жената" (бр. 599 от 9 февруари 1935 г.) изключително висока оценка на „Морава звезда кървава", анализира сюжета на романа и героите му, подчертава пораженията, които войната нанася върху психиката, нравите и живота в нашето село, и завършва: „Велика – това е българската жена-мъченица, която докрай носи върху плещите си тежкото бреме на жената. Останала и за баща и за майка, и за домакин и за домакиня, тя безропотно върши всичката кърска и домакинска работа, легнала върху нея, и страда, като вижда как всичко край нея се мени и пропада... В образа на Велика Петканов влага всички ония добродетели, които войната подложи на разрушение и разтление, добродетели, които у малко жени останаха непокътнати. Затова романът „Морава звезда кървава" с право може да се смята като епопея на другия незнаен и не по-малко героичен воин – българската жена, еднакво носила през време на войната кръста на страданието и мъката."

С положителен отзив за „Морава звезда кървава" из-

лиза и Стефан п.Василев в научнопопулярното списание за език и езикова култура „Родна реч“ (кн. 3–4, януари-март 1935 г.). Той прави анализ на езика и стила на Петканов, спира се на синтаксиса, употребата на падежните форми, на хубави народни думи в романа. „Пръв път пиша за Петканова – подчертава Ст. п.Василев – и със задоволство изтъквам грижата му да пише на хубав български език, чист, строен, използвайки много народни думи и обрати; да облича мисълта си в изискани граматично изречения, обогатени със стилни накити, най-вече със сравнения, които са оригинални. Синтактично изреченията му са добре построени, с обикновен, естествен словоред и стегнати най-често.“

В бр. 7 от март 1935 г. на в. „Светлоструй“ е поместена кратка рецензия за романа от Жак Битев. Той дава положителна оценка на цялостното творчество на Петканов, прави констатация, че „с изключение на няколко разказа от по-старите писатели и Вл. Мусаковата „Кървави петна“, войната в своята цялост не е била сериозна тема в творчеството на българските писатели“, поради което приветства излизането на „Морава звезда кървава“ и изтъква, че в този роман „блясва таланта на голям стилист и художник“.

„В „Морава звезда кървава“ Петканов рисува ужасите на войната, а най-голямо внимание обръща на нейните последствия и разрушения върху душата на селянина. Тук ужасът на войната достига своя връх... проличава гражданската доблест и общественият дълг на автора“ – констатира публицистът Дончо Иванов в ученическото списание „Звън“ (кн. 3–4, март-април 1935 г.). „И този роман е плод на дълбок опит – завършва рецензията, – затова носи всичките белези на истинско художествено творение. Всяка страница е напоена с художествена правда. Петканов познава войната и героите си и затова ги рисува тъй реалистично и правдиво. Войната е дадена с всичкия ужас като градоносен облак, който унищожава труда на човека. Тя унищожава човешкото у човека.“

„Роман с големи художествени достойнства – пише Стефан Мокрев във в. „Заря“ (бр. 4078 от 7 април 1935 г.), – с много свежи образи и верен психологически анализ, „Морава звезда кървава“ ще остане като крупно дело в новата ни литература.“

„Романът на Петканов ми направи силно впечатление – подчертава Никола Атанасов във в. „Литературен свят“ (бр. 9, май 1935 г.). – Трябваше да почакам да се поизбистри у мене въздействието на романа, за да разбера изключителното в него и да си дам сметка кое ми действа като художествено произведение и кое като гражданин. Защото в тоя роман се чувства не само обективният художник, а и гражданинът, който взема отношение към събития, към хора, към страсти... Кой би бил прав и добросъвестен да обвинява Петканов, че в романа си е изразил недоволството на българския селянин тъкмо от тая война? Той просто я отрича като верига от героичното му минало и я разглежда като едно насилие над неговата национална воля.“

В бр. 4–5 от 1935 г. на „Гребец“ – месечно списание за художествена литература и критика, издание на Съюза на писателите от провинцията, излязъл около дните на конфискуването на романа, е отпечатана обширна положителна рецензия от Стефан Станчев. „Ние преживяхме в треска, будни насън, началото, стихията и края на Световната война – пише той. – И толкова силна е преживелицата, че дълго последната страница на книгата смущава духа ни. Картините са реалистични, често груби, но верни на живота, който изпепели идиличното, любовта към труда, вярата в небето.“

Не така категоричен и ясен в оценката на „Морава звезда кървава“ е Малчо Николов в рецензията си, поместена в мартенската книжка от 1935 г. на сп. „Златорог“. След като подчертава, че и в този си роман Петканов отново се изявява като добър познавач на селото, той се спира повече на някои недостатъци на книгата. Според него авторът „създава пресилени ситуации“, „рисува лицата в състояния, близки до сомнамбулизъм“, „разложението сред селяните бойци на фронта и в самото село е премного подчертано, сгъстено, усилено“. „Въпреки всички недостатъ-

ци – заключава М. Николов – „Морава звезда“ е един от значителните факти в новата ни белетристика, като сериозен и в много отношения сполучлив опит да се представи един от най-важните моменти на нашата съвременност, тъй мъчен за възсъздаване.“

След тази редица от утвърждаващи отзиви за „Морава звезда кървава“ на страниците на в. „Зора“ (бр. 4747 от 23 април 1935 г.) с категорично отрицателна рецензия за книгата излиза апологетът на великобългарския шовинизъм и монархофашизъм Йордан Бадев. „Сам г. Петканов смята този си роман за продължение – четвъртия роман от серията „Жътва“ – пише той. – Ние пък мислим, че „Морава звезда кървава“ е едно главоломно отклонение от ясния, широкия, слънчевия път на „Жътва“... Тъкмо за ония, които познават общия дух на „Жътва“, „Морава звезда“ носи една неприятна изненада: в него се изгубва светлата следа на национален и обществен идеализъм, който обгръща разказа и в трите първи книги на серията; изгубва се в тоз роман и любовта, човечността в изображението на лицата.“

Верен на принципите си за безогледно преследване на всички творци и произведения с демократична ориентация, по-нататък Й. Бадев упреква Петканов, че представя войната като „бяс на духовно и материално разложение“, а не като „върховна и неизбежна жертва за народно единение“; че „героите и героините на Петканова не виждат наоколо си никого освен своите кръвни близки в опушените стени на колибата си и нито една крачка по-далеч от синора на нивата си“; че „България, българският народ и неговите исторически стремежи не се и мярват в чувствата и мислите на героите на романа“; че събира в една книга за войната „глухия, вечния и тъмен ропот на масите, които разсъждават с инстинкта си“; че в целия роман „не се чува нищо освен грохота на разрушението, воя на инстинктите, проклятия, ругатни, отрицания“. За да направи „гълбокомисления“ извод, че в романа се чувствал „натуралистичният подход на разказвачи от рода на Барбюс и Ремарк“.

Днес последният извод на Й. Бадев звучи като висока оценка. На времето обаче, през 1935 година, когато във Франция са преследвали Анри Барбюс, а в Германия са горели на клада книгите на Ерих Мария Ремарк, този извод, а и цялата рецензия на Бадев са вдигнали зеления семафор на кръстоносния поход на националшовинизма срещу „Морава звезда кървава“. Синовете на ония, които през деветдесетте години на миналия век заплашваха „да натупат“ Щастливеца, а малко по-късно наистина „натупаха“ Иван Славов (Glory) за неговите карикатури на Фердинанд, и може би същите тези офицери, които унищожиха физически Гео Милев, Христо Ясенов и Сергей Румянцев, които пребиха на улицата Людмил Стоянов, започват бясна кампания срещу Константин Н. Петканов и неговия роман. За тях няма значение, че книгата е минала през иглените уши на фашистката цензура. Нищо не им говори обстоятелството, че „Морава звезда кървава“ бива отличена с награда на Софийската община. Те отминават с пренебрежение многото авторитетни положителни рецензии за романа. Офицерите патриотари си затварят очите и пред редицата положителни представители на своята каста, обрисувани ярко в романа (двамата ротни командири на Димо, майорът във влака, полковникът в София, подпоручикът с дърводелската работилница), и закрещяват неистово: честта на българския офицер е оплюта, неговият пагон е обруган!

Няма да бъде пресилено и неточно, ако приемем, че идеен подбудител и вдъхновител на кампанията срещу Петканов и „Морава звезда кървава“ е именно Йордан Бадев, с чието име е свързан най-черният период на фашистки терор върху прогресивната българска литература.

* * *

Стимулиран от радушния прием на „Морава звезда кървава“ от читателите и от редица положителни рецензии за романа, Константин Петканов го представя за участие в конкурса за литературните награди на Столичната община. Комисия в състав: пом.-кмета Йочев – председа-

тел, и членове председателя на Съюза на българските писатели Никола Атанасов, председателя на ПЕН-клуба проф. Александър Балабанов, началника на културното отделение при Министерството на народната просвета Атанас Илиев и професора по българска литература Борис Йоцов, преглежда и оценява представените 19 романи и разкази, 10 стихосбирки и 9 драми и присъжда премиите на Столичната община за най-хубавите литературни произведения, издадени през 1933 и 1934 година: на Йордан Йовков за романа „Чифликът край границата" – 7500 лева; на Константин Н. Петканов за романа „Морава звезда кървава" – 7500 лева; на Асен Разцветников за стихотворната сбирка „Планински вечери" – 7000 лева; насърчения са присъдени на Иван Кирилов за драмата „Любов и дълг" – 3000 лева, и на Стефан Савов за драмата „Черна одисея" – 3000 лева.

Съобщението за присъждането на литературните награди на Столичната община излиза във всекидневния печат на 21 май 1935 година. С наградата Петканов изплаща част от задълженията си по издаването на романа. А награждаването на „Морава звезда кървава" предизвиква нова вълна от атаки срещу романа и неговия автор от страна на офицерството.

В редакционна статия, озаглавена „Един нечуван скандал" и поместена на първа страница на щедро субсидирания от едрия финансов капитал у нас в. „Отечество" (бр. 686 от 8 юни 1935 г.), четем: „Някаква комисия при Столичната община премирала, между другите, и книгата на г. К. Петканов „Морава звезда кървава". Всяка премия, особено когато тя се прави от името на едно официално място, включва елемент на обществено признание. От това гледище дадената премия смути мнозина." Понататък в статията се говори за „духа на нацията", „националните идеали", „внушения на бога и съвестта", „съкровени копнежи към възвишеното" и „чудовищно непознаване бита на армията и физиономията на българския офицер" – елементи, които според органа на фашисткия Съюз на запасните офицери липсвали в книгата на Петканов. Следват нелепи обвинения към писателя, че „не анализира, не търси дори елементарна психологическа или историческа правда", че свързва „в една гама на неотразим масов кошмар ред последователни отрицателни прояви на войната". Авторът на статията във в. „Отечество" очевидно не е домислил, че с тази последна своя оценка всъщност не отрича, а утвърждава книгата. От съвременна гледна точка същото важи и за извода, че „тая книга сигурно ще подпомогне оня мрачен порой, който съпровожди погрома и който все още не е напълно затихнал под синьото българско небе". Статията окачествява като провокация премирането на „Морава звезда кървава" и заключава: „Надлежната комисия, ние имаме куража да кажем открито това, си е дала свидетелство не само за липса на елементарно чувство на обществена отговорност, но и за липса на достатъчен художествен критерий. Надлежните места и лица имат думата!"

„Надлежните места и лица" са правителството и полицейските органи, които след шестнадесет дни издават разпореждане за конфискуването на книгата на Петканов.

Връх на кампанията срещу „Морава звезда кървава" и нейния автор бележи разпространяването в София и страната на един обширен позив, озаглавен „Награден писателски позор"[1]. Подписан от някой си М. Ив. Винаров, който в началото скромно съобщава, че „не е литератор и няма да говори за литературните качества на този роман", но бил „преди всичко българин, запасен офицер", позивът представлява образец на литературно невежество, обилно примесено с национализъм и шовинизъм. Подобно на някои набедени литературни критици от онова време Винаров подбира от широкото и ярко авторово платно на фронта и тила само това, което подкрепя тезата му, че „Морава звезда кървава" била „чудовищно обвинение... срамен паметник, издигнат върху костите и кръвта на стотици хиляди герои светци, паднали за родината, и върху честта и славата на цялата българска нация!". Само този кратък

[1] Национален музей на българската литература, фонд „Константин Н. Петканов" – необработен.

цитат е достатъчен, за да се изяснят реакционните идейни позиции на Винаров и неговите вдъхновители. „Позор и предателство" – така позивът охарактеризира романа на Петканов. И завършва: „Не остава освен уважаемата комисия (по наградите на Столичната община – Б. Д.) да препоръча същата книга и на военното министерство, както и на Министерството на просветата да я популяризират с „възпитателна цел!..." Впрочем това би могла да направи и Дирекцията на Обновата, където г. Петканов е помощник на началника на отдела за националното възпитание!?... От това по-патриотично и по-национално – здраве му кажи!"

Оттук нататък събитията се развиват изключително бързо.

На 24 юни 1935 г. Министерският съвет взема решение за инкриминирането на „Морава звезда кървава" и за уволняването на К. Н. Петканов от Дирекцията на Обществената обнова.

В Централния държавен исторически архив е съхранено полицейското досие по конфискуването на „Морава звезда кървава". То съдържа 49 листа. Върху корицата му е отбелязано: „Изземва се по заповед на правителството."

На 24 юни 1935 г. началникът на политическата полиция при Дирекцията на полицията изпраща следното телеграфно нареждане до столичния полицейски комендант, областните полицейски инспектори и околийските управители: „По заповед на правителството наредете веднага изземването на книгата „Морава звезда кървава" от Петканов."[2]

Същият ден с писмо № 9250 Столичното полицейско комендантство нарежда до началниците на полицейските участъци в София: „Наредете незабавно да бъде иззета от всички будки, книжарници, книгоиздателства и други издадената книга от Константин Петканов под надслов „Морава звезда кървава", като всички иззети екземпляри от същата изпратите направо в Дирекция на полицията."[3]

[2] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а.е. 3044, л. 45.
[3] Пак там.

– На 27 юни – спомня си дъщерята на писателя Сълза Петканова – у дома дойдоха един цивилен агент и един униформен полицай. Направиха обиск и иззеха повече от хиляда екземпляра от книгата. Не претърсиха само детската ни стая, където в една възглавница имаше скрити няколко книги. При обиска намериха и един стар пистолет, който също конфискуваха. По време на обиска татко не беше вкъщи и затова полицейския протокол подписа мама.

Известен брой книги, пак по спомен на Сълза Петканова, баща ѝ, предчувствайки надигащата се срещу романа му буря, предал на Асен Разцветников и Илия Бешков, които ги съхранили.

В полицейското досие на К. Н. Петканов е запазен и въпросният протокол за обиск: „Днес, 27 юни 1935 г., гр. София, подписаният Борис п. Петров п. Янков, агент при Дирекцията на полицията, отдел политически, в присъствието на младши полиц. стражар Иван Вутов от дирекцията и г-жа Мария Буналова, жив. в София, ул. Оборище 79, съгласно заповедта на господин директора на полицията извърших обиск в домът на Константин Н. Петканов, ул. Оборище 79, и в резултат намерих и иззех хиляда сто и четири екземпляра от книгата „Морава звезда кървава" от Константин Н. Петканов. Също намерих и иззех един барабанен пистолет с марка „Hammeries" и два 6 мм патрони."[4]

В досието са запазени и редица писма на околийски управители (Крумовград, Враца, Оряхово, Казанлък, Чирпан и Св. Врач), които съобщават на Дирекцията на полицията, че в околиите им не са намерени екземпляри от „Морава звезда кървава". Малкотърновският околийски управител донася за иззети четири книги, кърджалийският – за 17, търговищенският – за 3, поповският – за 2.

В личния архив на К. Н. Петканов, съхраняван в Националния музей на българската литература, се намират „Извадки от един доклад до военния министър, който предизвика конфискуването на романа „Морава звезда кървава". Под това заглавие Петканов помества част от тези

[4] Пак там, л. 36.

„извадки“ в края на второто издание на романа[5]. Тук публикуваме пълния им текст:

„...Странно е, че такава отрова, каквато е книгата на Петканов, е могла да бъде допусната от цензурата, защото въздействието ѝ е равносилно на цианкалий.

Според нас по-добре е в едно село да проникне един вагон болшевишка литература, отколкото само една книжка от този роман... Подавляющето впечатление е не само страшно, а и ужасно.

...Идеята на пораженството е прокарана като червена нишка през цялата книга... И всеки интелигентен човек може да си представи какво зло се нанася на духа на нашия народ и бойната му готовност.

...К. Петканов унищожава самопожертвуването със своя съвсем нехудожествен и бих казал – престъпен роман.

Интересното е не само пораженството, но и подкопаването на дисциплината... Подобно петно още никой български автор не е лепвал върху офицерския пагон... Авторът обича да карикатури офицера и подофицера и да подчертае по много начини, че те са глупаци.

Пропастта, която авторът е изкопал между офицери и войници, е голяма във всяко отношение. Тя е една знаменателна проповед, която доведе именно до Добро поле... до пораженството, което сломи мощта на българската армия. Авторът с тази си книга подготвя нов бъдещ погром, много по-страшен от доброполския... Авторът, ако не знае чувството за отговорност, то трябва да му бъде посочено, и то много добре.

...С ръката на художник майстор не може нищо да обясни, защото е затънал в тинята на едно лошо чувство, което той споделя... За автора не съществуват героизъм, дълг, родина. У него няма никакъв възторг към победите... По-голяма мерзост за българската военна святост и героизъм не бива да се чака... Авторът може да се поздрави. Той не ще бъде настигнат в това отношение... Каква вяра може да има Отечеството в такива хора като него?

[5] Петканов, К. Н. „Морава звезда кървава“. Роман. Второ издание. Книгоиздателство „Христо Г. Данов“ – О.О. д-во. С., 1945, 304 с.

Значи заслугата на автора е тази, че се убива вярата в качествата и предназначението на войската и войника, учи го къде да търси леснотията и му показва, че има начин да се изплъзнеш, да не изпълниш дълга си – да избягаш или като речеш да тръгнеш назад.

Ето изводите, страшните изводи от тази пакостна книга, написана от един зрял вече автор, със създадено име.

Няколко думи за художествената стойност на книгата. Смело може да се каже, че такава няма, освен познаването на подробностите на селския бит. Всичко е сбито. Никаква идеология, никакъв идеализъм, дори и любовта е сведена до нуждите на организма. От всеки ред вее злоба и злъч. Но срещу кого – срещу държавата, срещу армията, която изпълнява върховната си длъжност да се бори за идеалите на народа.

Всяко произведение на изкуството има за основна цел да сочи на доброто, да учи на него. В „Морава звезда...“ този принцип на изкуството е отречен.

В целия роман единствен хубав горе-доле образ е на жената на Димо – Велика. Тя не е нищо повече от един егоист.

При това положение от целия този хаос от лица, които иска да ни опише К. Петканов, човек извлича впечатлението, че българинът и българката не са привлекателни, а егоисти, озлобени, непоетични хора, които се бият, но не знаят за какво воюват, че цялото това върховно напрежение на една държава им е чуждо, и в това отношение авторът е верен последовател на Ремарк. Затова и за книгата на Петканов може да се каже, че в двеста страници на романа – нищо ново, но пакостно твърде много!

Романът на К. Петканов е едно голямо зло за нашата книжнина и за читателя, особено за слабия, за формиращия се гражданин. Той е един атентат срещу подготовката на нашия народ за народната отбрана. Той е един удар, и то от дясно, срещу всичко онова, което се върши и се е вършило от войната насам за заздравяването на духа на българина и за създаване отново на една жилава и силна духом армия.

Днес обществото се вълнува за дързостта на авто-

ра да напише една такава книга, днес се питат и писатели и други, как е било възможно да се допусне един такъв пасквил на българския народ и армия на пазара, и то при наличността на цензура..."

Нима това не е езикът на Бадев и бадевци! Или на злополучния щабскапитан Копейкин! (Между впрочем, по това време Тодор Кожухаров е министър в правителството на Андрей Тошев.) Не е ли това езикът на незначителната групичка писатели, критици и журналисти, приближени на двореца и фашистката власт! Дори само от алюзията с прочутата Ремаркова творба: „Затова и за книгата на Петканов може да се каже, че в двеста страници на романа – нищо ново...", можем да направим извода, че в съчиняването на този доклад са взели участие интелектуалци-шовинисти и националисти. Това потвърждават и оценките за художествената стойност на книгата, съдържащи се в доклада до военния министър генерал-майор Стефан Цанев.

На 28 юни 1935 г. Константин Н. Петканов подава тъжба до прокурора при Софийския областен съд, в която пише, че изземването на книгите от дома му е станало без нареждане от прокурора или от Контролата по печата, че книгата му е наградена с първа премия от Софийската община и е оценявана от комисия от безспорно компетентни лица. В заключение писателят моли да бъде отменено това незаконно полицейско действие и да му се върнат всички иззети екземпляри.

Прокурорът препраща тъжбата на Петканов в Дирекцията на полицията с молба да му се съобщят мотивите на правителството да издаде заповед за изземване на книгата. С писмо № 23 292 от 23 юли началникът на отдел „Политическа полиция" Драганов съобщава на прокурора: „Настоящето се връща на г. прокурора при Софийския областен съд със съобщение, че мотивировката на заповедта на правителството не е известна на Дирекция на полицията."[6]

[6] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а.е. 3044, л. 26.

Без резултат остава и молбата на писателя от 30 юли 1935 г. до министъра на вътрешните работи и народното здраве, с което иска да бъде отменено конфискуването и му бъдат върнати иззетите екземпляри от романа.

Усилията ни да намерим решението за конфискуването на „Морава звезда кървава" останаха без резултат. В протокол № 114 от заседанието на Министерския съвет на 24 юни 1935 г. са вписани пет решения, но нито едно от тях не е по въпроса, който ни интересува. Може да се предположи, че решението за инкриминирането на „Морава звезда кървава" и за уволнението на Петканов е прието, без да бъде протоколирано.

На заседанието на Министерския съвет на 24 юни са присъствали министър-председателят Андрей Тошев и министрите Георги Кьосеиванов, ген.-майор Рашко Атанасов, ген.-майор Тодор Радев, ген.-майор Стефан Цанев, Марко Рясков, Ангел Карагьозов, Стойчо Мошанов, Тодор Кожухаров и Никола Йотов.[7]

Два дни след конфискуването на „Морава звезда кървава" група писатели, художници, артисти подписват изложение до министър-председателя, с копия до министрите. В него, след като се сочат най-добрите традиции в българската литература, създадени от Каравелов, Ботев и П. Р. Славейков и продължени от К. Величков, А. Константинов, Ив. Вазов и П. Р. Славейков – „писатели-герои – някога обявени за врагове и предатели", на които „следващите поколения издигнаха паметници", се прави кратък анализ на „Морава звезда кървава" и се изтъкват положителните рецензии за романа от авторитетни критици, излезли в сериозни литературни списания и вестници. „И тъкмо срещу тоя роман, особено срещу автора му – се подчертава в изложението, – се провежда една груба гонитба от известни среди на запасното офицерство. С няколко статии някои не-писатели невярно тълкуват романа и подканят властта да вземе мерки срещу писателя Петканов. В един

[7] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е. 6216.

хвърчащ лист грубо се напада авторът и романът и се приписват на автора думите на отделни уморени от фронта лица, а се замълчават сцени, в които е изразена не само волята на българина да спасява чрез върховна жертва честта на войската и на народа, но се изразява и гледището на самия автор, който е на страната на героите с велика нравствена сила.

Ефектът от цялата тази недостойна за културния българин борба срещу автора на романа е налице: Петканов е изгонен от службата, която заемаше в Обновата, а книгата му конфискувана – се казва в заключение на изложението. – Ние, неговите другари по призвание и скромни ратници в полето на българската култура, виждаме в тази жестокост към него един много неприятен прецедент и главно една несправедливост. Преследва се писателят, конфискува се книгата му, и то само защото е искал да даде пример на гражданска доблест. Ако се върви по този път, ще трябва да се конфискуват девет десети от българската литература и да остане да се шири само сантименталната неграмотност.

Като разчитаме на мъдростта на отговорната власт, ние, долуподписаните, молим за честта на българската култура и за спокойния развой на нашия обществен живот да не се посяга върху свободата на писателската съвест... Молим да се спре ожесточението срещу писателя Константин Петканов, както и да му се върне конфискуваният роман."

Това изложение носи дата 29 юни 1935 година. Върху един препис от него, запазен в личния архив на писателя, е отбелязано, че то е подписано от седемдесет и двама души.

Усилията ни да открием оригинала на това изложение и да установим имената на подписалите го също останаха без резултат. По косвен път обаче, от статията „Духовни и бойни водачи" на запасния ротмистър Ст. Керезов (в. „Отечество", бр. 693 от 24 август 1935 г.), научаваме, че „под този протест личат имената на Ант. Страшимиров, Т. Г. Влайков, С. Чилингиров, Анг. Каралийчев, Г. Стаматов, М. Арнаудов, Асен Златаров и др."

Народният художник Дечко Узунов потвърди в разговор с автора на тези редове на 12 юни 1979 г., че протестът е бил подписан и от художниците Илия Петров, Илия Бешков, Сирак Скитник и Дечко Узунов, от скулпторите Иван Лазаров и Любен Димитров, от композитора Димитър Ненов и актрисата Невена Буюклиева.

Задача на нашето литературознание остава откриването на оригинала на този писателски протест, установяването на пълния и точен списък на седемдесет и двамата интелектуалци, намерили сили и гражданска доблест да сложат подписите си върху този протест срещу произвола на правителството в трудните години на полицейски терор над най-честните демократични и прогресивни представители на българското художествено слово.

В статията „Духовни и бойни водачи" се повтарят известните ни вече тезиси за „духовното единство на нацията", за „гавра с неговите (на българския царски офицер – Б. Д.) най-свещени чувства и с неговото единствено останало му богатство – бойната му чест", прави се констатацията, че „писателският протест е една грешка, много по-голяма от грешката на Столичната община. Защото тъкмо когато незначителният конфликт с премиране на романа „Морава звезда кървава" бе вече ликвидиран (става дума за инкриминирането на книгата – Б. Д.) и почти забравен, внезапно и по изключителна вина на писателите изниква един нов и много по-сериозен конфликт, вече между духовните и бойни водачи на народа. Това не бива да става!"

Очевиден е стремежът на Съюза на запасните офицери да сплаши подписалите протеста, пък и не само тях: „Домогванията на тези писатели и някои артисти и художници, голяма част от които са чиновници на държавни и обществени служби, да защитят една книга, която е нещо повече от противодържавна, защото се опитва да сее сред народа духа на пораженство и омраза, възбужда учудване във всички среди."

От тази статия научаваме също, че Софийското дружество на запасните офицери е поискало с една своя резолюция да се наложат известни санкции към провинените

лица, т.е. на членовете на комисията по литературните награди на Столичната община.

С друга своя резолюция, приета на общото му извънредно събрание на 21 юни 1935 г., Софийското дружество на запасните офицери изключва от своите редове запасния поручик Петканов Константин „за дейност, която е противна на целите на Съюза на запасните офицери".

Членовете на комисията по поощряване на родната литература при столичната община излизат с осветления до министър-председателя за мотивите си за присъждане наградата на „Морава звезда кървава". Машинописен препис от първите пет страници на тези осветления е съхранен в Националния музей на българската литература. Последните му страници липсват, поради което не можем нито да го датираме, нито да установим кои от членовете на комисията са го подписали. По изброените в осветленията няколко положителни рецензии за романа, излезли в печата, можем да съдим, че те са депозирани след май 1935 г. – датата на най-късната визирана рецензия (на Никола Атанасов във в. „Литературен свят"). По отбелязания ръкописно от Петканов текст „Ал. Балабанов" върху първата страница пък можем да направим констатацията, че автор на осветленията е именно този именит наш литературовед и ревностен защитник на реализма.

В осветленията се сочи, че „Петканов е писател, който разшири замаха на Вазова да овладее българския героичен дух в миналото. Той е извадил от това минало цяла галерия характери, в гърдите на които бие българско сърце и се вълнува българската кръв".

Като се изтъква, че противниците на романа привеждат едностранчиво и преднамерено отделни цитати от него, за да докажат неговата непатриотичност или пораженство, в осветленията се подчертава, че „в романа нито един от офицерите ни от фронта не напуща бойното поле, те всички остават да се борят докрай за родината... Така че Петканов не хули, а слави българския офицер". В потвърждение на това се привежда изцяло откъс за срещата на разбунтуваните войници с подпоручика инвалид (стр. 209–214 от настоящето издание).

„Преди всичко целият роман е именно дълбоко патриотичен и е главно насочен против пораженството – се казва в осветленията. – Тая му тенденция е дори за сметка на неговата художествена стойност. Правят се извадки из думи и мисли на отрицателно представени герои и типове, които сам авторът, повече отколкото е позволено в поезията, представя като лоши хора и ги жигосва. В устата на такива отрицателни типове са вложени някои изрази наистина лоши, но тъкмо затова пък авторът ги посочва като такива и прави роман. Ако да нямаше това, нямаше да има никакво действие, никакъв роман, щеше да има само една бледна словоборба без всякаква литературна стойност."

Същият полицейски агент № 4633 (Борис п. Петров п. Янков), извършил обиска в дома на К. Н. Петканов, с рапорт-сведение от 1 юли 1935 г. до началника на отделение „В" при Дирекцията на полицията съобщава:

„Донасям ви, господин началник, по възложената ми задача № 20 следното:

Константин П. Николов Петканов е роден в 1891 година в село Каваклия, Лозенградско, а сега живущ София, ул. „Оборище" 79, женен, с три деца. Първата му съпруга, сръбкиня, е починала, а втората му и сегашна съпруга е писателката Магда, по баща Драгова, по мъж Петканова. Същият е материално зле, но честен, трезвен, много почтен, въобще човек с пълна морална изправност. Преди година е стоял помощник кмет в град Бургас. От дълго време и до сега е един от функционерите на Тракийската организация (до спирането на вестник „Тракия" е бил редактор). В Тракийската организация е бил и секретар на тракийския Върховен изпълнителен комитет... Публичните му речи са били винаги високо патриотични. Автор е на книгите: „Старото време", „Хайдути", „Вятър ечи", „Индже войвода" и „Морава звезда кървава"...

Морава звезда кървава

Съдържание: войната и нейното отражение в село.

Единственото ѝ достойнство се крепи върху първите страници, в които се описва животът, преди да е почнала войната. Отражението на последната, разпуснатите нрави в село и пораженството на фронта са предадени съвсем разпокъсано и почти винаги пресилено и преувеличено. Повечето герои действат в сомнамбулно състояние. Изобщо в чисто художествено отношение: бедна фабула, неовладяна материя, хлабава композиция.

Недостатъците от национално гледище са грамадни. За типично за цяла епоха е взел отделни, наистина възможни, но затова пък най-черни прояви от страна на селяни, селянки, войници и особено офицери. Върху един неустановен характер тя може да окаже силно деморализиращо влияние, особено зле да го настрои срещу държавата и нейните осветени от историята институти. Някои двусмислени и после неизяснени реплики просто оставят впечатления за провокация и дори за чисто предателство....

Всичко това прави от книгата компилация от най-черните факти през време на войната и няма помен за свръхусилията на цял народ да се обедини, за да утвърди своята историческа мисия на Балканите.

Запасните офицери са вземали решение да дадат под съд Петканов за тази му книга. Редакцията на военните издания е направила въпрос пред Столичната община за дадената премия на автора на тази книга и вследствие тази намеса премията е отнета. Преди няколко дни е уволнен от Обновата, където е бил подначалник отделение „Пропаганда".

Същият Петканов е бил в добри връзки с Кимон Георгиев.

По сведения Петканов заедно с председателя на Съюза на писателите Атанасов, бивш широк социалист, ведно с по-левите писатели от Съюза, организират акция против отнемането на премията."[8]

В Централния държавен исторически архив се съхранява и следният протокол за разпит на К. Н. Петканов, свързан с намерения при обиска в дома му пистолет:

[8] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а.е. 3044, л. 9–11.

„Подписаният сек. н-к при Дирекцията на полицията – отделение „В", съставих настоящия протокол, като разпитах лицата, както следва:

Именувам се Константин П. Николов Петканов от село Кавсклия, Лозенградска околия, живущ в София на ул. „Оборище" № 79, писател, българин, източноправославен, женен, грамотен, на 43 г., неосъждан, показвам:

Намереният пистолет в дома ми съм донесъл от Турция още през 1912 г. Донесъл съм го за спомен от Преображенското въстание 1903 година – Одринско. С него не съм си служил и съм го пазил като скъпа реликва.

Тъй като не употребявам оръжие, не съм знаел, че трябва да се декларират и негодните за употреба пистолетчета.

Съвсем искрено заявявам, че намереното оръжие не ми е служило за нищо друго, освен за скъп спомен от въстанието в Одринско, откъдето съм го донесъл.

К. Н. Петканов

Произвел дознанието: Сек. н-к К. Ангелов."[9]

В редица писма до брат си свещеник Димитър Попниколов, живеещ в Бургас, К. Н. Петканов споделя творческите си планове и намерения, материалните затруднения на семейството си, разказва за дейността на Тракийския комитет, за настроенията и взаимоотношенията в писателските среди. От тези писма, съхранявани от дъщерите на Д. Попниколов – Елена и Димитрина, по-долу привеждаме само извадки, свързани с главоболията, които излизането на „Морава звезда кървава" е донесло на писателя, както и с конфискуването на романа.

„Напоследък имах редица неприятности, които увеличиха белите ми коси... Нека почна от начало. „Морава звезда кървава" се посрещна благоприятно от критиката и главно от читателите. Това събуди неблагородната завист на някои малки и големи писатели и потърсиха начин да ме засегнат. Без да държат сметка за думите си, те предизвикаха някои офицери и последните се заловиха да

[9] Пак там, л. 42.

доказват, че книгата ми е пораженска, оскърбяваща армията и народа. Направиха се изложения и постъпки да бъда подведен под отговорност по ЗЗД и романът да бъде конфискуван. Останах изненадан от тази атака срещу мене.

Ти знаеш чувството ми към народа и колко дълбоко и здраво лежи то в сърцето ми, за да не дръзна да го нападам и излагам. Цялото ми дело е създадено в негово име и за утвърждаването му като здраво, нравствено и творческо цяло. Затова и огорчението ми бе голямо. Разбира се, аз не сметнах за нужно да се защищавам, защото нямаше пред кого." (13 март 1935 г., София)

„Моите противници продължават да ме преследват за „Моравата..." Нали ми дадоха награда – правят постъпки пред общината да не ми се дадат никакви пари. Засега аз съм най-опасният човек за „родолюбците" в България. Но няма що – ще се търпи." (30 май 1935 г., София)

„Вчера Министерският съвет е благоволил да се занимае с моята личност (за романа) и е заповядал уволнението ми. Днес съм безработен. Седим с Магда в градинката при Военния клуб и мечтаем. И общината си иска парите обратно – отнема ми премията. Излязоха срещу мене позиви и т.н., въобще „най-опасната" личност на държавата засега съм аз." (25 юни 1935 г., София)

„Сигурно си научил, че конфискуваха и книгата. Мъчат се сега да ме подведат по ЗЗД. Не вярвам да успеят." (5 юли 1935 г., София)

„Враговете са нащрек и ме дебнат. Много нещо мина през главата ми... Бяха замислили и убийството ми, но не биде.

За всичко около „Морава звезда кървава" ще ти пиша от София историческо писмо – заслужава. Дървингов издаде цяла книга против мене, а в. „Мир" се скъса да ме хули." (3 септември 1936 г., Бистрица)

Всъщност книжката „Два свята. Сравнителна студия" излиза от печат една година преди това – в средата на 1935 г. Нейният автор, запасният полковник Петър Дървингов, си поставя нелеката задача да възхвали лишената от елементарни литературни достойнства патриотарска книга на полковник Никола Подгоров – „Под развятия щандарт", и да охули творбата на Петканов. За идейно-политическата ориентация на автора на „Два свята" можем да добием представа още от посвещението на книгата му: „Тоя си труд посветявам на запасното войнство с пожелание да остане верно на своето назначение, като държи високо знамето на националната и личната чест, обществената солидарност и юнашкия дух всред българския народ." П. Дървингов си служи с добре познатата ни вече от страниците на военните издания терминология, пише за „идеалите на българския народ", нарича Петканов „самозабравил се писач... пораженец" и т.н.

В рубриката си „Книжнина" в. „Отечество" (бр. 690 от 3 август 1935 г.) охарактеризира автора на „Два свята" не само като „военен писател и историк", но и като „една будна съвест и един верен страж на народа ни в неговите следвоенни лутаници". За „качествата" на студията на П. Дървингов можем да съдим и по оценките, които органът на казионния Съюз на запасните офицери дава за нея: „П. Дървингов не е пропуснал и книгата на г. К. Петканов „Морава звезда кървава" като един несъмнен елемент от разложението на душата на българина... Светът на г. Петканов е свят на едно първобитно племе, което още не е почувствало една по-висока спиритуална връзка в своите отношения, което е лишено от каквато и да е историческа памет, което няма национални идеали, за което понятието за дълг е някаква лъжа или измама."

Колкото щедър е авторът на този отзив Д. Ал. в негативните си оценки на книгата на Петканов, толкова той не скъпи похвалите си за посредствената от всяка гледна точка книга на Н. Подгоров. Това диктуват неговите интереси, това диктуват интересите на българската военна олигархия в средата на тридесетте години.

Хвалебствена рецензия за книгата на П. Дървингов от Надгер (псевдоним на журналистката Надежда Герова) помества и в. „Мир" (бр. 10 518 от 10 август 1935 г.). В нея авторката не пести хулите си спрямо К. Н. Петканов, „който в своето писателско унисане ни поднася толкова много

цинизми и тенденциозности, че човек се запитва творението му художествен роман ли е, или е някакъв пасквил".

За продължилия и след конфискуването на романа полицейски натиск и за опитите за възбуждане на съдебно преследване срещу К. Н. Петканов свидетелстват следните факти:

С писмо № 3463 от 3 юли 1935 г. председателят на Софийския областен военен съд иска от Дирекцията на полицията да му се изпрати един екземпляр от конфискуваната брошура (!) на К. Петканов „Кървава звезда морава" (?). Исканият екземпляр е изпратен на 5 юли с писмо № 23 003.[10]

Началникът на политическата полиция изпраща следното писмо № 24 085 от 19 септември 1935 г. до прокурора при Софийския областен съд: „Приложен изпраща ви се, господин прокуроре, един екземпляр от книгата на Константин Н. Петканов „Морава звезда кървава", в която на отбелязаните страници Дирекцията на полицията намира данни за престъпление по чл. 7 от ЗЗД – насажда се вражда и омраза спрямо установените власти – офицерите, като представители на военната власт, с което може да се постави в опасност общественият ред и спокойствие в страната. – На разпореждане."[11]

Няма налични данни за възбуждане на съдебно следствие и за завеждане на наказателно дело по Закона за защита на държавата срещу К. Н. Петканов за романа му „Морава звезда кървава". Очевидно фашистките управници са се съобразили с общественото мнение в защита на писателя и са се задоволили с нанесения му с конфискацията на книгата тежък морален и материален удар.

Ценни и интересни сведения за преследванията, на които са били подложени прогресивните и демократични български писатели през 30-те години, намираме в студията на Стефан Великов „Българската литература през иглените уши на фашистката полиция и цензура"[12].

[10] Пак там, л. 38–39.
[11] Пак там, л. 18.
[12] Известия на Института за българска литература, 1960, кн. IX, с. 395–449.

„След извършения военно-фашистки преврат на 19 май 1934 г. полицейският терор над художествената литература се засили още повече. Както е известно, създаденото след преврата правителство отмени Търновската конституция. То разгони Народното събрание и започна да законодателства с правителствени наредби. Бяха разтурени всички политически партии, а техните печатни органи и издания спрени. Установена бе сурова цензура срещу печата. Изменен и допълнен бе и драконовският Закон за защита на държавата.

Печатът и художествената литература последователно бяха предадени на отдел „Печат и контрола" при Главната дирекция на Обновата, а от май 1935 г. – на отдел „Печат и контрола" при Министерството на външните работи.

Най-скандалните случаи на полицейско преследване от това време са тези със забраната на книгите „Морава звезда кървава" на Константин Петканов и „Холера" на Людмил Стоянов.

За българския фашизъм книгата на Константин Петканов „Морава звезда кървава" беше страшна и опасна. Тази най-значителна творба на Петканов, в която правдиво се рисува българското село през Първата световна война, беше смело разобличение и на българския фашизъм, който подготвяше страната за нова война. Фашистката власт и фашисткото офицерство предприемат бясна хайка срещу Петканов" – пише Стефан Великов.

Бясна хайка предприемат българските фашисти и срещу Людмил Стоянов.

Нека ни бъде позволено да приведем тук два кратки откъса от рецензии за неговата „Холера", още повече че те са пряко свързани с Петкановата „Морава звезда кървава".

На страниците на в. „Народна отбрана" (бр. 1760 от 17 юли 1935 г.) с отрицателна рецензия за „Холера" излиза Илия Мусаков. Заглавието на неговото злостно писание е: „Още една пакостна книга". „Ако „Морава звезда кървава" на К. Петканов можеше да се сметне за инцидент, ехото от който още не е заглъхнало, то „Холера" показва,

че част от нашите „писатели" съвсем не са наклонни да подчинят своите хрумвания и „таланти" на народните идеали и интереса на държавата" – пише Мусаков и след остра патриотарска критика на „Холера" завършва: „На нас ни е странно, че нашата бедна литература, особено напоследък, за една година се обогати с три такива бисери, и то от такъв род: „Сивия шинел"[13], „Морава звезда кървава" и „Холера".

Остра редакционна критична рецензия за „Холера" печата и известният ни вече в. „Отечество" (бр. 690 от 8 август 1935 г.): „Българските писатели не са се свършили и изчерпали нито с бездарността на Людмил Стоянов, нито с грубото маниерничене на Константин Петканова върху зле и слабо познатата им тема на войната."

Десетина години по-късно народната власт даде на двамата писатели званието академик. А историята захвърли безмилостно на бунището политиканстващите псевдолитератори от „Зора", „Народна отбрана", „Отечество"!

* * *

И така, кампанията срещу Константин Н. Петканов и „Морава звезда кървава" приключва успешно за офицерите патриотари. Тяхното черно дело надделява над компетентните становища на литературната критика, над мнението на най-добрия критик на всяка художествена творба – широката читателска публика.

Не е безинтересно обаче тук да отделим малко място и на един друг, много показателен според нас факт: и след инкриминирането на „Морава звезда кървава" в печата продължават да излизат положителни отзиви за тази книга. Техните автори са люде, които не се боят да се обявят в защита на преследвания писател, да дадат гласност на честното си, принципно и положително становище към романа и неговия автор.

[13] Цаков, Калин – „Сивия шинел. Записки на офицера, 1916–1918", С., 1934, 191 с.

Половин година след злополучния 24 юни 1935 г. – през януари 1936 г. списание „Българска мисъл" излиза за втори път с рецензия за „Морава звезда кървава", озаглавена „Българката в един роман". Нейният автор Стефан Станчев изхожда от женските образи в редица по-ранни книги на Петканов и анализира характера и душевността на „простата, но изключителна по своя дух Велика... съвършен нравствен тип на българка, сраснала със светите традиции, цялостна натура, синтез на истинските характерни черти на селянката... Пред нас се възвисява истинският образ на българката, сходен с изображенията на Ивана Милев и на Вл. Димитров-Майстора. Картината на Великината смърт е толстоевски предадена и в литературата ни ще бъде тепърва отбелязана."

Подир две години след конфискуването на „Морава звезда кървава", когато политическите и литературните спорове около този нашумял роман са вече затихнали и духовете на офицерите патриотари са се успокоили, на страниците на редактираното от проф. Петър Мутафчиев списание „Просвета" (кн. 8, април 1937 г.) с голяма статия в защита на Петканов и неговата инкриминирана книга излиза живият класик на българската художествена проза Тодор Г. Влайков. Още заглавието на неговата обширна статия – „Пораженски ли е Петкановият роман „Морава звезда кървава" – недвусмислено говори за позицията на Влайков, позиция „против жестокото преследване на романа и неговия автор". Като се спира в началото на „същността на така нареченото пораженство" и на „обвинението, което някои среди хвърлят срещу отбележения в заглавието роман на Петканова", Влайков пише: „Да се говори или пише против войната в една страна, която води война с някой неприятел, която е в разгара на военните действия, чрез това, несъмнено, би се повлияло за отслабване съпротивителния дух на войската и на целия народ. И поради туй такова говорене или писане по време на война би могло да се сметне за пораженство. Но да се говори и пише против войната в мирно време, да се изтъкват нейните отрицателни страни, нейните разрушения и ужа-

си и чрез туй да се догонва избягването на войната, дори нейното окончателно премахване... това вече не може да се смята за пораженство."

Разглеждайки след това отражението на войната върху живота и нравите на българското село, Влайков констатира: „Тия именно тъмни страни от войната, тия отрицателни нейни отражения, върху които друг писател у нас не се е спирал, те главно са изобразени в разглеждания роман. И изобразени са, трябва да се признае, твърде правдиво."

След един пространен анализ на „главния герой на романа – простичката Велика, слаба и суха жена, ала инак изпечена и корава, с твърда воля и силен дух... героиня не само като централно лице, но и в буквалния смисъл на думата, като човек, който извършва редки, себеотрицателни прояви", Т. Г. Влайков заключава: „По време на войната наравно с българския войник, който храбро изпълняваше своя дълг по разните бойни полета, достойно изпълни своя дълг и българската жена, българската селянка, която запази семейството, дома и имота на ония, които бяха на фронта, и с неуморен труд и упорито постоянство продължи да произвежда нужните за народа и войската стопански блага, без които тъй продължителното воюване не би било възможно. И заслугата на тая безименна съпруга и майка, на тая проста селянка, не е по-малка от заслугата на безименния войник, храбростта на когото с благодарност се признава и възхвалява. И авторът на романа, който пръв в нашата литература обръща вниманието на обществото върху тоя втори, оставян досега в сянка и пренебрегван герой на войната, като въздига пред нашите очи неговия величав образ, с това извиква у нас едно ново, неизпитвано досега чувство, един нов, рекъл бих, патриотически или по-меко казано, родолюбив възторг."

Към рецензията на Т. Г. Влайков има редакционна бележка, че списанието по-късно ще излезе със статия за Петканов.

Списание „Просвета" изпълнява обещанието си: в кн. 6 от февруари 1938 г. то помества обширна статия от Павел Михайлов, в която се прави анализ на творчеството на К. Н. Петканов от първата му работа – романтичната поема в проза „Самодива", до последния му роман – „Индже войвода". За нас е интересно тук да отбележим само факта, че в обзора си авторът разглежда и конфискувания Петканов роман „Морава звезда кървава": „Писателят е изобразил целокупния живот на нашето село през голямата война и е изтъкнал промените, които настават и в психиката на хората, и в техните взаимни отношения – констатира П. Михайлов. – Войната е оголена от романтичния си ореол и е нарисувана в нейния страхотен образ, с всичките ѝ отрицателни страни... Върху тоя фон е нарисувана в романа трагедията на Димовата жена Велика, чийто тежък живот и нравствени терзания я издигат в очите ни до положението на мъченица и светица."

При издирването на материалите за тази бележка открихме във фонд „Константин Н. Петканов" в Националния музей на българската литература фотокопие от следното писмо на поета Кирил Христов:

„Прага, 18.III.37

Уважаеми и драги г. Константин Петканов,

От Вашите топли думи ми лъхна оная сърдечност, която отличава влиялата така благотворно на нас всички руска литература – често тъкмо без това си най-голямо качество в отношенията между писатели. Благодаря Ви отдън душа.

Макар и аз да Ви познавам само по великолепното Ви дело, чувствам от не малко негови страни, че ние имаме нещо много общо в най-съществените черти на характера си. Само един пример: Вашата „Морава звезда кървава" ме убеждава, че и Вие не можете да мълчите, каквито беди и да носи посочването на злините, които разяждат нашия живот.

С искрена почит и с преданост на събрат.

Кирил Христов"

В личния архив на писателя, съхраняван от дъщери-

те му Сълза и Поляна, намерихме следната ръкописна и недатирана страница, написана също от Кирил Христов:

„Как аз и много други като мен градски люде бихме видяли душата на българския селянин без Петкановия Димо и Велика от „Морава звезда кървава“? Кой друг по-добре е показал, че в това село, над което се излива ситният есенен дъжд, под схлупените къщи има толкова горести и такива сложни чувства?

Кой друг е нарисувал по-добре мъката на селяка и черната неблагодарност, която обвиваше селския народ и след като той изнасяше на плещите си злополучните войни в миналото?

Кой друг освен него – най-добрия белетрист на селото?“

Въпреки очевидната пресиленост на последната оценка, привеждаме тук горните два документа заради отношението на Кирил Христов, което се съдържа в тях за творбата на Петканов – обект на настоящата бележка.

Сред късните писания за Петканов и „Морава звезда кървава“ заслужава да изтъкнем есето-реквием на неговия пръв приятел Илия Бешков – „Коста оживя!“, написано на 5 април 1952 г. по повод смъртта на писателя.

„...Коста бе български селянин, който оре и жъне добре; пее хубаво, говори искрено, играе и танцува като дедите си и плаче само от умиление – пише Бешков. – Той стана писател, защото искаше да замени загубените ниви, дом и слънчеви радости с думи, написани на лист, чиято белина го свързваше със светлината на беломорското небе. Но София не се нуждаеше от тая светлина – тя си имаше свои грижи. Тя водеше и губеше войни, правеше преврати, включена във всички европейски политически комбинации.

Освен официалните екзекуции, в слънчевите улици пред учудените погледи на децата всеки ден застрелваха хора.

Аз печатах своите карикатури, от които самият аз се плашех най-много, а той – своите романи, от които „Морава звезда кървава“ бе конфискувана и той – набелязан за жертва. Тая обща опасност сближи двамата селяни – единия тракиец и слабия мизиец, чийто странен вид всеки ден будеше присмех, недоумение и ожесточение у приятели и неприятели. Бяхме бедни, без служби и сигурни доходи, но не мислехме за това. Ние се смеехме и шегувахме над себе си по-добре от другите. Той се ползваше от моите слаби и объркани понятия за изобразителното изкуство, разплиташе и тълкуваше моята парадоксална натура, следваше с писателско любопитство и приятелска загриженост противоречивите и изненадващи прояви у мене. Аз се стъписвах пред неговата установеност в характера и мисълта, следях творческия път на мисълта и словото и от него разбрах как вселената се претворява в слово, как то става творец на вселената.

Ние търсехме написаното, изреченото и изобразеното, следователно трябваше да написваме, изричаме и изобразяваме, за да станем реалност. Всичко каквото сме направили, а това са думите и графическите форми, сме родили, откърмили и отгледали заедно. Той се вдъхновяваше от добродетелите на българина, които изграждат неговия физически и морален ръст. Коста винаги установяваше гравитационния им център – земята под нозете им...“

Едва ли има някой, който да е дал такова образно лаконично определение на тридесетте години на България. Няма наш критик и литературен историк, който да е направил такава прецизна обобщаваща характеристика на Петкановото творчество. И няма най-сетне изследовател на Бешков и Петканов, който да е обяснил по-точно и вярно дълбокото и искрено приятелство и взаимното благотворно влияние на тези двама най-видни представители на българската култура.

Есето „Коста оживя!“ е написано като че не с молив или мастило, а с капки кръв от голямото любящо сърце на Илия Бешков.

Накрая нека приведем и две оценки на нашето марксистко литературознание за „Морава звезда кървава“.

„Има една книга в нашата антивоенна литература – пише Розалия Ликова в студията си „Тенденции в раз-

витието на антифашисткия роман до Девети септември"[14], – която човек не може да отмине без вълнение. Това е романът на К. Петканов „Морава звезда кървава". Авторът на тая книга не е писател революционер. Вътрешната тема и на тая книга са войната и народът. На войната се противопоставят не само идеите, не само революционните сили на народа. На войната се противопоставя здравият, нормалният, естественият живот на човека. В това противопоставяне е патосът на книгата. Войната тук е обрисувана правдиво, с цялата ѝ безсмислица, жестокост, унижение на човека. Нейният образ е колкото реалистичен, толкова и емоционално приповдигнат, на места дори мистифициран, като някакво огромно бедствие, в което потъва мирният живот на хората... Написана от човек, който не се стреми към идейно-политически изводи, не симпатизира на бунта, дори съзнателно принизява образите на комуниста и революционера, книгата съдържа огромен хуманитарен патос, който по своята същност е обосновал и реализма, правдивостта на творбата.

Една от особеностите на реализма и на стила на тая книга е, че към събитията писателят е пристъпил чрез изживяванията на отделния човек. В центъра на събитията стои човекът – с неговите интимни, човешки желания, непосредствени психологически реакции. Войната мълчания, непосредствени психологически реакции. Войната мъчително навлиза в душата на човека, събужда в нея отчаянието, ужаса, вплита я в болезнени състояния, извежда я лице в лице с безпощадната истина."

А Пантелей Зарев пише в „Панорама на българската литература" (т. III, С., НИ, 1971, с. 556): „Четвъртата книга от поредицата „Жътва" разказва за последната трагична фаза от борбата на нашия народ за обединяване – Първата световна война. Но тук са се изявили освен патриотичните чувства на писателя и неговият дълбок хуманизъм... Убедително са обрисувани властващи чиновници, офицери, лекари и т.н., за които войниците са пушечно месо, животни, длъжни да изпълняват нарежданията им.

[14] Литературна мисъл, 1959, № 1, с. 59–77.

В остро изобличителната книга звучи болка по традиционните здрави нрави. Няма морал там, където шестват гладът и насилието. Вярно е обрисувал Петканов и преживяното на фронта, напускането на окопите при Добро поле. Образите на Димо, Велика, Дочка увеличават с нови портрети богатата галерия на Петкановото творчество. Първото издание на „Морава звезда кървава" бе конфискувано през 1934 г. Това създаде предпоставката за известна опозиционност у Петканов, намерила израз в неговото включване по-късно в общонародната антифашистка борба."

През 1975 година издателството „Verlag der Nation" – Берлин, отпечата „Морава звезда кървава" на немски език под заглавие „Ein purpurroter Stern". За отличния превод определена заслуга има Хармут Хербот, превел на немски език „Диви разкази" на Николай Хайтов, „Антихрист" на Емилиян Станев, „Записките" на Захари Стоянов и др. За изключителната добросъвестност, с която Хербот се е отнесъл към превода на Петкановия роман, говори и обстоятелството, че той многократно се е консултирал по отделни сцени, диалози, изрази и думи с писателя Иван Сестримски по време на неговата работа в Българския културен център в Берлин.

Немското издание на „Морава звезда кървава" е придружено с послеслов от Норберт Рандов – един от най-добрите познавачи и ценители на българската литература в Германската демократична република, който нарича романа „най-значителния български принос към литературата върху Първата световна война", „една значителна творба на световната литература".

Така „Морава звезда кървава" надживя своите критици и гонители от средата на тридесетте години – времето на преход към открита монархофашистка диктатура, на засилен терор над трудовите маси, на преследване на всички прогресивни, честни български културни дейци. Романът на Константин Н. Петканов влезе в златния фонд на българската художествена литература като една от най-ярките, най-талантливи антивоенни творби. До-

казателство за това е и включването му в междуиздателската поредица „Българска историческа проза“, посветена на 1300-годишнината от създаването на българската държава.

БОРИС ДЕЧЕВ

КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ

Константин Петканов идва да разшири кръга от сюжети, използвани от видни представители на селската ни белетристика като Елин Пелин, Йовков и Каралийчев. Той следва школата на онази класически патриотическа литература, която разказва за поробени български земи и за патриотично въодушевление, обхванало народа. И още една особеност в неговото творчество – то ни връща към далечната патриархална старина, към отдавна отминалото, което се представя в съзнанието на писателя като типичен образ на родното. Оттук и сътвореното от Константин Петканов – то носи навеи на консерватизъм и е своеобразно актуално и съвременно. Личният отпечатък изпъква силно в творбите на този писател и това го отделя като особено явление в българската проза.

Константин Петканов започва своя литературен дебют късно, но го продължава с една изключителна продуктивност. Роден през 1891 г. в Лозенградско, Константин Петканов печата първите си творби едва 29-годишен, и то в един провинциален вестник (в. „Странджа“, излизащ в Бургас). Първата му книга поема в проза, онасловена „Самодива“, излиза през 1923 г. През 20-те години се появяват още няколко негови книги, но изключително продуктивен е той през 30-те години, когато издава дванайсет романа и три повести. И продължава тази си продуктивност и през 40-те години с още четири романа, със сборници разкази и драматични балади. Такова творческо обилие не познава до Петканов българската литература. Един рядък феномен, една изключителна творческа мощ и невероятна трудоспособност. Но у Петканов имаше и повторение на сюжети, лекота в третиране на образите, даже известна повърхностност. Той започва разказа, без да се грижи много

за цялостното обобщение, за реалната връзка между героите и за дълбочината на нравствените конфликти, за които разказва. Достатъчно е неговият творчески дух да е съживен, да е огрян от някаква идея, да са го привлекли едни или други образи и творческото увлечение го носи вече към широки изображения. Петканов пише с лекота и създава и герои, и пейзажи с живи български черти. Равна Тракия, бреговете на Марица, тук-там възвишения и хълмове с узрели нивя, градини с надвиснали край пътищата овошки, буйни хора, вино и пол, някакви пламнали праезически страсти на българина – всичко това изпълва творчеството му. У него има нещо, което отзвучава като култовете на Дионис. Героите му жадуват за любов, те са с гореща кръв, силно чувствени като истински деца на Тракия. Както и да осъждаме художествената немара на Константин Петканов, слабата организаторска функция на неговия художествен разум, влечението му към патриархалното и пиетета му към чорбаджията първенец на селото, не може да отминем без известен възторг онази езическа сила, която лъха от неговата своеобразна народофилософия. Петканов е тракиец и като тракиец е антипод на човека от Балкана и от севера. Той е далече от трезвостта на Елин Пелин и от Йовковата идеализация на свенливостта и любовната сдържаност на българина. От неговото село изплува сякаш старотракийският свят, славянизиран и запазил у себе си вековна приемственост с тракоезическото световъзприемане. Авторът се захласва по тия български черти на своите герои. Той ги рисува, каквито не сме ги виждали в изображенията на нашите писатели, също докосвали се до патриархалната старина. Така например в разказа „Игна“ девойката героиня не желае да се омъжи за момъка, когото обича и когото е вкарала в греховност. За нея чудото на любовта е в свободата. Тя я изживява без вериги и задължения. Накрая подбужда брата си да убие любовника ѝ, за да се отърве от неговата досадна настойчивост да се оженят. Нещо много волно, самодивско, неприсъщо на българката и на нашето патриархално село има в тоя образ. Той идва тъкмо от митовете

на Дионис, от онази чувственост и жажда за свобода, която чупи условността на традицията. Константин Петканов дири изконното българско начало, запазено като свещено огнище из тракийските равнини и по склоновете на Странджа. Неговите герои са оттам, където е имало наймного огнепоклонници и нестинари. И в самото му писмено слово се усещат някаква нестинарска занесеност, едно непрекъснато движение, един унес, който влече човека към царството на загадъчното.

* * *

Творческото обилие у Константин Петканов се е изразило предимно в два епически жанра: разказа и романа, при все че е написал и немалко произведения, които са някакъв преход между голямата новела и повестта или между повестта и романа.

Разказът на Константин Петканов започва веднага с действие. Писателят не ни описва обстановката, в която е неговият герой, не ни представя подробно физическите му черти, не ни го обяснява. Той ни атакува изведнъж с това, което върши човекът, и с това, което непосредно чувства. Ето началото на разказа „Сух залък“: „От гъстия върбалак излезе едър момък, прескочи пресъхнала вада и спря до брега на близката река. Погледна водата, зарадва се на слънчевите отражения и вдигна глава към небето.“ И по-нататък продължава това „характеризиране“ на действията на човека, като че ли главното са именно те, а не психологическата характеристика.

„Момъкът се спря сред ливадата, дигна ръка над очите си и се загледа в биволите. Пак поклати глава, наведе се, откъсна стръкче детелина, сложи я на лявото си ухо и забърза към селото.“ Преди да пристъпи към сюжета, Константин Петканов може да ви разкаже много такива непроизволни действия, случайности в поведението на героя, външни изяви на неговата личност, които даже не можем да свържем пряко с онова, което ще бъде разказано по-нататък. Външният израз на чувството проличава и ко-

гато то дълбоко е засегнало личността. Нашият герой от „Сух залък" току-що е чул гласа на Неда. И се е изплашил. „Бърже се изправи и усети тъмните ѝ очи да шарят по лицето му. Протегна ръка да се облегне на ритлата, но политна и едва се задържа да не падне." При това увличане в непосредността на чувствата Константин Петканов често подменя поведението на героите със свои представи за тяхната жизненост и за делата им. Така разказът се „разноцветява", но се намалява реалистичната точност и пълнота. Разказите на Петканов са като епизоди от живота. Не най-типичните, малко случайно подбраните епизоди, в които е бликнала човешка страст – като радост или като мъка.

В разказите на Петканов жените са активното начало в отношенията между половете. Те призовават мъжа към съблазни. Те рушат традициите на морала, те действат. В разказите „Сух залък" и „Цветен Георги" жената насочва мъжа по своя воля, запленява мислите и чувствата му, води го към гибел. Тя е не само хубава и щедра – тя е някаква магьосница, която крие коварство в своя чар и измама в обещанието си. У мъжете има повече природна чистота, доброта и наивитет. Те са меки и податливи за находчивата, умна и съблазнителна жена, която ги тика към грях и ги държи в плен. Когато описва играта на страстта, счупването на правилата и условностите, Константин Петканов прави своите леки екскурзии из случайното в човешкото действие и натрупва обилно подробности, които не всякога се свързват пряко с основния сюжет на творбата. Повтарянето на ситуациите – жени, които повеляват на мъжа, и на начина на разказване – появата на произволни случайности в общия ход на събитията – правят малко еднообразен разказа на Петканов. Очакваме все същата изява на неудържима жизнена сила, все същото подтичване на разказа в различни посоки, своеволно избрани. Петканов не желае да държи сметка за действителността и следва не толкова истинския живот, колкото своите видения, своите представи за човешко поведение и жизнена чувствителност. Това го приближава донякъде до писателите романтици, които наподобяват действителността чрез условността и фантазията. Жизнените подробности у Петканов обаче са твърде богати. Те му се предлагат от една винаги услужлива памет. И това държи неговия разказ и в определени реалистични граници.

Към селските разкази на Петканов трябва да се прибави и неговата градска хроника. Това са най-често неголеми по размер творби, които събират неговите впечатления от живота на бежанците, от болките и страданията на жителите на града, зад които стои някаква голяма и тъжна човешка драма, оставила за цял живот своите последици. Силно и трогателно са написани такива творби на Петканов като „Детето". Всъщност това не е един разказ, а няколко различни скици за родители, загубили своето дете и заживели с огромната си болка по него. Авторът изпровожда бежанеца с каруцата, който, загубил четири деца, отвежда последното, най-малкото към неизвестността. Това е станало през пролетта, а през зимата нещастният баща заравя мъртвото дете и му шепне с пресипнал глас последните думи на раздялата. Следва разказът и за онзи баща, който приема поздравления за 20-годишнината на своя син – починал някога, много отдавна като тригодишно дете, което сега би било младеж и би бродило в тълпата с другите свои връстници. В тия творби на Петканов пулсира човечността на голямото сърце на писателя. В тях има топло съчувствие към хората, загубили най-скъпото – родната земя, местата, в които са отраснали, децата, които са били единичката радост в оскъдния им живот. Петканов се вглежда в психологията и поведението на градския човек и това създава широкия диапазон на разказваческото му изкуство, при все че в града той е малко случайно, тъй като мислите, чувствата и въображението му са привързани към оная далечна земя, от която е излязъл и чиито хора е търсил цял живот.

* * *

Истински размах творчеството на Петканов полу-

чи в романа. Трудно е да се избродят тези големи томове на неговите епични изображения. По сюжет някои от тях напомнят разказите му. Същите изключителни и волни характери, същото голямо родолюбиво чувство и същата сърдечна топлота. Но в романа има едно богатство на сюжети и действия, една широка многопосочност на живота, което го прави по-пълно и по-богато платно на преминалото по българската земя.

В своите романи Петканов започва с широка картина на бита и на личните отношения, за да навлезе след това в историческата драма на народа. Него са го занимавали настойчиво въпросите за нашия национален характер, за религиозно-митическата ни и родова философия, за постоянното в бита и в домашните отношения. И в своите романи писателят възсъздава не само образа на един познат по възпоминания или по разкази за далечното старо време живот, а и духа на народното мислене. Той познава добре като етнограф ритуали и традиции, свързани с религия и космогония. В романите си отделя голямо място на жената и на конфликтни любовни ситуации. Неговите героини жени често пъти превъзхождат мъжете. Те имат ослепителен чар, привлекателни са с магическата сила освен на плътта още и на неизразимата жизненост на женския характер. Те са опасни в любовта, тъй като неверността е отличително тяхно качество. В греха не ги спират нито религия, нито общоприети от колектива норми и закони. Много лесно разрешават на сърцето си онова, което е забранено.

Петканов се увлича в изобразяване и на домашния свят с неговите битови прояви, с труда на селянина пролет, лято, есен, със сватбите през зимата. Паметта му е запазила спомена за многовековни навици и традиции, установили се в домашния свят. Чрез тях той чувства човека и разбира поведението на отделните лица. Чрез тях вижда в романите си конфликта между новото, което навлиза в живота, и тираническите закони на старината. Петканов е певец на домашния свят, в който вижда доброто, красивото, трайно човешкото.

Още първите романи на писателя „Без деца“ (1927), „Старото време“ (1930), „Хайдути“ (1931) сочат характерните черти на Петкановата романистика. В „Без деца“ той разказва трагичната драма на домашен свят, несгрян от щастието на майчинството. Сродяват се стари и богати селски родове. Сватбата радва старите като деца. Какво нещо е късметът за двата рода: „Какъвто юнакът, такава и момата.“ Писателят подробно е описал любовни вълнения, първи радости на семейния живот, битови сцени на труд и на улегнал домашен ред, в който има скрит философски смисъл: животът върви като по вода, той има свои сезони, свои млади и свои късни радости, той е едно битие на вечното възраждане и превращение, на преповтарянето и обновяването на изконно установеното.

В този домашен свят се вмъква нещастието. Постепенно къщата започва да се пълни със злина, с взаимна вражда и ненавист. Писателят подробно е проследил преживяванията на героинята. Жаждата за дете, за топла детска милувка измъчва и духа, и плътта ѝ. За детската милувка ѝ говорят нощите, приказливият ветрец, дърветата, които от добрина повишават глас. Тодора се сравнява в мислите си с нива, която иска плод. В съзнанието ѝ действителността и сънят се сплитат в единна тъмна реалност, в която господства все копнежът по дете. Грижливо е проследил писателят и типичната селска психология: враждебността към бездетната жена като обречен от съдбата човек, присмехулството и злината, които носят жестоко и непредпазливо отрова и за семейните отношения, и в душата на героинята. Развръзката на сложния възел от конфликти е трагична. Бездетната Тодора се самоубива. Скритата връзка на мъжа ѝ Младен с Роса завършва с убийството на Илия. Роса го извършва, за да бъде свободна. Едно накърняване на природните отношения води след себе си престъпления спрямо морала и законите на обществото. Селото става арена на драма с общочовешка значимост.

В следващите си романи писателят се насочва не само към вечни, общочовешки проблеми, а и към проблеми

исторически. Такъв характер има неговата широка хроника „Жътва". В нея са включени романите „Старото време", „Хайдути" и „Вятър ечи". В първия роман е възсъзден колективният живот на селото, измъчвано от липса на земя, потиснато в своя стремеж към труд и заможност. Втората книга е посветена на хайдушките борби срещу иноземните потисници и на юначеството на народа. Третата обхваща историческите факти от гражданско-политическите борби за свободна българска църква. Авторът се опитва в трилогията, написана още в края на 20-те и началото на 20-те години, да обгърне българския живот от XVIII в. насам. Неговият материал е все още от живота на българското село, което следва установени битови традиции, въздема се до гражданско и политическо самосъзнание. В селото народът изразява своята самобитност, историческата си съдба и общата родова принадлежност.

Широкото историческо платно „Жътва" изтъква най-добре характерното за Петкановото художествено мислене. Писателят рисува родовите черти на българина, следва неговата привързаност към земята, неговата любов към труда, неговото юначество и бурната изява на гражданското му съзнание. Хрониката повествува и за сърдечната мъка на Петканов като изгнаник от родната земя. Тя напомня и личната му биография, духовните му вълнения и изживявания, свързани с неговата съдба на преселник от поробена Южна Тракия в свободните предели на отечеството.

В „Старото време" е разказана историята на „Пендевския дъб" – дядо Костадин, за когото цялото село е запазило благоговеен спомен. Той е извършил великото чудо да закрепи и обнови силата на селото, като му е дал чужда земя. Жестоко е било изпитанието на селския чорбаджия: неблагодарните му съвременници са въставали срещу него, пречили са му да изпълни подвига си и да даде онова на селото, което не му е достигало за щастие и за заможност. Представителят на Пендевския род пътува до Цариград, до големците на султана, за да направи чудо за

своите съселяни. Защото земята е била всичко в живота им. На нея те са се държали. От нея са черпели сили и богатство. Тя ги е отглеждала едри и храбри исполини с мощни гърди и с независимост в очите. Разказът в романа за отколешната старина започва с подробности от домашния свят. Авторът оглежда всички лица от дома на дядо Костадин. Спира се даже на морните пътници керванджии, които, приети в Пендевата къща, си възвръщат сякаш изгубената през бурята родна стряха. В характера на стареца се събират разумна мисъл и инстинктивна жажда за свобода и независимост. В обноските си той е капризен, несдържан и недостъпен. В осанката му има важност, напрегнат ум и воля. Дядо Костадин е въплъщение на български добродетели, реализирани в един образ.

В романа поезията на домашния живот се е сплела с поезията на земята. Непринудено, със замах Константин Петканов рисува и изгледа на тракийската равнина, и обичта на хората към земята, над която се трудят. „Да нарамиш сърп и да застанеш пред ненагледните Пендевски ниви е щастие, пратено от бога. Пшеницата се дипли в ръкойка, а зърното ѝ – едро като дренки, тежи, уморява китката. Росната китка на овеса плете на слънцето мрежа от сребро. Като ситни гердани висят сочните класове."

Широките художнически замисли на писателя оживяват не само в сюжета и в портрета на хората, а и в личното му отношение към земята и към картините, които описва. Сякаш сам писателят живее с диханието на селската мисъл и с нейния копнеж: „Небетониви не става." Той като езичник-християнин се прекланя пред слънцето, пред облака, който се движи над земята като обещание за дъжд, допрял с полите си баирите. Като в религиозен ритуал той чувства и поглъща образа на звездите, грейнали в ясната нощ, на месечината, която виси като златна парà на момино чело, на вятъра, заспал за малко под сенките на Странджа. В романа земята, природата и хората са едно. Изгледът на земята се допълва от течението на живота, от онова, което преминава над нея. Душата на хората оглежда в себе си земята – тя кълни и

кърми онези добродетели на труда, които са най-същностното в живота. Земята на полето е като широко семейно огнище, затворено между хоризонтите. В него, в това широко домашно огнище протичат трудовите и религиозните празници, жертвоприношенията, обредните шествия. Паралелно със стълкновенията на дядо Костадин с непослушното село, с разкази за обичта към земята протичат и любовните драми, изпълнени с идилия, с чистота и красота като традиционните любовни истории в нашата селска белетристика.

В „Старото време" животът се движи в българската обществена цялост. В българското село действа благоразумният и далековиден първенец, излязъл на борба срещу завистливи и злобни противници, обичан от народа за доброта и привързаност към селото. В „Хайдути" се сблъскват вътрешни и външни сили, разказът обхваща живота и извън целостта на българското битие. Действащи лица тук са вече и българи, и турци, срещнали се на междата на своите различия: верски, семейни и граждански. Приемниците на „Пенделевския дъб" извършват чудо: те събуждат гората от нейния вековен сън, те бдят от планинските баири на Странджа за правдата, те копнеят по полето и по спокойното синьо небе на Тракия. В тях вече се обажда с ясен глас родовото българско чувство. То не им дава покой и те стават отмъстители – за злините, които причиняват иноверните завоеватели. В духа на нашата героична народна песен Петканов описва подвизите на хайдутите и тяхната сила, обърнала ги с лице срещу врага. Няма юнак като Филчо. Той хвърля на земята като безпомощни снопове турските пехливани. Той заедно с умния Богдан повежда из усойните дебри на гората българите хайдути и мъстители. Мнозина като Филчо оставят по домовете си дребни деца. Споменът за тях ги боли. Изгнилата трева на гората ги задушава. Гората заприличва на дрипава просякиня, но какво може да се стори, когато долу, в равнината, шетат преследвачи и убийци.

Константин Петканов е доловил вещо болката в самотата на хайдутина. Той следи неговите разговори със самия себе си, неговите мисли, тръпките на духа и на тялото му по друг живот, свободен, волен, останал в спомена като счупено крило. Когато слънцето залязва, хайдутите се спускат от планината в кратки набези. Те се насочват към полето, стигат до главния одрински път и се връщат отново по своите скривалища като орли, летели за кратко време. Славата им се разнася из цяло Одринско. Тя помрачава спокойния живот на бейове и аги. Затварят се пътищата, заглъхва равнината, защото навсякъде се носи страшната сянка, плаши турците и дава криле на българина. Започват да се разнасят легенди: тридесет души на черни коне, дрехите им не се виждат от куршуми и пищови. Войводата им е черен орел, сега го гледаш тук, а след малко лети като стрела през равнината и с един удар на ятагана си взема главата на врага. Силата му е неизмерима. Изважда дърветата от корен и ги върти като тояга. Едно агне не му стига на закуска. Каквато и силна буря да излезе, щом духне срещу нея, и тя спира. Константин Петканов рисува ореола на българската слава с цветни бои. Неговите герои запазват в душите си вечния копнеж на българина по земята. Един от хайдутите тръгва по пожънатата нива, събира ръкойка след ръкойка, прегръща снопа и му се струва, че е на кръщене и че вместо класове прегръща дете, обладян от милост към земята. С такива чувства на обич към труда и полето се спускат и хайдутите от планината по потайните си пътища; „Месечината влезе в облак. Равнината прибра черни криле и въздъхна. До гривите на конете се докосна ветрец и разнесе мириса на зряло жито. Въздухът леко се дишаше – гърдите омекнаха под ласките му, а хайдушките сърца биеха силно, бързаха да догонят радостите на живота, заровени из угарите."

Константин Петканов е разказал и за народното тегло, за обесени българи насред село, за плач на жени и за непоносима народна болка. От болката и от подвига на хайдутите се ражда българското самосъзнание – „Вятър ечи". Човешкият ум излиза извън границите на всекидневното битие. Писателят изследва зависимостите на бъл-

гарското битие от окръжаващия го свят, от вековното историческо тегло. Растат желанието и надеждата за промяна – стига да се съберат волите на хората и да се противопоставят и на своята измама, и на теглото си. Така звучи темата на третия роман от хрониката „Жътва". В него се разказва за появата на чувства, противоположни на установеното, за нарушено битово равновесие и за общо признание на нуждата от борба. Борбата е верска, религиозна, но смисълът ѝ е национално-исторически. Заечава вятърът на времето, което предхожда революцията и подготвя кървавите въстания. Народът се втурва в бъдещето си – възторжен, извисен, пълен с желание за жертва, страдалчески надмогнал и страха, и вътрешната съпротива. От дълбокия корен на пендевци, от далечното родово чувство, от обичта към земята идва тоя нов възторг на гражданското съзнание.

Четвъртата книга от поредицата „Жътва" разказва за последната трагична фаза от борбата на нашия народ за обединяване – Първата световна война. Но тук са се изявили освен патриотичните чувства на писателя и неговият дълбок хуманизъм. Още в началото са описани трагични сцени на село, където се разнасят новини за загинали на фронта мъже. Те оставят зад себе си черни чембери, деца сираци, зейнали за рало ниви, започнали да обрастват в бурен. Бедата не завършва с това: започват реквизиции. Идват пратеници на града, офицери и чиновници, които нахлуват в оборите, отвеждат добитъка и претърсват хамбарите. Не им стига грабежът, но задирят и селските вдовици. Войниците отпускари се разкъсват между копнежа по земята и желанието за лек живот, който ги освобождава от преживените на фронта ужаси. Петканов е проследил и това, което става в тила, и гневните чувства на войниците на фронта, зараждането на бунта в душите им. Убедително са обрисувани властващи чиновници, офицери, лекари и т.н., за които войниците са пушечно месо, животни, длъжни да изпълняват нарежданията им. В остро изобличителната книга звучи болка по традиционните здрави нрави. Няма морал там, където

шестват гладът и насилието. Вярно е обрисувал Петканов и преживяваното на фронта, напускането на окопите при Добро поле. Образите на Димо, Велика, Дочка увеличават с нови портрети богатата галерия на Петкановото творчество. Първото издание на „Морава звезда кървава" бе конфискувано през 1934 г. Това създаде предпоставката за известна опозиционност у Петканов, намерила израз в неговото включване по-късно в общонародната антифашистка борба.

В основата и на следващите романи на Петканов стоят народният живот и широката историческа хроника. Пак се създава циклова връзка между няколко отделни творби. Така романът „Индже войвода" има свое продължение в романа „Преселници". Писателят разширява и задълбочава темата за българските хайдути в „Индже войвода". Хора, израсли в лоното на патриархалния домашен свят, се събират в хайдушките дружини – те защитават българската чест и родовото си съществуване. Те са покровители на бедните и преследваните, трогателно благородни рицари на свободата. В душата им напира силното влечение към земята и към труда, но те му противостоят, придобили новите професионални навици на хайдутиборци. В „Преселници" действат някои от героите из „Индже войвода". След разбиването на Инджевата дружина те се връщат по домовете си, победени от копнежа по земята. Родолюбивото гражданско съзнание обаче не погасва. Когато загубилият вяра в свободата народ решава да се пресели някъде на север, в Русия, Вълко Бимбелов поема защитата на родовата чест. Той се изстъпва като могъщ пророк на утрешния ден: не бива да се напуска земята и да се изоставя вековното наследство на дедите. Слепци са онези, които потеглят по далечни чужди краища и се откъсват от вечната дълбочина на българския корен.

Сюжетът на „Преселници" като сюжета на „Индже войвода" има своя реална, историческа основа. От Южна Тракия, както и от Дунавската равнина са потеглили кервани с коли на север, през Дунава, за да търсят свободата. А това е обезлюдявало земите ни, отслабвало е народната

сила. Петканов защитава главния си герой, който през мрака на настоящето прозира в бъдещето и съхранява единството на рода и на историческия му живот със земята, която ги е кърмила.

Циклов исторически характер имат и романите на Константин Петканов, посветени на по-новото време. Романът „Дамянова челяд" продължава в следващата голяма творба „Белите извори", прониква в живота на българското село, когато народният бит е прорязан вече от политически борби и остри социални стълкновения.

В изображенията си Константин Петканов се колебае непрекъснато между историческото и битово-общочовешкото в българския живот. Така в негови произведения като „Нямата", „Кладенец", „Ангелина", „Магия" са взети някакви частни страни на реалността, някакви необикновени и изключителни явления, които по сложните пътища на живота са изведени до обща битово-човешка значимост. Писателят особено обича темата на любовта, заключена в определен кръг на изострени отношения: обичаният мъж се оженва за друга, влюбеният момък е изоставен и попада в пътечката на престъплението. Често пъти причина за тази сложност на отношенията е индивидуалният характер на жената – волна, скъсала с традицията, тръгнала по свои свободни пътища като Денка в „Магия".

В творбите на Петканов се усеща силно авторовото присъствие. Той води героите си, подчертава непрекъснато някои техни жестове. Понякога създава едностранчиви характеристики, като следи човешкото поведение в определена само посока. Ако героите на Йовков са спокойни, с дълбоки чувства и съзерцателна натура, то голяма част от литературния персонаж на Петканов притежава съвсем други черти. Неговите хора са склонни все да действат, да вършат нещо, отдадени на инстинкта си, на повика на някакъв тъмен и неосъзнат вътрешен глас. Те са тласкани от вътрешната си сила ту в една, ту в друга посока като забързана река, която не може да се успокои. И това често пъти ги води към гибел. Тези черти, релефно извяяни от писателя, създават физиономичното у негови-

те герои. Те се долавят в образи на мъже и особено в образи на жени, стигнали до крайност при изявата на своята личност и на своите влечения. Нещо прастаро, езическо и древнотракийско има във вътрешния свят на тези Петканови герои. Понякога тяхното поведение е така своеобразно, че създават впечатление за неправдиво, за нереалистично изображение на живота на българите.

Своеобразие в авторовото изображение създава и бързината в развоя на сюжета. Петканов често пъти избягва солидната логика в постройката на своите творби. Той се придържа о онова, което е увлякло въображението му, което му се струва характерно за поведението на героя. Затуй често пъти човешките действия и събития в неговите творби се оказват алогични или вътрешно несвързани или немотивирани. Писателят следва по-скоро своята инвенция, своето поетическо чувство за живота, отколкото обществената истинност на реалността. Едно приповдигнато вдъхновение го държи в своята оргиастика и не му позволява да вникне по-дълбоко в мотивировката на човешкото поведение.

Константин Петканов е от онези прозаици, които имат и подчертано *свое* светогледно отношение към света. Идва в литературата със *свое* разбиране и за българския характер, и за оригиналната българска съдба. И художественото му творчество е освен една широка картина на българския живот още и своеобразен размисъл за нашата история. Според Петканов свободният и стихийно първичен човек на селото е поставен под натиска било на историческите условия, било на нравствените закони, които искат настойчиво да му се наложат. И той се бунтува, движи се от интуицията си и от социалните си инстинкти. Под напора на жизнената си сила той или побеждава, или загива трагично. Неговото съществуване е непрекъснато движение. Той щедро пилее подсъзнателната си духовна сила. Той живее в борбата срещу мистичната власт на пола и любовта или в борбата срещу историческите и битовите условия. Така творчеството на Петканов е изпълнено освен с историческа проблематика още и с пробле-

матика расова, като философско тълкуване на душевността и на духовното битие на българина. Особено прозорливо Петканов навлиза в тайните на българската душа, сродена със земята. В общуването с природата, в труда над родната земя се е градила българската духовна същност, раждали са се радости, скърби и духовен шемет.

Писателят поставя героите си в изключително напрегнати ситуации, тласка ги постоянно към премеждия и приключения. Той дири и тяхната връзка, и техния разрив с колектива, отчуждението им от общата психика и противопоставянето им на нормалното и установеното. Така Петканов се откроява като психолог на социални инстинкти, изплували при особени исторически условия. А такива условия са съществували премного в българското историческо битие: и по време на робството, и по-късно, по време на войните, които разпалват алчните инстинкти и жестокостта у човека. Писателят показва склонност към религиозен мистицизъм. Той славослови непрекъснато бога, както и силата на човека първенец. Това изпълва с консервативни елементи неговото творчество и накърнява правдата на реалистичното му изображение.

Константин Петканов развива и обогатява българския език. Той го напоява с енергия, като използва умело неговата двигателна сила. Образите му израстват върху функцията на глагола, който подхранва действието и носи даже дейната мечтателност на автора. Когато начева да съчинителства или да рисува предвзети сцени, писателят накърнява интимната сила на езика си, обеднява го, става маниерен и символен. В сполучливите си творби той запазва многоцветната и внушителна хубост на своята жива и сочна реч.

Петканов се е самоизразявал и в многобройната си литературно-философска публицистика. Нейната проблематика обикновено е морално историческа или морално поучителна, извлечена от типичните черти на българина и от неговите духовни стойности.

Писателят се е стремял да влияе върху литературния и духовния живот и чрез свои издания. Той е един от основателите на сп. „Изкуство и критика“ и в първата годишнина на списанието се усеща особено силното му присъствие. Той сътрудничи след народното освобождение във в. „Изгрев“ – и пак въпреки активното си участие в протичащия обществен живот изявява подчертано своята консервативна мисъл. В нашето въображение и в спомените ни неговата мастита фигура не може да се отдели от живия образ на един друг творец – Илия Бешков. Дружбата между двамата е била продължителна, със силното влияние на Петканов върху мирогледа и психиката на Бешков. Любопитни са честите богати и живи разговори на двамата в широка художническа среда за българския характер, за властта на духовното начало над човека, за „стойността“ на религиозната мистика.

Константин Петканов бе оригинално явление в нашата литература с дибисиевските си виждания и с противоречията, които носи. В своето целокупно дело той има безспорни завоевания особено в областта на разказа и романа, които обогатяват общия фонд на българската проза.

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Константин Петканов
МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА

Съставителство и редакция
ИВАН ГРАНИТСКИ
Биографични бележки
МИЛЕН КУМАНОВ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
ВИОЛЕТА БОРИСОВА
Предпечатна подготовка
ЕТ „ПолиКАД“

Формат 32/84/108
Печатни коли 22
Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД